No. ४५३०

Title छान्दोग्य गृह्य पद्धतिः

Author श्री अग्निहोत्री विष्णुः

Extent १९६ Age x

Subject सत्र. प. पारिशिष्टं

छन्दोगशस्त्रपद्धतिः

४५३०

4530

Starting from 7 to 202.

1 to 6 missing

162 double.

F. = 197

लातिपात्रां तरणा गृहीत्वोलूखलमुसले निक्षिप्य दक्षिणेन तारपाणिना मुसलं गृहीत्वा
वहन्ति त्रिः कण्डयति त्रिः प्रक्षोडनं करोति। सुचतान्तण्डुलान्स्वचा त्रिः प्रक्षाल्य पूर्वाग्नि
पवित्रां तर्हितस्थाल्यां प्रक्षिपेदुदकं वाम्नावधिश्रयणमेक्षणेन प्रदक्षिणं चालयन्श्रप
येत्स्थालीस्थमभिघार्य दर्भगुच्छेनाप्यभिघारयेत्। पिण्डवेदी सव्यान्तरपाण्णा रेखननं
अवघातादिकं सर्वे सत्तसहरा। वायुपुराणे। खेडनं परवर्णं चेवतथैवोच्छोरवनं तथा।
सत्तदेवपितृणां स्याद्देवानां त्रिरत्नता। अप्रदक्षिणं चालनं। दक्षिणा तउ दासनं।
नसत्संनिधारणं। मानुष्ये वरो निर्वापनिर्देशो न भवति। अवघातादि सर्वं द्विर्द्विः। अ
न्यत्सर्वं देववत्। तत्र होमाभावः। चरुश्वसद्धणोत्नको भवति। वृजाकर्मणि सीमंत

पक्वपाकः सदा गृह्ये। विवाहे चैव लाजानां होमो निर्वपणे विधिः॥ चरोस्तु श्रपणं स्रुवाद्य-
जपादिकमाचरेत् दर्भावेष्टका ब्राह्मणां प्राद्यणां तु समाहिताः॥ अथ दक्षिणेन हस्तेन
वामपाणी स चाभूमौ प्रतिष्ठाप्य दक्षिणं जानु भूमिस्थं स्ववामभूजपं करोति। इदं भूमि-
रिति मंत्रस्य परमेष्ठी ऋषिर्भूमिर्देवता अनुष्टुप् छंदः। भूमिजपे विनियोगः॥ अथ परिस-
मूहनं। इमं स्तोममिति मंत्रस्य कौत्स ऋषिर्जगती छंदः अग्निर्देवता परिसमूहने विनि-
योगः। दक्षिणेन हस्तेन पाणिभ्यां स्फ्याभ्यां भिन्नमंत्रमेकीकरोति त्रिः। एतत्परिसमू-
हनमिति। अथ बर्हिस्तरणं करोति। भिन्नदर्भान् अंगुष्ठपरिमितान् प्रागग्रान् उत्तरस्या ॥७॥
दक्षिणतस्तथा ततः पश्चादिति त्रिस्तृणोति। प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि छादयति। एवं वामस्व

र्थं कवि चार्थं च बर्हिः प्रोक्षयति। त्रिष्टा च्छर्हिषः पवित्रे पत्रवास्तु क्रियां करोति। नखच्छेदादिति।
गृत्वाग्रं गृहः। स्थितेभ्यो न प्रविंच्योपायाघातमामं स्थितं हितन्त्र। स्थितप्रोक्षा समादाय पत्रवान्स
क्षिपावपा। अथ वरुणश्च दर्हिर्विस्फुलीपाकमासाघ्यविंशतिमादधाति। प्रागग्रामिति।
अन्नं तत्सामि घोर्प चेति। अथ दर्भेनं तं गर्भे साग्य पवित्रे कुशैः छिनत्ति। पवित्रेस्थ इति।
अस्मिन्मंत्रे प्रजापतिऋषिः। पवित्रे देवता विष्णुर्वा पत्नु रेतस्र पवित्रछेदने विनियोगः।
अथैने अद्भिरभिषिंचति विष्णोर्मनसेति। अस्मिन्मंत्रे प्रजापतिऋषिः। पवित्रे विष्णुर्वा
पत्नुरेतस्र। अद्भिर्मार्जने विनियोगः। ते पवित्रे अद्भिरनुमार्ष्टीत्यर्थः। उत्तानपदहस्तां
गृष्टोपकनिष्ठिकाभ्यां उदग्ये गृहीत्वा त्वं संहृत्य प्रेरूपादिक्षिरुत्पुनाति। देवस्त्वेति स

8 सद्धिस्तुष्टौ। अस्मिन्मंत्रे प्रजापतिरृषिः। आत्वं देवता सविता वा गायत्री छंदः। आज्यो
त्पवने विनियोगः। प्राकृत्याशिरूल्लुनालिअङ्गिरसिनिषिच्याग्नेयोप्रहरेदिति। अथाग्नावा
ज्यमधिश्रित्योद्युद्वासयति। वरुणस्ये सूर्वमास्यं। अथोदकांजलिप्रसेचनमग्नेः पार्श्व
तः। अदितेन्विति प्राकृत्याः। अस्मिन्मंत्रे प्रजापतिरृषिः अदितिर्देवता यजुरेतदुद
कांजलिप्रसेचने विनियोगः। अनुमतेन्विति पश्चादुदकृत्याः प्रजापतिरृषिरनुमति
र्देवता यजुरुदकांजलिप्रसेचने विनियोगः। सरस्वत्यन्विति उदकृत्याः प्रजा
पतिरृषिः सरस्वती देवता उदकांजलिप्रसेचने विनियोगः। अथांजलिं हविषा
सह प्रक्षेप्य संततधारां त्रिर्वा पर्युक्षणं तां पृथक् कुर्वन्देव सवितरिति। अस्मिन्मंत्रे प्र ॥८॥
जापतिरृषिः। सविता देवता त्रिःपर्युक्षणे विनियोगः। यजुरेतत्। अथ सोषधीः स

मिधं गृहीत्वा प्राणमायम्य प्रयद्विस्फूर्णा हुं नयेत्। तपश्चेत्यादिमन्त्रं तमात्मानं प्रपद्य स्फ
क्तो हुं सदरात्पुनर्मन्त्री तदिति। अस्मिन्मंत्रे परमेष्ठी ऋषिः। रुद्ररूपो मिद्देवता निगद्ययं
प विनियोगः। समाप्य मंत्रं ब्रह्मणः शिरस्पृष्ट्वा तानूनिश्चय प्रसमिधमग्नौ प्रहृत्य अथ
स्नकुस्त्वं कुशैः सं मृत्य प्रयम्य यस्मिन्कर्मणि यो होमस्तत्र तं देवा प्रा पश्चिमे तं द्वाम्
हणं च स्वहस्तमस्तार्थं वा न तं प्रह स्वरसौ वा समिधं च पर्युक्षणं च तां वा दक्षोत्तलि
प्र वर्वत्पालिं च दन्वमध्ये हृदिति मंत्रविशेषः। अथ पवित्रवास्तुक्रियां करोति। अस्तत
र्हि बर्हिनस्तुष्टिं गृहीत्वा गमध्य मूलानि तिस्रा ज्येवदधाति। अक्तुं मित्रा होति।
अस्मिन्मंत्रे प्रजापति ऋषिर्बर्हिर्देवता यजुरेतत्। बर्हिःस्तरणे विनियोगः। अ
द्भिरभिषिच्यात्मनो नुदाति। यः पश्चूनामिति प्रजापती ऋषी रुद्रा देवता अनुष्टु

पूछंदः। बर्हिर्होमे विनियोगः॥ अथ वसुभ्यः स्वाहेति स्रुवेण पूर्णमात्रेणाज्यहोमः॥ अ
स्मिन्मंत्रे प्रजापतिऋषिर्मरुद्गणा देवता पनुरेतवः। पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः॥ अ
थाग्निं प्रदक्षिणीकृत्योदकस्रावं निनीय पुनरुदकांतरेण पात्रं पूरयित्वा प्रतिश्री
पपतत्रैवा। अथ ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं। हविःशेषदानं कर्म कर्त्तव्यं यथोद्दिष्टदक्षि
णादानं पात्रं स्वर्थं ब्राह्मणभोजनं संकल्प्य वामदेव्यगानं। वामदेव्यस्याग्नि वामदे
वऋषिः। प्रजापतिर्देवता गायत्रीछंदः। गाने स्वर्थे विनियोगः॥ कयानापामिलेकस्याग्नि
तिवामदेव्यं पृच्छेत् वदेति। कर्म प्रदीपः। यस्मिन्कर्मणि येमंत्राः पाकयज्ञ तपः यत्र हविः ॥१२॥
यानि ह्यन्यानि तत्प्रतिपत्ति कर्मवं स्याम इति। अग्नेर्नमेधपानि यो वैव वस्यामः। हो
म श्रवणं पात्रं गृह्योसंग्रहः। अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमपदविवर्जितः। नदुतंन

चमस्कारो नवकर्मक लं लनेद्रा । ऋषिभिश्चातुर्योऽग्निस्तेमेया तएवाग्नेर्नामानि वादितव्या-
नि तस्य गृह्यासंग्रहः ॥ लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो
नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने चन्द्रमसः शुङ्गाकर्मणि शोभनः ॥ सीमन्ते मंगलो ना-
म प्रगल्भो जातकर्मणि । नाम्नि वै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ॥ सत्यनामाथ
चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा तु विवाहे योजकः स्मृतः । चतुर्थ्यां
तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे । आवसथ्ये नवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः । ब्र-
ह्मा वै गार्हपत्ये तु ईश्वरो दक्षिणे तथा । विष्णुराहवनीये चाग्निहोत्रे वेधपोगन्यः ।
देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः ॥ प्रायश्चित्ते विधिश्च वपाकपत्नेषु सा-
हसः । लक्षहोमे वह्निर्नाम कोटिहोमे हुताशनः ॥ पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके व-

ढस्तथा। पौष्टिके बलनदश्चैव क्रोधाग्निघानिवारके। वश्यार्थे कामको नाम वन
दाहे तु दूतकः॥ कोष्ठे तु जठरो ह्यग्निः क्रव्यादो मृतभक्षणे। समुद्रे वाडवो ज्ञेयो ह्युपसं
वर्तको नवेत्रा सप्तजिह्वाः स्फुरं स्थितास्तु ता ह्यान मुखस्थिताः। यानि द्रव्यं समप्यति
ष्ठते सम्यक् छिन्नो न मे॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा॥ स्फु
लिंगिनी चैव सुविश्वरूपा चलेना यमाना दति सप्तजिह्वाः॥ शान्तिके गलति पौष्टि
के च तिस्रो निवारिण्य एव च एवाग्नौ क्रा॥ समासेन ज्ञातव्या ब्राह्मणेन तु। आह
य च तु होतं अथ पश्च विहितो विधिः। अविदित्वा तु यो ह्यग्नि होमपदविचक्षणः।
न हुतं न च संस्कारो न च कर्म फलं जनेत्। यस्मिन्कर्मणि यन्नामा अग्निस्तमाहूयतत्र ॥१०॥
हूयतेति। अथ वैश्वानरध्यानं। गृह्यसंग्रहे॥ सर्वतः पाणिपादांतः सर्वतो अक्षि

ग्निरनुष्टुभः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु। इति ध्यात्वा समिद्धमनुहोति।
पञ्चपञ्चयवाहुतीः कृत्वा वदानसंपदानुहोति तत्र तत्र प्रथममाज्यभागौ भवतः। आ
ज्यपरो मांते स्विष्टकृद्भवति। आर्षेयाश्चतुर्गृहीतं जुहुति। पंचार्षेयाः पंचगृहीतं
जुहुति। स्विष्टकृत्कृत्वा मे पंचार्षेयाणां हि रूपस्य रूपं भवति। इतीयमवदानं चरोः प
श्वार्द्धादिति। चरोः श्रोषं समानमिति सर्वमंत्रप्रयोगेऋषिदेवताछंदांसि ज्ञातव्या
नि। अन्यथा निःफलं भवति। श्रुतं। यो ह वा अविदितार्षेयछंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रे
ण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भ
वति यातयामान्यस्य छंदांसि भवंतीति तदेषस्य वर्णना। अथ यावदेव तज्ज्ञानफलं
न चापि स्कृतो हस्यते। अथ यो मंत्रे मंत्रे वेद स सर्वमायुरेति श्रेयान् भवतीति को

रणात्रांछंदो देवतार्षब्राह्मणज्ञानं विशेषतः कर्तव्यं। विशेषज्ञानाभावे सामान्यज्ञान
मनुष्ठानादपनीयं। सामवेदे आदित्य ऋषिः। आदित्यो देवता। जगती छंदः। इति सामान्य
ज्ञानं। मंत्रविषये उत्तरत्रादिः पूर्वीतलं ज्ञानमिति। अन्यथा पापाणां हि मपात्राणा
याग्नेयां तत्सब्रायोन भवति तथाविधेयं होमकर्तृभिः। तथा सर्वं अप्यवापो व्याहृति ध्येय
सांगैः। प्राणुत्वकरणं वानाऽऽद्राद्इति भवनाऽऽरात्सर्वकर्मोपयोगीति। तानि कर्माणि
विशेषमाडुवाचार्यः। तत्राभ्युदयिकं न भवति। बहुवत्सपामस्थाद्धं न भवति। त्रिलैः स्वधा
कारेण यदत्तं चन्द्रे मित्रिके मंतत्राणि कर्माणि मिति। विजयाज्ञाति सहिरण्या निवादया
त्। प्रमादात् पितृन्यो न मदन्त्याचार्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति। अथ यस्य गुरुर्नो सतैः संकल्यो ॥१२॥
वेति। विशेषस्यापयविहितसंतत्रैव व सामहृति। अमित्रणायनेकिं विद्वांसां। आ

ग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः। न हि पित्र्या समानीतः अत्र स्यन्नवतिश्चवित्र।
ष्टकाद्याणि यानि तानि लौकिकाग्नौ कर्त्तव्यानी सन्निप्रापः। जातकर्मादि कर्मणां स
मावर्त्तनां तानां विषयमेतदिति। एतेषु अत्र कर्मसु पितायतमानः स्वपितृभ्यः पिता
म्याऽर्द्धं ददाति। पितृ रूनावेस्मेष्ठ न्यातापतमानः स्वएव स्वपितृभ्यः आर्द्धं दत्वा बालक
संस्कुर्यात्। तदनावेमातातथैव कारयेत्। नर्त्तप्रन्नतिभ्यः स्वपितृप्रभृतिभ्यः।
स्वस्तृप्रन्नतित्रिभ्यः। आन्नदपिके स्वस्तृप्रन्न तिनवदेवलं अष्टकादौ तु पितृ
प्रन्नतिनवदेवलं संकुर्यात्। अष्टकादौ गयांपांवा वृद्धश्राद्धे वा पत्रपत्र नवदेवलं
तत्र तत्र प्रथमं विश्वेदेवा एव। पित्रोच्छिष्टं वैश्वदेविके न देयं। पित्रोः छिष्टं देवानत्तं
जीवत्पितृस्वत्वात्तु पितृमातृभ्याद्दणामनावे अन्योपियः कश्चिद्धर्मज्ञः। स्थात्पितृभ्यः

श्राद्धं दत्वा बालकं संस्कुर्यादिति। न तु स्वयमिति। अन्ये इति वदंति। मृतेपि पिता एव आयजमा
नः नान्यः। एतच्च सर्वं सवनप्रस्तावे विचार्यमिति॥ ॥अथ होमो नादिकार्यः। तत्र। अग्नौ समिध
मन्त्राधास्यं जुहोति। अस्यायमर्थः। समावर्तनेन तत्तस्मिन्नेवाग्नौ आवसथ्यहोमो भवति।
वैश्वदेवादि सर्वं भवति तन्निमित्तं मातृपूजादिकं न भवेत्। एवा समावर्तनं तु वेदमधीत्य
प्राप्तकन्यकेन कर्तव्यं। तेनैवाग्निना विवाहं कुर्यात्। समावर्तनाग्निर्न चेत् अग्निं गृहीतः तत्रै
12 व वाहि कर्मोऽस्त तत्र तु यो कर्माणि आवसथ्य कर्माणि कुर्यात्। अत्रापि मातृपूजा श्राद्धादि
न भवति। विवाहाग्निर्न चेत् अग्निं गृहीतः तदा मावास्यादौ आधानं कुर्यात्। परमेष्ठिकरण ॥१२॥
प्रपि मातृपूजा श्राद्धादिकं न भवति। होमवैश्वदेवादि कुर्यात् एवा परमेष्ठीकरणस्याप
नयः। मृतपितृमिस्तत कोत एकादशो द्वितीया श्राद्धादि यानेषु अग्निमाह त्वा आवसथ्यकर्माणि कु

र्यन्त्रा। अथामावास्याक्षनपद्धेविधिं वक्ष्यामः।। अस्य समस्याधानं छंदोगानाममावास्यादैप्रातःप्रा
नादिकृत्वा पुनरुदिते दंपती स्नानादिमध्याह्निकं कृत्वा वैश्वदेवं गोतमोक्तं स्थालीकलं वा कृत्वा
मातृपूजां च स्वकुलसंप्रदायेन विश्वेदेवा मातृपितृमातामहेत्यः स्यादुनवदैवत्यं नांदीमु
खमाभ्युदयिकं कृत्वा ब्राह्मणांस्तर्पणीता प्रयोगः।। ब्राह्मणाग्निमध्यमाधस्येतत्र मेवं ब्राह्मणानुवच
क्रकुर्वन्तु इति ब्रूयात्।। अथ तमर्घ्यपेरा मधुपर्कविधिं च विवाहे वक्ष्यामः।। मधुपर्कवि
धौ सिद्धकं सपाद्यो वासस्रीहरण्यमंगुलीयं च संददति दानप्रयोगः।। अथ दंपत्योः
होमादि परिश्रमनो। अंबरीषादयश्चागतानां ग्रहलक्षणांतराधाग्निं प्रणीय समिधमाद
धाति। अथ प्रथम अपधप अपवसथिकनोत्तनं दंपत्योः संग्रामगृहयाधारणामग्नेश्चा उपाका
लं दंपतीस्नानाद्यश्च उपगुह्य अपश्च हस्ताग्नेश्च चतुर्दिक्षु गामेपनोपलिप्य उदिते विरूपा

13

न्तांते व्याहृतित्रयं हुत्वा विगृहीतमाज्यं स्रुचि सदावत्तूर्ध्वं गृहीत्वा स्रुवमुपरि विधृत्य यस्रात
मम्मनास्येनश्रावयेत् । पावस्तूर्णे स्रुगग्र पूर्णां पंचममित्रं ब्राह्मणांश्च स्वस्ति वाच्य किंचितांबू
लादि यथाशक्ति दत्वा स्वस्ति नवं तोऽक्षय्यं चेति प्रयोगः । ब्राह्मणोऽग्नेः पुरस्तादुदङ्मुखो
पविष्टः स्वपक्षस्थी हृदय स्थाप्य भूः प्रजापतये स्वाहेति मनसा पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रायश्चि
त्तार्थं च तस्मिन्नेवाग्नौ इति निर्बर्हिणाहुत्या । तंत्रं समाप्य प्रदक्षिणां तत्वा सह सीमां च ब्रह्म
णे दद्यात् दंपत्योः परिधानवस्त्राणि च वामदेव्यं गीत्वा ब्राह्मणानुजोतयित्वा यथाशक्ति पथार्थं ।
ततः पाकांते वैश्वदेवादि सर्वमत्र यथाकालं कर्तव्यं । वैवाहिकाग्न्याधानप्रभृतिषु पंचविंश
तिः । श्रामैव पार्थवधूपलं स्थित्वा तस्माद्योनेरग्निमाहृत्य विवाहं कुर्यात् । स्त्रीहृप्पिवाविवा
हाग्निर्वा वैवाहिकां । तत्तास्मिन् बलिकर्मादि कुर्यात् गृह्योक्तप्रकारेण । इति नव ॥१३॥

क्रमात्॥ अरणिपक्षे यो विशेषः सोऽत्र कथ्यते। अग्निस्वरूपं तु कर्मप्रदीपादिषु स्थि-
ष्टेषु द्रष्टव्यं। अत्र चामावास्यायामार्द्रतूलादिस्नानं कृत्वा ब्रह्मचरणं वस्त्रं चांबरीषादेर्
न्यतेन माघोनेरणिमाहरेत् स्नगहलेन्दुलांछं चाप्रणीयप्रसादास्तमनादं पतीव्रतात्रानं कुर्यात्:
अस्तमितेधमारणिं पश्चाच्च पच्छतिं तु तयारणिं यत्नमानायतनदनं तरं प्रधास्थाने मरणिं
मुखाग्नेराहृत स्वधारणं गाये तागारणं चादपता कुर्वीत इति व्यक्ष्याया गौतममग्निमुपश्रे
मथ्यस्नानादिकं कृत्वा दितेमंथनं वा विक्षपज्ञा तेग्नावरं ददाति। वरखुरैन किमु मते। ग्
त्यासंग्रहः। वरं गां तु विशानीया स्वत्रवर्षामिति। स्मृतिरिति हिरण्यादि यथा ताम्र किं दद्यादि-
ति। लक्षणं कृत्वाग्निं सणीपसमिधं हवा जपादि विरूपाक्षं तं कृत्वा व्याहृति अर्पं इत्वा
पूर्वा कां पूर्णाहुतिं जुहोति। यस्तापि वरप्रापश्चितं जुहोति। अथ यज्ञलक्षणं यजनं पूर्वव-

॥१६॥

14

समापयेत्। परमेष्ठीकरणप्रदेश्याद्धलोपः॥ सद्यो जागरणादि सर्वं कुर्यादेवेति। अमावास्याधानपक्षे अमावा
स्यायामेतत्कर्म प्रतिपदि पूर्णा इति॥ पौर्णमास्याधानपक्षे त्वर्द्धमासे तत्कर्म पौर्णमास्यां पूर्णा इति॥ पौ
र्णमासादि पार्वणस्थालीपाकादनन्तरं तु॥ अथ वैश्वदेवविधिः। तत्र सिद्धपाकं बलीवाचयेत्। स्वस्त
मिति ब्रूहि। तत्र पत्नी सुस्वस्तमिति ब्रूयात्। अथ तं तांजलिर्जपति। ॐ रुद्रः स्वेभ्यः॥ तस्मै नमस्तस्मा स्वा
हा इत्यग्नये स्वाहा। अथ दक्षिणहस्तेनोदकं गृहीत्वा प्रदक्षिणमग्निं समुद्धकं धारया वेष्टयित्वा दक्षिणा त
तत्पाणीन्ववोक्ष्य स्वाहा जपं करोति। इदं स्वस्ति मिति अग्निसूक्तं परमेष्ठी ऋषिः। स्वमिर्देवता।
अनुष्टुप् छन्दः। स्वस्तिजपे विनियोगः॥ मन्त्रो क्रियमाणकर्माणि वसुराद्यंतं मंत्रं जपेत्। दिवा
धनका द्यंतमिति। अथ उदकांजलीन्सिंचेत्। अदितेऽनुमन्यस्व इति मंत्रे प्रजापतिऋषिः। अग्नि
र्देवता। यजुश्छन्दः। उदकांजलिप्रसेचने विनियोगः॥ अग्ने दक्षिणतः प्राकसंस्थं ॥२५॥
प्रसिंचेत्। पुनः पूर्ववदेव पश्चादुदक्संस्थं अनुमतः इति मंत्रे प्रजापतिः

पितृऋषिः अनुमतिर्देवता अनुष्टुप्छन्दः । उदकाञ्जलिप्रसेचने विनियोगः । तथैवाग्नेरुत्तरत
तः प्राक्संस्थं प्रसिञ्चेत् सरस्वतीति । अस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिऋषिः सरस्वती देवता अनु
ष्टुप्छन्दः । उदकाञ्जलिप्रसेचने विनियोगः । अथ दक्षिणहस्तेनोदकं गृहीत्वा प्रदक्षि
णमग्निं हविषा सह पर्युक्षेत् सकृद्वा त्रिर्वा । पर्युक्षणं तान्यूथक्कुर्यात् देव सवित
रिति । अस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिऋषिः । सविता देवता अनुष्टुप्छन्दः । पर्युक्षणे विनियोगः ।
पूर्णां समिधं दत्वा द्वादशपर्व बृहद्रिकां सुषमिद्धां वाङ्गतिं पातयेत् ॐ प्रजा
पतये स्वाहेति मनसा स्वाहाकारेण सह समकालो मन्त्रो मनसैव स्वाहेदिति । प्रजा
पतये मनसा जुहुतीति स्मृतेः । इदं प्रजापतये इति त्यागः । तथैवाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पांशु इदमग्नये स्विष्ट ।

सतइतित्यागः। पुनःसमिधंहुत्वोद्वाम्र्ववर। पर्युक्ष्यदक्षिणेवेद्याः। अग्नेर्मंत्रस्तोम
तिमंत्रविशेषः। अथबाह्यतोवांतर्वीथ्युत्सृष्टेषुबलीन्निदधाति। प्रागग्रासुदक्‌धा
रांदत्वाच्छुषिठमनंगरुडोवाचऊर्ध्वंबलीन्निदधाति। प्राकंस्कंदपृथिव्यैनमः। वा
यवेनमः। विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः। प्रजापतयेनमः। प्राक्येऊरोबलीयासनकु
होतेनदत्वाएनस्तऊपरिउदकधारांतथैवनिनयेदिति। अथतद्दामतःप्राकी
स्थऊरोबलीन्निदध्यात्। एकैकपुष्पयतःपरिषिंचेत्। उदधानस्यद्वारदेशी
मनसाध्यायन्। अग्नयेनमइतिनिदधाति। उषधिवनस्पतीन्मनसाध्यायन्नितीयं।
उषधिवनस्पतिभ्योनमः। आकाशंमनसाध्यायंस्तृतीयं। आकाशायनमः। रात्रिप ॥१५॥
नदद्यांमनसाध्यायन्नवचतुर्थं। कामायनमः। इतिनिदधाति। अथतद्दामतःप्राकु

काश्यपत्रुतो बलीन्निदधाति। मन्यवे नमः। हृदयाय नमः। वासुकये नमः॥ नमो ब्रह्म
णे। अथ ततः मन्तः वायव्यदेशात् अथ पूर्वं द्वौ ननेभ्यो नम इति। अथ ततः मन्तः सर्वं ब
लिं ददाति। उत्क्रम्य मनसा ध्यायन् सम्यक् पूर्वं क दर्पः अथ प्राचीनावीती भूत्वा आग्नेय
दिशाश्रये दक्षिणाभिनयनया। तस्मिन् पितृभ्यो नवनीति पितृभ्यः स्वधा नम इति। अ
ग्नौ नमः अग्नि सर्वान् प्रति बलिमेकेन च पुनः पततः परिषिंचेदिति। अथाग्निं प्र
दक्षिणी कृत्य वैश्वानरं प्रार्थयेति। आरोग्यमायुरैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः। ओजो
वर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च। सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुले ज्यैष्ठ्यं सुकर्तृतां।
सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदा रिरीहि णः। अथ वामदेव्यं गायेत्। वामदेव्यस्य
ऋग्वामदेव ऋषिः। प्रजापतिर्देवता गायत्री छंदः। शान्त्यर्थे विनियोगः॥ कया ना

16

यामि लोकस्याहविश्चैवासर्वत्र गायेत्री। आकृतिस्थानं कथ्यते। प्रजापतय इति मध्ये जुहु
यात्स्विष्टकृतहुतमन्तरः॥ सायंप्रातर्होमयोः प्राणायामपूर्वकं सर्वं पूर्ववत्। तथा चागामि
नोः॥ कालत्रयेपवसंध्यायां कालेकालेनपैभुवा। प्राणायामस्य पूर्वेण मन्त्रायस्मेषु होमयोः
विशेषः कथ्यते। ब्रीहीन्यवान्वापयोवाग्योदकान्वान्तवा पाणिना वजुहुयान्त्। सायं प्रथ
मामाहुतिं मध्ये ग्नये स्वाहेति द्वितीयां प्राग्गुदीच्यां दिशि वदंति स्वयं होमस्यागाभावः। कि
विन्नेति। अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति प्रथमां। प्रजापतये द्वितीयां मनसा। इदं सूर्याय म
दं प्रजापतय इति रसादिना वेत्कचपूरमात्रं। अत्रार्थका प्रतिपत्तिः। कर्म्मप्रदीपः। पा
ण्याहुतिर्द्दध्यापयं हृरिकारसादिना वेसुवहरमात्रिका। देवनतीर्थेन च हूयते हविः ॥१६॥
स्वंगाद्विश्विषितव्यपावको। केन रसेन जुहुयादिति। दधिपयोयवाग्वं वेति। सूत्रतः।

दक्षिणापथसोवापवाग्वा तु कुर्यादिति। कर्मापवर्गे वामदेव्यगानं। सर्वत्र सहोमकेष्वहोमके-
षु च कर्मस्विति। सायंप्रातर्होमयोर्वैश्वदेवे च स्तरणं न भवेदिति। कस्मात्पुनः। यस्मात्स्त-
रणमन्नानन्तेषु स्तरणं न वेदिति गृह्यसूत्रे। पर्वणि स्थालीपाकप्रकरणे स्तरणाम्नाय-
त्वात्।। वैश्वदेवस्य होमस्य तस्मादधःपठितः। अत एवास्तरणं न भवति। ननु प्रवासे नैकि-
विद्यमानास्ति पत्नी यस्य संनिहिता न वेत्। अस्याप्यान्का कचीकाविस्यान्नतदाकथमिति। स्त-
रणं तावद्भवत्येव। सवर्णान्वेश्वयपाककर्तृत्वे सति तदावावननोपः। डीमित्यादिकु-
र्यात्। वैश्वदेवकरणे गृह्यपाठे यानुक्तं बलित्रयं पत्रद्वयकथं लिखितमिति। यो नाक-
र्मितो बलिकेषु रणो कर्मप्रदीपे च नष्टत्वयत्रनिष्पन्नत्वर्थं तत्र पठितं। प्राच्यूर्ध्वा वा वा त्पुर-
ति स्मृत्यन्तरा घ। प्राच्यां दिशि इन्द्रोऽधिपतिः। अर्वाच्यां वासुकिः। ऊर्ध्वायां ब्रह्मेति। अनेन

निर्मलद्रव्याणां कनीयां प्रथमप्रयोगे वैश्वदेवादिषु यत्र यत्र श्राद्धं न भवति । यत्र न भवति तद्
त्र वक्ष्यामः । कर्म्मप्रदीपः । असन्तयानिकर्म्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः । इति प्रयोगैर्भ
ताः स्वकर्मान्तरः श्राद्धमेव चा । आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्म्मणि द
र्शे च पौर्णमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥ एकमेव भवेच्छ्राद्ध
मेतेषु न पृथक्पृथक् । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातक
र्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं सवनान्तः । एक
17 मेव भवेच्छ्राद्धं विवाहादौ पृथङ्नहि । प्रदोषश्राद्धमेकं स्यान्निष्कालप्रवेशयोः । न
श्राद्धं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्म्मणि । हलाभियोगादिषु च ष सु कूपारामकृष्ट ॥१७॥
कू । प्रतिप्रपागमन्येषामादावेकं तु कारयेत् । हुतहल्ल यज्ञे च पशुस्वस्त्ययने दि

विध्यतोः स्वर्पदेः कर्म्मणि येषु तयोः श्राद्धं न विद्यते। न दृष्टा ग्रंथिके नैव विषये दृष्ट कर्म्मणि।
तस्मिन्दृष्टे विचिकित्सायां नैव दोषेषु विद्यते। गलग्रहः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सदा। ग्रासदक
न वै श्राद्धमाद्येन पृथगादिषु। यत्र यत्र न वै श्राद्धं तत्र तत्र समाचरेत्। प्रासंगिकमिदं प्रोक्तं कर्म
तः प्रस्तुतमुच्यते। प्रादुष्करणमग्नीनामुदितास्तमयान्तु वा। उदितमनुदितं वा प्रथमे
ह्नि पूर्वाह्णे। स कालः सर्वदा उदितः साधुः शिष्टसंमतः। कर्म्माणि सर्वाणि आह्निकानि
कुर्यात्सर्वाणि कारास्सस्वकरणं वा वरेदिति॥ अथ पार्वणस्थालीपाकपद्धतिः। पौर्ण
मास्यां प्रातराहुतिं हुत्वाग्नेश्चतुर्दिक्षु समंतं पर्युपलिप्य प्रादेशमात्रमुपकल्प्य प्रब
र्हिर्विक्षिपेत् न कुर्याद्बहुवादी सत्यं वदेत् पराह्णे आहिताग्निरुपवसथ्यो नात्रनं घृतौदनम
न्यं स्थालीपाकीयं हविर्वर्जयित्वान्यद्धविष्यं भुंजीयातां। रात्रावधः शायिनौ पृथक्कुबल

18

यारिणा हस्तिना सभुल्य कथानिर्ना गुन्नमिश्रौ प्रातःस्नानादिकं त्त्वा प्रातरग्नौ ते वहुयाद्वि
रावण्याग्ने रूक्तं रतो दक्षिणत-श्रासनं दत्वा ब्रह्माणं वृणीता कोर्लमा सेन स्थालीपाकेना
हं यस्ये तत्र मे चं ब्रह्मा नवेत्यक्ते नवामात्यक्त्वा येणाग्निं परिक्रम्य स्वासनउदस्तुखो
दर्नानास्तीर्य भुरस्ता त्सुत्य स्नुवरिष्ठ नसव्य हस्तां गुष्ठनामिकाभ्यां तृणमेकं गृहीत्वाग्नै
र्नैत्यां निरस्यति निरस्तः परावसुरित्यपउपस्पृश्याव सोः सदने सीदामीत्युपविश्य
पांजलिमास्ते निरस्तइति मंत्रे प्रजापतिऋषिः। परावसुर्देवता। यजुः तृणनिरसने विनि
योगः।आवसोरिति मंत्रे प्रजापतिऋषिर्वसुर्देवता सदनं वा याज्ञावा यजुरूपवेशने
विनियोगः।वाग्यतो यज्ञसंसिद्धिं वदने दर्यावदनेवै ब्रह्मवीजपेपघजमानोवेत्स्यंदन् ॥१८॥
वद्वनिधाय तेनैवाग्रतो जूरवेनाघासादनार्थं पश्चाद्‌ग्ने र्वहिस्न्वा तत्र प्रक्षालितान्ना

स्रुच्युलूखलमुसलशूर्पं हविषामासादनं। प्राग्वंशां चमसासादनं प्रोक्षतां वा। चतुर्मुष्टिपरि
मितानां व्रीहीणामासादनं गृहीत्वा संयुक्तवचनात्। चतुर्मुष्टिकृष्णरूरिति। कंसेनशू
र्पादि विगृह्णाति अग्नये वाजुष्टं निर्वपामीत्यनूखलेनिहित्य ठिरूहीं दक्षिणोत्तर
पाणिभ्यां मुसलं गृहीत्वा प्रस्फुरबोवहं उत्पुपक्रमते। उद्धोढु यथा वहिस्तुषास्त
ण्डुलास्तां त्रिः कंडयित्वा त्रिः फलीकृत्य त्रिः प्रक्षाल्य स्थाल्यां पूर्ववद्यपविद्यां तर्हितां पां
श्रावयेदुदकं वाधिश्रयमेक्षणेन प्रदक्षिणं यावत् पन्नश्रपयेद्धृतमभिघार्योदग्रु
द्वास्य प्रत्यभिघार्यानि मेक्षणं सन्यं बौपालीमु चेदं च्युमितिरिति मैत्रैत्रपि वाहमंस्त्व
मभिमितिष्टवेन समीपस्थ तृणं घपनीय बर्हिस्तरणं करोति त्रिः। त्रिधूतालिनेत्राप
पनुघुरस्तादक्षिणतस्तनुत्तरतः पश्चादिति। बर्हिषि स्थालीपाकमासाघाज्यं द्वेधा

नयागयान्दवा श्रुत्वा तद्धिर्वः कुशोसाग्रावृतं तर्गर्नावापश्यं॥ तर्हि तौ पादग्रामाश्रोढिनत्तिन
नखेनपविश्य स्त्रीवेष्ठव्याविलङ्घि रन्तुमार्हि विक्रोर्मनस्माहृतेस्तद्गृत्वा स्त्रंपविशां तर्हितं सं
तुना संगुष्ठानामिकाभ्यां दक्षिणो तराभ्यां कालिम्यां तु दर्भाग्राभ्यां पविशाभ्यां श्रासंग्रहो
वा प्रा कृत्वा विरुद्धतु नातिदेवस्वेति सत्त्वहिल्लर्हीप्रा स्पपविश्य गैरोचे वा स्पमधिश्रिलाद
19 गुडस्य प्रा कृष्णालीपाकस्यसे वा स्कृकृष्णवा कुशैः संमृत्य प्रतपाद्दक्षिणनाव्रकौ
दितेनु मन्यस्वेत्यादि निविरुद्धकां तत्त्वीत्यसि यदेव सविता रितिपर्युक्ष्य समिधं मो
हीचासतांजलिः सोपधोतपश्यते जश्वेति जपिवायतप्राणो मस्तांतमाल्मानं प्रपघ्रुदक्
श्रीवृत्सरात्समापमंत्रं प्रज्वलनः क्षिरस्यदृतान्निधायागैरो समिधं दचास्कृवेणास्यं वत् ॥१९॥
र्हीतं स्कृविशचापं वा वतन्तु नग्नणास्तु पमिद्धगैरो अग्नये स्वाहेत्यातेरतो नुकपात्रा।

पुनस्त्वेथ वगरहीवादन्निताः सोमायस्वाहेत्यथ स्रुक्स्रुव पस्तीर्य मिहलोन वरोर्मध्याल्लर्वार्हाद्भिम
व दापदूगृह्णोप स्याद्वर्दिव्रहतीयं पुनः प्रस्रुपस्तीर्य व दानस्रुवा नान्यस्यन्याग्नेयस्वाहेतिम
ध्यनुदुपाद्दुल्लो शायपश्चिर्तं व त स्रुजिह्वाहृतिनि स्रुवेण पृथक्कृ जुहुपादूर्नबहुपद्देस्रुवपं।
पुनरूपस्तीर्यैतराद्र्दहर्वार्हिमिस्त लोनद्र पिष्ठं गृहीत्वा द्भिरनिधायीयपेस्विष्टकृतेस्वा
हेत्यत्तराधे पूर्वार्धे जुहुयाद्रामगृह्णोंहि रूपस्थ गणं द्भिरनिधाय गणं। मराव्याहृतिभिः स्रुवेण
पृथक्कृतिस्रुजिह्वं जुहुयाद्रामिस्तलमग्नेप्रह्रस्वदूर्नबहुपद्दे बर्हिः स्वेनास्तुनकाले पृष्ठं
न्यम स्रुणं तेनोद्धृत्य जुहुं नीत्वा समिधं दद्यादेवं सवितरि स्रोदिवत स्रुग्भिः पर्युक्ष्य स्रुतो द्धृ
र्दिपः कुर्यात्मुष्टिं गृहीत्वा च कृत्वा रिक्तामा ववपद्धत्यनेन पृथगग्रमध्यमूलान्यास्यम
ल्लोद्भू वैववा पाद्दि रक्तस्पृयः पश्ननामि लाङ्गतिं च चास्रुवेण वसुभ्यः स्वाहेति जुहुपा

समावास्यं शुलिंगाश्चावलोः सदनेसीदामीत्वपेछापथ्वनरगिंप्रदद्विलीनसभालणाय
नोजनंदासेतेनपहृत्रुरूषःश्रीपतामितिसंकल्प्यंचचोदकपूर्वं हस्तलपाञ्चं हविःशेषं
वान्तरतडुन्दःसब्रह्मलोदघाह्लल्लिंदं तुभ्यं ददद्ग्निदानप्रपोगोदत्तंवद्रुम द्वैप्लल
गावमस्यसेघदायदघाल्नोवाहविःश्रीषंस्वधंतुंनीतपोजननकालवदकश्रोषनि-
20 यत्नुनः पाश्नुदकस्यपूरपियावामृदंमेगापरच्छ्रागीःप्रार्थनंस्तुनावधारणंसचां
स्समापयेत्। आवामलक्ष्णनृत्तोग्नौ न्मदेशोकदकवनानिश्चोवेन्नतथाविद्वांछति
पूषासनातनी स्विष्टसदास्यनागौवननवैत्यान्यकर्मणि। उपघातेचसर्वत्रगौनि
नस्यमतंयथा। आर्त्यदम्यमनादेशो नुहोतिषुविधापते। मंत्रस्यदेवतापाश्वप्र ॥२०॥
पतिरिति तिस्थितिः। नांगुष्ठादधिकोग्राह्यो समिस्थूलतया ऋषिचेत्। नविश्वचवाचे

वनस्पतीनां पाटितान्याद्रान्यधिकान्यूनानि समस्थाविस्राविकानि सपर्णानि
निर्वीर्याणि होमेषु वर्जितानि तान्याद्राश्च पसमिधस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितं। एवं विधास्त्रि
वृत्समिद्भिः सर्वकर्मसु। समिधोष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः॥ दर्शे च पूर्ण
मासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः। समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता। पुरस्ताच्चो
परिष्टाच्चैंधनार्थं समिद्भवेद्बुधः। उप्यध्यर्थं मा वार्य हि विराडुतिषु स्मृतः। यत्र वा
स्य निर्वृत्तिः स्यात्तस्य सीकरवान्यहं। अङ्गहोमसमित्तंत्रसोष्यन्त्याद्येषु कर्मसु। यथे
यतदुपर्युक्तं तेषु तत्सद्दरोषु वा। अन्नंगादिविपदिजलहोमादिकर्मसु। न चात्र
तिषु सर्वेषु नैतद्विधो विधीयते। इमानि कर्मप्रदीपवाक्यानि। प्रसंगाद्दर्शितानि
इदानीं तु नसाधनादिवाच्यं॥ ॥ तत्र यज्ञे नैमित्तिकं प्रसाधनं। तत्र नैमित्तिकान्यग्नी

दावुच्यंते। मरीचिः। ह्रस्वेपि यदा कस्मात्सोमलोपः प्रज्ञायते। कर्तव्यं पुनराधानं प्राय
श्चित्तं न विद्यते। दंपतीमिति दृष्टव्यं होमद्रव्यलोपेपि वा। कालात्ययनः। ज्येष्ठा चेद्दुभार्या
स्याःश्रुतिकारणगच्छति। पुनराधानमत्रैकदृष्टं तिन त्रुमोतम्।। याज्ञवल्क्यः। दृष्टा
21 ग्निर्यत्र न ज्ञायेत मथ्यमाने हुताशने। पंत्रं न विवलेपयं पुनस्तत्रैव निर्मथ्येत्। याम
सीमांतरं गच्छेत् प्रत्यक्षो हव्यवाहनः। आहुतिवसरं तिष्ठ दुदके न समंततः। वर्त्तुर्मी
कारणैरेतैर्नष्टोग्नौ पुनराहरेत्। पितृमेधं च द्विजानां याया वरदृतीयके। एतेरव
द दग्निमयत्वदृं मननस्तु विना। अन्नो विना समारूढः आप्याप्सासात्परं यदि। लौकिके ।।२१।।
न समारोपं कानदीस्तव च निदर्शनात्। धूपांगारैस्तथा दीपपावकः प्रज्ञामयति। उत्सन्ना
ग्निः सविक्षेपः पुनराधानमर्हति। पर्वणां चैव होमानां विच्छित्तिरुन्नयो यदि। आतपाः

पर्वकाले तु पुनराधानमर्हति । यजमानस्य पत्नी वा उन्मौ तेषु सतो यदि । आहो माघदिना
गच्छे पुनराधानमर्हति । अवोदितेन पाकेन तत्तेनोद्धरणेन वा । लौकिकोग्निः स विज्ञेयः
पुनराधानमर्हति । अरण्योर्दग्धयोर्वापि नष्टयोः हृतयोस्तथा । आहृत्यासमारोप्य
पुनस्तत्रैव निर्मथितु । कर्मप्रदीपः । अरण्योरन्यमप्यंगं यावतिष्ठति निह्नवयोः । नतावत्
पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते । मैत्रपरिशिष्टं । उत्तरा यदि हीयेत नष्टा वा दैवकारणा
त् । अश्ववणाघनतो मंथेदादृत्यं परिसूत्रं येत् । यदि प्रादेशो शेषः स्यान्न मंथेत तदुत्तरां दृ
मात्राशायदिमंथेत हीनत्वं अस्यजायते । शांखायनः । ना होमेनाग्निष्ठयो वाग्नीनुत्सृजेत् ।
आपस्थितं स्वैयोनी तानि कर्माणि प्रतिनिरुध्यात् । धर्मपत्न्या संपन्ने दारेनान्यां कुर्यात् । अ
न्यतरस्याप्ये कुर्यात्सा गग्न्याबध्यात् । इति बौधायनसूत्रं । आवसथ्याग्निना द्वितीयं विवा

हं कुर्यात् । द्वितीयभार्यायास्तु देवाधानं । श्रौताधाने सति यदि भार्या प्रतिकूला स्यात् सा नावाम
वर्तिता तदावागृह्याग्निना विवाहं कुर्यात् । श्रौताधानं पुनः कुर्वीत यद्यस्मिन्नात्मदाराधि
नाविवाहं कुर्यात् । ततो न्याधानं कुर्वीत तथा च कौण्डिके यौ स्मृतिः । आहिताग्निर्दारान् पुनरा
दधीतेति । अंसनस्य त्रैविके विधुनराधानमिष्टं ति बोधायनः । अमेध्यस्य योगालस्य
तंत्मनवायस्य मानुष्य पतितरजस्वलानां स्पर्शनैः रग्न्योर्नाशः । विष्टामूत्रपुरीषं
नाहितस्तो मांसास्थिमज्जा मेध्यान्याधाने समारोप्य निर्मथितो वा एवमानुष्ठेयः । रजस्व
लानां तकं मयमन्त्रवचः । बौधायनेन प्रोक्तं तद्रग्न्योर्नाशकारणं । आपस्तम्बसूत्रेऽपि
दाराणां पत्न्याग्न्योर्हृते । कर्मप्रदीपः । मेकपाविविना कार्यमाधानं नार्यया द्विजैः । अनंतं त ॥२२॥
द्विजानीयाः सर्वा नाग्न्याधारं नैति यतः । दुष्टिप्रनराधानं निमित्तानि पयोपलक्ष्यानि लिखि

तामि। अथातः पुनराधानं। मारुतादिकं सर्वमाधानवदाधानकल्पिता देवकोनेरग्न्याधे
रणं। वैरूपाद्यां कुर्यादिकांश्चिपांविधायथा इति सिर्चपंदृचा यो प्रतिष्ठते पावकं। कस्तेता
मिर्जनानामिस्मादिनाग्नेयनाध्यायेनअववत्तुर्दशाकेनालिचा पूर्वपीतयदूरस्येतस्मान्त्मा
कूपठितेनेति। प्रथमामायामृचि गोतमऋषिः गायत्रं छन्दः अग्निर्देवता। कस्वद्देत्यस्य
तिष्ठितीयकृतो विश्वामित्रऋषिरग्निर्देवता गायत्रं छन्दः। ऊर्ध्व इत्यस्य कण्व ऋषिर्विरूप
आंगिरसऋषिरग्निर्देवता गायत्रं छन्दः। उतेवृहन्तद्रूति पाहि न इति द्वयोर्भर्गऋषिर
ग्निर्देवता गायत्री छन्दः। पाहि नो राजन्निति द्वयोः भर्गऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः
हनो राजन्कृपानदितिद्वयोरुशनाकाव्यऋषिरग्निर्देवता गायत्रं छन्दः। कृपानदति इति
मन्याप हविर्मुरितिद्वयोर्नगौऋषिरग्निर्देवता ~~गायत्रं~~ छन्दः। वृहती छन्दः। अग्नइति

अच्छा न इति शुनहमीढ ऋषिरग्निर्देवता बृहती छंदः॥ अच्छा न इति अग्न्यः पुरएतेति द्वये
विश्वामित्र ऋषिरग्निर्देवता गायत्रं छंदः॥ अग्न्य इति नमो न इति इत्यस्यो नर ऋषिरग्नि
र्देवता त्रिष्टुप् छंदः॥ प्रथमायाम् विछितायाम् पंक्तिश्छंदः॥ नमो न इति अग्ने वाजस्येति
23 द्वयो गोतम ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छंदः॥ विशो विश इति द्वयो गोपवन ऋषिरग्निर्देवता
प्रथमायाम् विअनुष्टुप् छंदः। उत्तरस्यो ऋचो गायत्री छंदः। विशो विशो व इति समिद्धमिति द्व
यो भरद्वाज ऋषिरग्निर्देवता जगती छंदः॥ समिद्धमग्निमिति उपचारामिति द्वयो वत्सा
वत्स ऋषिरग्निर्देवता गायत्रं छंदः॥ पावकोपस्थाने विनियोगः॥ इति सर्वत्र संबध्यते
उपचारामपदं प्रकृतेन द्वयवत्तु दर्शाकेनोपस्थानं तद्यस्याड्गमष्टकं स्कवेणानुहोति। ॥२३॥
अग्निमीडे पुरोहितमग्न आयाह्यग्निभिरग्न आयाहि वीतयेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः

पुनरूर्ज्जा निवर्तस्व सहस्रयाणि वर्तस्वाग्निं हुतं वृत्वा महेऽग्ने मृड महाँ८ अग्निस्तेनाजिरस्या
जिर्ह्यग्निः स्वाहाकारान्ताभिः पृथक् कुर्याच्चाध्यानं वक्ष्यामि पूर्णाहुतिं कुर्याच्चाध्यानं च सर्वं समापयेत्।
पुनराधानं प्रायश्चित्तमतस्तत्कालं पौर्णमास्यां पक्षान्ते कुर्यात्। एतास्वष्टासु स्तु अग्निमी
डे मधुच्छन्दाः अग्न आयाह्यग्निर्मिनिर्भर्गः अग्न आयाहि नरः स्मृतः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः राघवायुः
अग्निं दूतं मेधातिथिः। अग्ने मृड वामदेवः अग्निर्देवतास्सर्वासु गायत्री छन्दस्तीव गायत्री
गायत्री च गायत्री पुनः पुनरपि गायत्री तथैव गायत्री गायत्री गायत्री तथैवेति छन्दां
सि स्त्रुवेणाज्यहोमविनियोगः॥ ॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय॥ ॥ अथ विवाहप्रकरणं।
तत्र बहुविधा विप्रतिपत्तिः। पारस्कराः खिकं संमतानादिदृष्यते। परिशिष्टेऽदृष्टाः केचित्
बह्वृचो वा स्वगृह्योक्तं यस्मिन्यावच्छीकीर्तितं तेन सर्वं तत्तथा कर्मं न कुर्यात्सामञ्जस्यात्खिकं।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं च यः। कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितं। एवं स
ति सदाचारस्मृत्योर्विरोधः किं क्रियते। किं नेति। अत्रापरे वदन्ति। उत्सर्गवाक्यानीमानी
ति। प्रसंगादेवाद्य बलीयानिति सूत्रात्। विरोधे वा असंसामान्याद्बलीयस्त्वमिति तद्वाकारि
ति। कर्म[illegible]पः। यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत्। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयम
ग्निहोत्रादिकर्मवत्। नहि तत्राग्रहमस्ति। यन्नैकेनैवानुष्ठानसिद्धिर्भवतीति। अत एवो
क्तं न्यायविद्भिः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति। यत्र यत्राविरोधीनि वाक्यानि तत्र पार
शाखीयान्यप्युदाहरणीयानि। सदाचारस्यादरणीयः। मनुः। श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतं। प्रसंगादेतदुक्तं।
अथ कन्यापरीक्षणं। तत्र सामुद्रिकादिशास्त्रैः शुभलक्षणां कन्यां निरीक्ष्योद्वहेत्। तत

नावेन नवमृत्पिंडान्यस्य मनेन तूष्णीं निरूपयंति। वेदिस्थानमृत्पिंडं ॥१॥ हलपद्धतिस्थानमृ
त्पिंडं ॥२॥ जलाशयस्थानमृत्पिंडं ॥३॥ गोष्ठस्थानमृत्पिंडं ॥४॥ चतुष्पथस्थानमृत्पिंडं। द्यूत
स्थानमृत्पिंडं ॥६॥ श्मशानस्थानमृत्पिंडं ॥७॥ ऊषरस्थानमृत्पिंडं ॥८॥ दूर्वाकुशसमस्त
स्थानमृत्पिंडं ॥९॥ नवमं संनार्पमिति। एतान्नवपिंडान् समानूनतुल्यलक्षणान्कृत्वा
कन्यामाहूय पत्रश्चंदनतांबूलैरर्चयित्वाऽर्थं प्रजापतिऋषिरनुष्टुः छंदः। पृथिवी देवता
शुभाशुभज्ञाने विनियोगः। ऋतमेव प्रथमं ऋतं नातिकश्चन ऋत इयं पृथिवी श्रि
ता सर्वमिदमसौ भूयादिति। अनेनाभिमंत्र्य रक्षिप्रत्तान्दक्षस्वहस्तेन नवपिं
डानामेकं कन्या नाम गृह्णीयात् एषां पिंडानां मध्ये एकं गृह्णातीति ब्रूयात्। पूर्वेषां चतु
र्णां मध्ये गृह्णंती सुदृढ संभार्यं वा गृह्णंती सुदृढ विति। अथ शुचिना ब्रह्मोदकम
ध्ये पवान्मासान्यो निक्षिप्य कोमलान्संतला उद्धृत्य पिनष्टि। तेनोदर्ते नोदर्तेपिला तेनोद

कन्यैवस्नापयित्वा पृथक्कुम्भतोदकेनाभिर्मूर्द्ध्न्यभिषिंचेत् कामवेदेनेति अस्मिन्मंत्रे
दहनऋषिः प्रस्तारछंदः। कामो देवता कन्याभिषेके विनियोगः। अथो हराभ्यां मंत्राभ्यां उ
पस्थमभिषिंचेत्। इमं तदूतिमंत्रे दहनऋषिः ज्योतिर्जगतीछंदः। कामो देवता उपस्था
भिषेके विनियोगः। अग्निः क्रव्यादमिति मंत्रे दहनऋषिः उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्छंदः। का
मो देवता उपस्थाभिषेके विनियोगः। प्रथममंत्रे अमुमिलेतस्मस्थाने द्वितीयां तत्पति
नाम गृह्णीयात्। अथ तां स्नातादिभूषणवंदनेश्चीयित्वा वामदक्षांगीन्यासमापयेत् रा
यित्वा हृदिने प्रातरेव ब्राह्मणानामं अस्नानादिकं नित्यकर्म कृत्वा मातृपूजां न्यासं च कृ
त्वा दधिकंसं चान्नमसमर्पयेत् कन्यावलोगृहं गत्वा वेदिपृष्ठे लग्ने लग्ने हर्वमध्ये विप्राणां यस्मि
न्नदध्यान्नस्नानं हृत्वा पात्राण्यासादयेत्। एकेनेति वदंति। अन्ये होमे क्रियमाणे वृद्धसनातना ॥२५॥
भिर्यत्नपनादिकुर्यात्। अन्ये इति वदंति। संप्रदानादनंतरं चत्र एव कुर्यात्। एतेषां जपा

णां पत्नीनां मध्ये प्रथमं स्वयमेवाग्निप्रणयनादिना चार्हणमिति गृह्णीयं करोति तस्मा
त्। पाणिगृहीतो मुरस्त्वा छाया याउपलिप्ताग्निरूपसमाहितो नवति विवाहार्थं नमस्त
वतनए को बालगाः कमंडलुमुदकपूर्णं गृहीत्वाग्रणीं परिक्रम्य दक्षिणतोग्ने
रुदङ्मुखो वाग्यतः सावित्री वा तिष्ठेत्। अन्यः शाखनिकः प्रतोदहस्तो दक्षिणतः
अग्नेः पश्चाद् दृषदुपलेश्मप्रस्तारास्तानांश्च तुरं जलिमा त्रीं। अथमीपत्रमिश्रानानासाद
यंति। पाणिग्राहिणो वाग्नरतोग्नेः खंडलरणी परि उदकं बर्हिरिध्मविद्यातिमान्यं समि
दयमन्तानरसां मार्गकुशान्नस्त्वमिलासाघद्धो दृषदिति। अथमंडपो पस्थि
तवरमधुपर्कः विधिः। तत्र विधिसंज्ञायः। यजमानशाखानुसारेण किं कुर्यात्
किं वरशाखानुसारेण कुर्यात्। उभयजमानः स्वविधिं स्वशाखानुसारेण कुर्यात्

26

उत वरः स्वविधिं स्वविधिं स्वशाखानुसारेण कुर्यादिति। त्रिअसंज्ञायेऽर्हणीयशाखान्तु
सारेण मधुपर्ककर्तव्यमिति सिद्धं॥ अथ मंडपोपस्थिते वरवरप्रदेशात् द्रुतरसो गां बध्नी
यतिष्ठेरन्यजमानपुरुषाः। अर्हणेति- अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः। गौर्देवतानुष्टुप्छंदः।
गोरूपस्थाने विनियोगः। अथ दर्भमिति वरः लिखन्जपेत्। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः।
विराट्छंदः। विराड्देवता जपे विनियोगः॥ अथ यजमानपुरुषाः पंचविंशति पंचावि
शति कुशापत्रमयो विष्टरो गृहीत्वा विष्टरो ३ प्रतिगृह्यतामिति ब्रूयुः। ततो वरः प्र
तिगृह्णामीत्युक्त्वा तं प्रतिगृह्य यार्ष्योषधीरिति कमासने निक्षिप्योपविशेत्। अस्मिन्मंत्रे
वसिष्ठऋषिः। ओषधयो देवतानुष्टुप्छंदो विष्टरासनदाने विनियोगः। द्वितीयं विष्टरं ॥२६॥
पादयोरधस्तान्निदध्यात्। यार्ष्योषधीरिति मंत्रेण। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः। ओष

धर्मो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। पादयोरधस्ताद्विष्टरनिधाने विनियोगः। अथ यजमानबन्धवाः
पाद्योदकं गृहीत्वा पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ब्रूयुः। ततो वरः प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा पा-
द्योदकेऽवेक्षणं करोति [illegible]ता देवीरिति। अस्मिन्मन्त्रे वसिष्ठ ऋषिः। आपो देवता। विरा-
ट् छन्दः। पाद्योदकावलोकने विनियोगः। अथ वरः स्वमञ्जलिं तेनोदकेन पूरयित्वा
वामपादोपरि निक्षिपेत् सव्यं पादमिति। अस्मिन्मन्त्रे वसिष्ठ ऋषिः। श्रीर्देवता। विरा-
ट् छन्दः। सव्यपादप्रक्षालने विनियोगः। पुनस्तेनैवोदकेन स्वमञ्जलिं पूरयित्वा
दक्षिणपादोपरि निक्षिपेत्। दक्षिणं पादमित्यस्मिन्मन्त्रे वसिष्ठ ऋषिः। श्रीर्देवता।
विराट् छन्दः। दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः। पुनर्वरस्तेनैवोदकेन स्वमञ्जलिं पू-
रयित्वोभयपादोपरि निक्षिपेत्। पूर्वमन्यमिति। अस्मिन्मन्त्रे वसिष्ठ ऋषिः। श्रीर्देवता

विराट्छंदः उन्नयपादप्रक्षालने विनियोगः ॥ अथ यजमानोऽस्येनोदकेन वृक्षौ वरस्य पा
दौ प्रक्षालयति ॥ अथ यजमान उरूचाः कंसादिपात्रस्थं साक्षतं सोदकं सदधिसुमनोयु
क्तं दत्त्वार्घं निवेदयीत। अर्घ्यं प्रतिगृह्यतामिति ब्रूयुः। अथ वरः प्रतिगृह्णामी
त्युक्त्वा प्रतिगृह्णीयात् तस्येति। अक्षिन्नमें ऋ वसिष्ठऋषिः। अर्घ्यं राष्ट्रिर्देवतापनुर
27 तत्र अर्घ्यग्रहणे विनियोगः ॥ अथ यजमान उरूचाः आचमनीयमुदकपात्रं गृही
त्वा ब्रूयुः। आचमनीयं प्रतिगृह्यतां ततो वरः प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा चामति यशोसी
ति सस्तर। अक्षिन्नमें ऋ वसिष्ठऋषिः। आचमनीयं देवतापनुरे तत्र आचमने वि
नियोगः ॥ अथ यजमान उरूचाः दधिमधुघृतं कंसपात्रस्थं कंसपिहितं तत्र चा ब्रूयुः। ॥२७॥
मधुपर्कोऽस्मधुपर्कः। प्रतिगृह्यतां ततो वरः प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्णीयात्

यज्ञामदति । अग्निमंत्रे वसिष्ठ ऋषिः मधुपर्को देवता यजुरेतस्य । मधुपर्कं प्रतिग्रहणे वि
नियोगः ॥ अथवोह्वयो मध्य हस्ते तत्र चावयावि नद्धो लिनततेपरा । अंगुष्ठेन सह कनि
ष्ठिकया प्रथमां । अनामिकया द्वितीयां । मध्यमया तृतीयां । प्रदेशिन्या चतुर्थीं । यज्ञासी
न सो सीति वीतिन त्वामिमं प्रतावत्तुर्थं । तूष्णीं प्रदेशिन्या । अग्निमंत्रे वसिष्ठ ऋषिः ।
मधुपर्को देवता यजुरेतन्मधुपर्कं नवेण विनियोगः ॥ प्रतिन ह्वंना चामति । पा
संसृत्यैवं तत उच्छिष्टं नवति । उच्छिष्टेन हस्तेन आमनापिप्यायाश्चितीनवति । अतः
सर्वं न हां ते आचामति । उच्छिष्टः सन्मंत्रोच्चारणं कथं कुर्यात् । प्रथमं त्रोच्चारणं कानकुर्या
त् । मनुना कात्यायना । ज्ञापितम् । इति पुनः मधुमधुपर्कं तथैव वा अनुच्छिष्टेन वेदि प्रायश्च
वदविदो विदुः । तथा परमात्मसंग्रहः । मधुपर्कं तथा सोम अप्सु प्राणाऽन्तीषु वा आ

28

स्याहं मधु सर्वेषु नोऽधिष्ठानवतिहिजः । अथ वरेण वमने च ते गौर्गौर्गौरिति त्रिर्ब्रूयात् ।
मुंच गामिति वरो जपेत् । अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिर्गौर्देवता बृहती छंदः । गोरभिमंत्रणे
विनियोगः । इति च ब्रूयात् द्विषंतं ह्रा च वे ऊर्ध्वे तं मां प्रति अभिधेहि जहि च अमुष्य पन
मानस्य च पोहृत्तमभिधेहि जहि चेति । उत्सृष्टायां गवि वरस्तामभिमुखो जपेत् ।
माता रुद्राणामिति । अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिर्गौर्देवता त्रिष्टुप्छंदः । गोरभिमंत्रणे विनि-
योगः । अत्र किंचिद्वक्ष्यामि । कंसपात्रेण कृत्य मर्घ्यां कांस्येन वार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यम-
ञ्जलौ । कांस्यापिधाने कांस्ये मधुपर्कं समर्पयेत् । सर्वालंकृतं समनोज्ञं मधूदकं दधि-
संयुतं । अर्घ्यं तद्दधिमध्वाज्यं मधुपर्क इति धार्यते । अनेन कर्मप्रदीपवाक्यरूपेण अर्घ्य
अर्घ्यपात्रं च मधुपर्कं च रूपात्रं च मधुपर्कपात्रे च एतत्सर्वमुक्तं निरीक्ष्याचनि ॥२८॥

गादितं। इति मधुपर्कविधिः। अग्निर्देवो विष्णुर्देवतिः। अथ संप्रदानं। तत्र स्वशाखायां नाम्ना
तो। अग्निर्देवो धर्मस्थिष्ठादंतचारा। आश्वलायनोक्तं दृष्टं। कन्यावरयमाणायामिलितयोर्द्वे संप्र
दानविधिरुच्यते। तन्मूलं वाऽपि कर्मपद्धतिर्लिख्यते। पूर्वोद्देशो वरपक्षीयाश्चाचारः पुरु
षाः प्रस्नुत्वा तिष्ठन्ति। कन्यापक्षीयाश्चाचारः प्रत्यक् स्नुत्वाः। ततो दातारौ स्नात्वा स्नुत्वा पूर्वां
दनतांबूलयज्ञोपवीतवस्त्रादिभिः। कन्यापि चास्नुत्वा हितनमाल्यादिभिः पंचभिर्हिं
वाचयेयाः सम्यक् स्नुत्वा नपिवं दन पुष्पयज्ञोपवीततांबूलादिभिरर्चयति। वरं पश्चात्
वयदिति सदातारः। शास्त्रेऽपि चैवं ब्राह्मणान् वाचयेत्। अथ प्रथमं वरस्वरूपाणां मध्ये
एकः पितामहपितुर्वदति। भार्गवगोत्रः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति पंचप्रवरः
ब्रह्मदत्तशर्मणः प्रपौत्रः विष्णुदत्तशर्मणः पौत्रः रुद्रमित्रशर्मणः पुत्रः। पद्मदत्तश

र्म्मा एवं द्विः। अथ कन्याप्रदीयः एको वदेत्। नरहरिगोत्रा आङ्गिरसबार्हस्पत्यनरहरेति त्रिः।
प्रवरा हरिदत्तशर्म्मणः प्रपौत्री सोमदत्तशर्म्मणः पौत्री श्रीवदत्तशर्म्मणो दुहिता यज्ञोप
२१ एवं द्विः। संप्रति चक्रिष्टाश्च त्रःस चौवदं स्वेतरा श्यं तरेति। अथ वरस्य पादौ प्रक्षाल्याप
तवाससी परिधाप्य यज्ञोपवीतं परिधाप्य चतुष्यं चंदनैरस्य गंधधूपं दत्वापि चासुप्रोहित
मस्त्रिलादि निर्द्विः। स्वस्ति वाचयित्वा वरस्य दक्षिणत उपविश्य सालंकन्यां ददाति। वा
सिष्ठगोत्राय वासिष्ठशाक्तिपाराशर्येति त्रिः। प्रवराय वसुमित्रपौत्राय रुद्रमित्रपुत्राय
सूर्यमित्रशर्म्मणे ब्राह्मणाय ददद्गोत्रा आत्रेयगाविष्ठरपूर्वातिथियिति त्रिः। प्रवरैः प्रपौ
त्रीं धराधरपुत्री दुहिता वसुनन्दादत्तं कन्या सालंकारा तुभ्यं प्रददेति। उत्कादर्ज्जा त्ता ॥२९
पुत्रमुदकं वरहस्ते निक्षिपेत्। वरः स्वस्तीति ब्रूयात्। कोऽदात् कस्मा अदात् इत्यनेन वरः क

न्यामन्निमृजोर। अस्मिन्मंत्रे प्रजापतिः कामो देवता यजुरेतत्। कन्यानिमर्जने विनियोगः।
अथ दाता ब्रूयात्। धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या च यति ब्रूयात्। वरो पि बाढमिति ब्रू
यात्। ततो दाता दक्षिणां वाञ्च ब्रह्म देयं चास्तु प्रजापतिः प्रीयतां। तिथिकरणानुद्धृत्य
हनहव्यन्नगसंपदः सिन्त्वार्द्धे तुल्योहार्द्धे हृद्दिष्टां हृष्टिष्टां हृद्दिः। अथ वरः स्वस्तिरुद
ति ब्रूयात्। अथाह तुल्योह वाचनं वेदव्यासः। संप्रदायगं धर्मात्याये ब्राह्मणान्स्वस्ति वा
चयेत्। धर्मकर्माणि मांगल्यसंज्ञामेकृतदर्शनो यमः। तुल्यो ह वाचनं दैवे ब्राह्मणान्
विधापयेत्। एतदेव निरंकारं कुर्यात्। हृत्पियवेश्यपोः। अथ वरः स्वर्लक्षनस्नादुद
कमुद्दत्यतां यादिनान्तनेन च वा देवदमुन्निमृज्यात् मंत्र पते। अनाधृष्टमित्यनेन च प
नुषा त्र प्रजापतिर्ऋषिः स्मृदेवता यजुरेतत्। उदकानिमर्जने विनियोगः। अना

30

धृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो ऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा ऽनभिशस्तेन्यमंजसा सत्यमुप
गेषं स्वुविते मा धा इति । उदकाभिमंत्रणे द्वितीयं मंत्रं य कक्षीवां समिति । य कक्षीवांस
मिति प्रजापतिरृषिः । विश्वे देवा देवता अनुष्टुप् छंदः । उदकाभिमंत्रणे विनियोगः । य क
क्षीवांसं वननं पुत्रं औशिजं स्नामवेतां तेन नो ऽद्य विश्वे देवाः संप्रियाः सं मनसा जानन्तां ॥ अथ ते
नोदकेन समुद्रज्येष्ठा इति च तस्मिन्नापो हिष्ठेति तिसृभिः कन्यामभिषिंचति । तत्र स
मुद्रज्येष्ठा इति च तस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । आपो देवता त्रिष्टुप् छंदः । आपो हिष्ठेति त्रे
सिंधुद्वीप ऋषिः । आपो देवता गायत्री छंदः । कन्याभिषेके विनियोगः । समुद्रज्येष्ठाः सलि
लस्य मध्यात्पुनाना यंत्यनिविशमानाः । इंद्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामव
न्तु । या आपो दिव्या उत वा स्रवंति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः । समुद्रार्था याः शुचयः पाव ॥२०॥
कास्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यं जना

नां। मधुश्च्युतः शुचयो याः पावकाः स्वाः ॥ आ या सु राज्ञा वरुणो या सु सोमो विश्वेदेवा यास्वूर्ज्जं मदन्ति। वैश्वा
नरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ आपो हिष्ठीयास्तिस्रोपवणोति। सप्तसु
सूगन्तेद्दलेर्षभिः। प्रजापतिर्देवताजगतीछन्दोऽनपविनियोगः। अथ दासस्य वर्णानुरूप्या
दीनां प्रदानं यथाशक्तिः। एतत्सुवर्णं। एतद्वस्त्रं। एतावद्ब्रह्मेत्रमित्याद्युत्या यत्र समर्हं सं
प्रददेति। अत्र वरं ददात्सर्ववरं पुनरपि वा वयं शतत्तः कन्यां सवासप्तीं गृही चामृतं
प्रवेशयति। तत्र जननपदधर्म्या याम धर्मास्य कुर्युः। स्त्रिया यत्कार्यं तत्कर्तव्यं। यामव
चनं कुर्युरिति वचनात्। एतत्तु केचिद्दत्रैव कुर्वन्ति केचिद्वदर्शनादनन्तरं। उनयज्ञ
चारः प्रमाणमिति। एतावत्संप्रदानविधिः। अथ वराय वधूं गं चाग्निं प्रणयति। यदि पूर्वं प्र
णीतस्याग्निः स्वतद्दंव्रमिति त्यादि विरूपाक्षां तकुशांडिकां विधाय वधूसमीपमंडप
मागत्याहतेवाससी परिधापयति। या अकृन्तन्निति प्रथमां। परिधत्तेत्युत्तरां पं। अनयोर्म

31

नयोर्दत्तऋषिः। कर्ल्पः कं त्वा परिधत्स्व परि अपपल्स्या वदेवता। जगतीछन्दः इदं दा०सि। अथ
रोत्तरवस्त्रपरिधाने विनियोगः। यज्ञोपवीतवद्दक्षिणं बाहुं बहिः त्वचा वेदीसमीपमानयन्
जपेत् सोमो ददद् इति। अस्मिन्मंत्रे दत्तऋषिः। सोमो देवता। अनुष्टुप्छंदः। जपे विनियोगः। दक्षि
णहस्तेन वामहस्ते वधूं गृहीत्वा वेदिसमीपमानयति। वेणवं करं वस्त्रसंवेष्टितं वामपादेन वा
लयंती वधूं वालयेत्। इमं पतियानद् इति अस्मिन्मंत्रे दत्तऋषिः। पतिर्देवता। अनुष्टुप्छंदः। पादव
र्त्तने विनियोगः। यथा तमं त्रं वधूनमपतिं। ततः आस्याः पतियानद् इति वरा जपेत्। ऋषि
र्दक्षीहूर्विवरा। विनियोगं वेष्टितकुंठप्रमण यबर्हिः आपयेत्। सर्वे करोतेषां स्तुत्वा वर उप
विश्यात दक्षिणतो वधूः। दक्षिणेन वरस्य दक्षिणम० सं कुशैरन्वारब्धाया वध्वाः स्रुवं कुशैः ॥३१॥
संमृज्य घृतपात्रं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा मनोज्योतिर्जुषतामिति मंत्रे विश्वामित्र
ऋषिर्गायत्रीछंदः अग्निर्देवता। आहुतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। अनुवदिति मंत्रेण

मदग्निऋषिर्वायुर्देवता। उष्णिक्छंदः। व्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। स्वरिति मंत्रे भरद्वा
जऋषिः आदित्यो देवता। अनुष्टुप्छंदः। व्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। अथाग्निरेतु प्रथम
इत्येतस्येति तिसृभिः बराज्याहुतीर्जुहोति। एषु षु मंत्रेषु देवऋषिः प्रथममंत्रे अग्निर्देवता। जगती
छंदः। आज्यहोमे विनियोगः। सर्वे च द्वितीये तिजगसग्निस्तृतीये ति जगती विश्वेदेवाश्चतुर्थे
ग्निः। गां कुरी। पंचमे मिरुपरिष्टाद्बृहती। षष्ठे त्रिष्टुप्। अग्निर्वरुणस्तन्निस्त्रा व्याहृतीर्जुहोति।
छंदबर्हिदेवतं हर्वरा वर्थी वसमस्तां जुहोति। ॐ भूर्भुवः स्वरिति मंत्रे प्रजापतिऋषिः
प्रजापतिर्देवता पंक्तिश्छंदः होमे विनियोगः। उच्चा दंपती उत्तिष्ठतः। अथो वरानुदृष्ठं प
रिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखावतिष्ठतो। वधूं जलिं गृहीत्वेति। पूर्वस्यां दिशि स्थितामाता मा
तावा वामहस्तेनाञ्जलिं गृहीत्वा दक्षिणहस्तेन वधूदक्षिणपादं शिलामारोहयेत्। पाणि
ग्राहो ऽपतीमश्मानमिति। अश्मिन्मंत्रे देवऋषिः। अनुष्टुप्छंदः। अश्मा देवता। अश्मारूपण

विनियोगः। कन्यांजलावुपस्तारं तयोलाजानामंजलिं तत्र निक्षिप्य सकृपस्तारं दत्वा। इयं ना-
र्युपब्रूते इति वरो लपति। मंत्रांते होमं वधूः करोति। अस्मिन्मंत्रे वेदव्रतऋषिः। अग्निर्देवता पंक्तिरु-
परिष्टाज्ज्योतिष्मती छंदः। लाजाहुतौ विनियोगः। गृहीतांजलिर्वधूर्जुहोति। सोमतीर्थेना-
32 क्तं च नविष्णुरातो। धनापुर्णीररस्वाहा सुसोमतीर्थं तु मध्यमं। लाजादिहवनं तेन कर्त-
व्यं वपनं तथा। वपनं व्रीह्यादिनिर्वापः। गृहीतांजलिर्वरः अग्निं प्रदक्षिणयति। कन्यला
पितृभ्य इति। अस्मिन्मंत्रे वेदव्रतऋषिः। अग्निर्देवता त्रिष्टुप्छंदः। परिणयने विनियोगः।
परिणयनांते पूर्ववद्धोमादि सर्वं। प्रणिधारणप्रसन्निधारणे केचिन्नमन्यंते। अर्य-
मणं द्वितीयहोमः। अस्मिन्मंत्रे वेदव्रतऋषिः अर्यमादेवता परिष्टाद्बृहती छंदः। लाजाहोमे वि-
नियोगः। कन्यला पितृभ्य इति। पुनरग्निं परिणयति पूर्ववद्विशिष्टं दत्वांजलिमासंजचिस ॥३२॥
निसकासा। द्वितीयपरिणयनांते तथैव सर्वमाहोमादि पूषणमिति तृतीयहोमः। अस्मि-

मंत्रे दत्त ऋषिः। ब्रह्मा देवता त्रिष्टुप् छंदः। जाना होमे विनियोगः। कमलेति पूर्ववद् अग्निं पश्चिमायति।
तृतीयपश्चिमायन्तां ते पूर्ववद् ब्रह्मासनाद् दक्षिणादि सर्वां तूष्णीं सूर्पेण वा जाना होमं करोति चतुर्थ पश्चि
मायन्तां ते समपदाना र्थं आग्नुवी दिशां वधूं स्तु ह दानयंति। एके कमंर जं दक्षिणेन पादेन वधू
राक्रामति। वामे पादं पश्चात्करोति। मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामति सूर्पे ष्ट्रा। एकमिष इत्यादिम
न्त्रिमंत्रैः सप्त पदानि प्रथ कूष्ट था कु आक्रामति। सप्तसु मंत्रेषु दत्त ऋषिः विष्णुर्देवता यजुः
षि पादाक्रमणे विनियोगः। पाः स्विपः श्रुमा ८ सोऽवैवा ६ ७ कृमागता स्तानि मी सवदो जपेत्। सु
मंगलीरिति। अस्मिन्मंत्रे दत्त ऋषिः आत्मा स्मा ना देवता अनुष्टुप् छंदः। शुभेक्षणं जनप्रति मंत्र
णे विनियोगः। अदकः शुद्ध षः सर्वोपकल्पितो परेणाग्निं प्रादक्षिण्येनागत्य वरस्समीपं पूर्वाग्र
तान्दर्भकूर्चान् स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेनोदकं गृहीत्वा वरः वधूं सिरसि प्रेषुग पदन्निषिंचति। सम
ञ्जंतु विश्वेदेवा इति मंत्रं च वरो जपेत्। अस्मिन्मंत्रे दत्त ऋषिः विश्वेदेवापो देवता त्रिष्टुप्छं

33

तेनि बद्धे विनियोगः। सर्वगृहीतमंत्रलिवरः सव्यहस्तेन मणिबंधसमीपे धृत्वा दक्षिणहस्तेन
वध्वा दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृह्णी चाषल्मं ग्राभ्याणि गृह्णीयान्नगम्भूमितद्दूतिप्रभृतीन्
जपति षट् तेषु मंत्रेषु दक्षऋषिः प्रथमो नगादयो निधायमाना देवता अनुष्टुप् छंदः। पाणिग्रहणे
विनियोगः। अघोरेति द्वितीयमंत्रे आशास्यमाना देवता त्रिष्टुप् छंदः। पाणिग्रहणो विनियोगः
आ नः प्रजामिति तृतीयमंत्रे जगती प्रजापतिः। इमां त्वमिंद्रेति चतुर्थमंत्रे दूरोऽनुष्टुप्। समा-
ज्ञीति पंचममंत्रे कृत्या त्रिष्टुप्। मम व्रत इति षष्ठमंत्रे बृहस्पतिरनुष्टुप्। एवं पाणिग्रहणांते
उत्तराग्निसमीपमागत्य पूर्ववदुपविश्य प्रायश्चित्तार्थं चतस्रो निर्म्या हुतिनिर्दिश्य चाऽनाग्नि
स्तिः समिदादितंत्रं समाप्य यथाशक्ति दक्षिणां पूर्णपात्रादिकां तच्चाब्राह्मणायो जनसं
कल्पं तच्चावामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। वामदेव्यसाम्नि वामदेवऋ ॥३३॥
षिः प्रजापतिर्देवता गायत्रं छंदो गानं त्वर्थे विनियोगः। उक्तो मूलविवाहो ध्रुवदर्शनं प्रयुज्यते।

प्रागुदीच्यां दिश्यनिष्क्रम्य कुलगृहे पाणिग्रहकर्म्म सोऽनन्तरं वरस पाणिं वरेण सह वधूं न
यति वरः प्रथमं स्रुवौ दर्व्यौ लक्षणपूर्वमग्निं प्रणयति । समिधं च त्रिदूर्वां ददाति । ततोऽग्नेः प
श्चादनडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमा स्तीर्यते तस्मिन्नेनां कन्यामानीय उपवेशयति ।
सा तत्रोपविष्टा आनन्ददर्शना दासेन स्पृष्टा ध्रुवं दृष्टिके न विन्दुले वरो वहन्त्याप वेश्यानादि
विरूपाक्षान्ते समिधं दद्यात् ब्रह्म व संमार्जनं ज्ञातपने चाप्रवेव दरस्य दक्षिणमंसमन्वा
रब्धायां वध्वां महाव्याहृतिभिस्तिस्रः समिधं दद्यात् एवं संधिषु स्वत स्वरतिभिः सम्याहुती र्जु
होति । आहुतौ हुते स्कन्नमसि तं बिन्दुं शेषं वध्वाः शिरस्यवनयेत् । व्याहृतीनां बिन्दुं शेषं ना
वनयेत् । अस्या संधिषु स्वत स्वरतिष ऋतुसत्रेषु दर्शितेषु ऋषिः कन्या देवता अनुष्टुप्छन्दः कन्यां ग
च्छिता न दत्त्वा नानाने विनियोगः । तदनन्तरं वध्वाः सह वहिरुत्तरतो गच्छाव सो वधूं भूपात्राः
वं प्रसेति । तथा ध्रुवमसि ध्रुवा त्यस्त्रो देवदत्तपति कूले भूपासं भिति वरो वधूं नाणपेत् ।

वध्वाश्च मे चंक्रमणमानाध्रुवं प्रपश्येदिति । अरुंधतीं पश्येति वदं ब्रूयात् । तथारुंधत्यास्मि रूपं दृष्टं पश्यामो
ऽस्मि देवदत्तेनेति वध्वा नाम्ना पत्युर्वध्वाश्च मे चंक्रमणमिति अरुंधतीं पश्येति । अथ सतां ललिवर्गो वधूस
सुखः सन्त्रध्रुवा घोषितिमंत्रेण पठेत् । अग्निमंत्रेदत्तसेभिः । आचामसमानादेवता । अत्र हुत
हं दः । ध्रुवा नु मंत्रणो विनियोगः । न तावधूराली पकर्णस्पर्शी पूर्वं नर्च्य पादेऽस्य ह्या दक्षि
णहस्तेन दक्षिणं सव्येन सव्यं नर्ष्टगो भेण । अभिवादनहर्वकं पादवंदनं कुर्यात् । प्रयोगः
34 कथ्यतां दत्तगोत्रा । आत्रेयगोत्राभिष्ठरुर्वोतिथ्येति त्रिः प्रवरा सुनन्दा । अहं भो अभिवादयामि ।
पतिस्त्वाशिषं दद्यादिति । कश्चित् सुहृद्वृद्धेन पूर्णमणेत्रा । अजवाग्विसर्गो विधाः । अथाग्नेः प
श्चादुपविश्य प्राङ्मुखः पश्चिमे तं वतसत्रियो हतितिमिडचा पुनस्तिसमिडचासमित्यादितेनस्मा
ल्पपूर्णपात्रादि पश्चात् । अग्निदक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो नसंकल्पेन चाप्यर्वबद्धामेदवैगाप ॥३५॥
दिति । प्रागुदीच्यां दिशि प्रपदनिरूपगृह्य अकस्मादेवकन्यावतो गृहे वेदिपर्णपिकिंवि

दीक्षानन्तरमाश्रित्य सर्वोत्तं कर्म कुर्यात्। अकरणादेतदपि वरं स्यात् तं शिष्यः तस्मिन्नेव विवाहाग्नौ
तत्रैव वह्निः प्रमादेन कुर्यात्। अथ यदा प्रधर्मात्तं न पदधर्मास्य कर्तव्याः। स्त्रियोऽपि कारयन्ति तत्कर्तृ
त्वमिति। दक्षिणावद्दानं॥ अपि तदूर्ध्वं नोत्तमं कुर्यात्। अस्यापि लब्धाग्निनो स्यात्। एकस्मि
न्नपस्त्वरे ब्रह्मचारितौ सन्तो श्रायापाता मिति विधिनियमः। प्रथमेनोत्तेन विशेषः कथ्यते। ए
कस्मिन्नाश्रये यथा सिद्धमन्नं हविष्यं हित्वा एकं भागं दक्षिणादक्षिणानामि मत्रेण। अन्यपा
ज्ञानेमपत्नेनेति। अस्मिन्नेवेदं हतं सर्पिः। अग्नं देवतानुष्टुप्छन्दः। अन्यथाज्ञाने विनियो
गः। अथ यदेतद्रूपमिति मंत्रं जपेत्। अस्मिन्नेवेदं हतं सर्पिः। अग्ने वधूस्यैदेवतां छिद्यदागाय
त्रस्त्रिष्टुः छन्दोऽसि हृदयैककरणेऽन्वस्कन्नोऽविनियोगः। यस्मिन्नपतितमन्नं तस्याति स्विष्टकृतं जीत
प्रथमो। द्वितीयं भागमनेन मिमंत्रितं तस्याग्रस्थमुष्टिं पश्चाद्धृतं जुहुती तामाज्योनान्नासेनवेउपवासेर्म
त्यातेप्रातः समग्रामनीय चरुं सुपरिचार्य वायव्यं शिष्टेन विधिनानुं जीता। समग्नीय स्थाली
पाकस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति। स्थालीपाकधर्मे। अपरि शीस्थालीपा

कः। आत्वंस्थैधापविश्चित्य मे ऋतो मोपयातं तुङ्गमन्त्रः। अव घ्नान धर्मेणवा तुङ्गमन्त्रः। उद्स्थ्ठाली
पाकं पात्रां तरस्व चाखुसुहेक दृत्रांपाणिनाभिमृश्य। द्गनेपात्रान मणिनेति। पूर्वोक्तेन विधिना धूप
य अर्ह्लणा दक्षिणांदघात वायेस्मवा। अथ नला वधु पानमारोप्य स्वगृहे नयति। पानमारोहं
त्यांपति र्नवित्रः। सुकिंशुकं रंश्री त्मलिमिति। अस्मिन्म अवेद त्तरसषिः। कन्या देवता। रथारोहणे
दृणो विनियोगः। मार्गे प च प च वव तु पथ्यान घोदुर्गाणि वमहान्दृत्तोः प्रमस्तानानिव नवेति। तत्र
35 तत्रमा विदत्परिपंथिनइतिवप्तः। अस्मिन्मवेद त्तरसषिः। आशासमानादेवता अनुष्टुष्छंदः।
वतुष्पथाघामं त्रणो विनियोगः। रथांगनं गप्रजत्याप सुसंज्ञाता सुलक्षणहवैविकाहग्निप्रलीय
प्रज्वाल्यवाल्यं संस्कृत्य विच्छिप्रहोमन्यायेन व तस्तृभिः व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तं दुत्वा न तु नं रथांग
माहृत्य यज्ञते विदर्मिश्रिषकृत्येत सामणीचान्यग्रोष्ठणाम्नक्तिः। प्रजापति ऋषिः दृतो ष्ठ पो ॥३५॥
मघवादेवता प्रयंतन विनियोगः। ततो वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। ध्रुवमारोहयेत्। पश्चेव प्रापयि
त्वमापतिर्तं नयति। तत्रैव तकात्वं छिप्रहोमन्यायेन तत्त्वाथान्यद्दैष्ट्वा कर्मोपपात्मप्रायश्चित्तंतका

लेमिति कामायनवचनात्सापत्रस्थाग्नहस्तं नदृस्पतेतत्रस्थामप्रसेतव्यमितिसिद्धं त्रा। अथ
गृहेबाह्यप्रतोलीसमीपं प्राप्य वामदेव्यं गीत्वा वधूं मे उपसमीपं नयंति। अंगणगतां पतिपुत्र
वतीजनसंपन्ना ब्राह्मण्यो यानादवतार्य प्राग्ग्रीवे उदहे चर्मण्युपवेशयंती इह गावः। प्रजायध्वमि
ति मंत्रं वधो जपेत्। अग्निमिन्मे देहि रक्षपि॥ गावो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। गृहप्रवेशाने वि
नियोगः॥ अथ पतस्याङ्के ब्राह्मण्यः कुमारमुपवेश्य कुमाराञ्जलिं द्राक्षाफलादिभिः संपू
र्य फलैर्वा कुमारमुत्थापयंति। एवं ब्राह्मण्यः। पतिर्वा कुमारमुत्थापयेत्। अथ वरः। ल
लगणहर्वमग्निं प्रज्वाल्य समिधं च ब्रह्मोपवेशनादि विरूपाक्षान्ते समिधं दत्वा स्रुवसं
मार्जनेन प्रतपनेन कुर्यात्। आज्यसंस्कारात् स्रुवसंस्कारं कृत्वा तिस्र आज्याहुतीर्जु
हुयात् घृतेनैव प्राक्तनुं तेनाग्निं प्राविहधृतिरिति। इह धृतिः स्वाहा। इह स्वधृतिः स्वाहा। इ

इहरंतिस्वाहा। इहरमस्वस्वाहा। मयिधृतिःस्वाहा। मयिस्वधृतिःस्वाहा। मयिरमस्वाहा।
अथ वत्सवर्थीं न प्रयोक्तव्या। कर्मप्रदीपोक्तनिषधविरोधात्। राधृतिहोमेन प्रयुंज्यात्। नाम
स्तु तथा वृष्टस्तु। वत्सर्थीमध्याह्ने ततो नाग्निनहि हूयते। इह धृतिः प्रभृतिद्रसूक्तिभिः। कन्या
वतारूढतीर्थदः होमविनियोगः। पृष्ठमं वप्रयोगं तत्वोक्ता हतिनिश्चतं संनिर्दचाभ्वनः
36 त संनिर्दचा संनिधेद चाविधा गुरूपन्नति यथान्यैष्यं गुरून्नवि वादयेत्। नरदान
लगा वत्स्यां गिरस बार्हस्पत्यं यद्वालेतिश्रिः प्रवरः। देवदत्त शर्मा अहंभो अभि
वादयामि। दक्षिणकर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणहस्तेन दक्षिणं सव्येन सव्यं गुरूणां पादवं
दनं कुर्यात्। यथान्यैष्यं वधूरपि पादवंदनं कुर्यात्। ततः पर्युक्षणादिनं वं समाप ॥३६॥
यानदवं गमयेत्॥ ॥ अथ वत्सर्थदिने प्रातर्वत्सर्थीकर्म। तत्रमातृकापूजनस्थनव

देवस्य स्यस्याऽस्य श्रांकानकुर्यात्। विवाहादीनि चतुर्थीपर्यं तानि यानि कर्माणि ते
षामेकमेवमाच्छतनं श्राद्धं वा कर्म प्रदीपाक्तं चात्र। अथ नेहेत्र पूर्वमग्नि प्रलीयस
मिधेद्‌चापात्राण्यासाध यथा पूर्णमानि उदकपात्रं वेनूमिनपादिवेरूपाद्यं तेस
मिधंद्‌चामत्व्या हुति त्र्यंड चास्नेः आयुष्मितेहत्यादि पंचस्व विमं त्रेषु वापील सीति
तिपदमुद्दिश्य पंचाल्याऽऽतीर्जुहोति। उत्तरपि अग्नेआयुष्मिन्त हृत्यादिनिः पंचति
र्मैत्रैः अपरा चेति पदमुद्दिश्य पंचाल्याऽऽतीर्जुहोति। एवमाहुतिविंशतिं जुहोति।
आऽहुतेनाऽहुतेबिंदुं प्रोक्ष्य उदपात्रे वन्यपूर्णे। तेनाभ्यमिश्रेण सोदकेन वधूमा हृदये
नमस्तकामभ्यात्योऽहुर्चेनादिविलक्षणानु कामपिवात्राव पंति। स्नातामां प्राप
यित्वार्थं यवसानिर्व्याहितानिऽचोपतन क्षिसस्तिसमिदादि मर्वं तच्चोदक्षिणा ते

37

सव्यावामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। कर्म्मान्ते ब्राह्मणभोजनं संकल्पयेः॥ चतुर्थीकर्म्मणि वध्वा
उपवेशनं गोभिलेनोक्तं स्त्रीणामावाहनेषूपविशंति तद्वामभागे उपविशतीति स्या
न्नादनं तदेनं चपूर्वा। अनुक्तचादिति। कथं विशेत्यत इति पक्षे आह तत्। कर्म्मप्रदीपः
मंत्रा ब्राह्मणोपेतल्पं चकुलापवार्थिभिः। पद्यते तल्पपोगे स्यान्मं श्राणाम च विशतिः। अ
नः स्नाने वायुवेदस्तूर्यावचनद्वहस्तवा। समस्थापं चमी स्तुत्र्यंबतुः व्यवहितिस्कृतेः। प्र
सप्तं वकेपापीलनमीमितिपदंनवेश। अपिपं यसुमं चपु इति पद्मविदाविदुः। द्वितीय
पतिघ्नीस्या दस्य इति तृतीयके। वतुर्थे लक्ष्यपशव्ये लोन्पमा इति विंशकं। पंचममंत्रो ॥३७॥
वरुणवकथं मूहेश। अग्निवायुवेदसूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयस्थ बा
लिणावो नाथकामउपधामि या स्याः पालीलक्ष्मीस्ताम स्या अपहतस्वाहाद्विपयाः

पतिघ्नीमिति। अथुव्याहृति। अपत्रीव्याहृति। अत्र विशेषः। केचित्सं वाऽइति पत्नीं मंत्र्यं वै।
ततथा कुर्वन्ति। विंशाऽइति पद्धेस्माकं मतमिति। अग्नये प्रायश्चित्त इत्यादीनां मंत्राणां देवस
षिः। प्रथममंत्रे अग्निर्देवता। द्वितीये वायुः। तृतीये चंद्रः। चतुर्थे सूर्यः। पंचमे समस्ता अग्ना
दयः। सर्वे देवा देवता अनुष्टुप् छंदो नास्तीति। यथावस्थं जुहोति ततोस्मिन्नेवाग्नौ
विश्वदेवहोमादि गृह्यकर्म सर्वं कुर्यादिति। आधानप्रमयाधानमुदितं विवाहकर्म च
तुर्थीपर्यन्तं॥ ॥ अग्निरेवाविष्णुनामाभुरेण हतं समाप्तं। गर्भाधानं तु वक्ष्यामः। च
तुर्थीकर्मणानंतरं तस्मिन्नेवादिने वा दृष्टरजसि उपस्नातानितायां वध्वां। अग्निप्रती
पव्याहृतिभिर्हुत्वा विष्णुर्योनिमन्यापनोपस्थानिमर्जनं कुर्यात्। विष्णुर्योनिं कल्पयत्वि
त्येतत्पर्यायमंत्रैर्धेहि सिनीवालीति वस्त्रमाप्ययोमित्येनवतः। एतेषां मंत्राणां देवता वि

विष्णुस्त्वष्टा प्रजापतिर्धाता एताः प्रथमे मंत्रे देवताः। द्वितीये सिनीवाली सरस्वती अश्वि
नौ देवताः। अनुष्टुप्छंदः। गर्भाधान कर्मण्युपस्थाभिमर्शने विनियोगः॥ अथापि मातृस्म
श्राद्धं च वामदेव्यं गानं च स्वयत्र पंक्तिष्ठा न कुर्वंति। प्रथमप्रयोगे एतत्कर्म भवति। द्विती
यगर्भादौ न कुर्यात्। केचित्तत्रापि मन्यंते। अत्रोभयथा वारः प्रमाणमिति॥ ॥अथपुं
सवनं। तृतीये गर्भमासे संप्राप्ते शुभेहनि स्नानादिवैश्वदेवं पूर्णां वसोर्धारां ब्राह्मणानु
पवेश्य विरूपाक्षांतेन महाव्याहृतिं निर्वर्त्य चापूर्वस्यां तां पत्नीमुदगग्रेषु दर्भेषूपवेश्याद
ग्निरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखीमुपवेश्य चोत्तरस्याः पश्चात्पतिरवस्थाय पत्न्याः स्कंधद ॥३८॥
क्षिणं स्पृष्ट्वा दक्षिणेन पाणिनानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत्। राकामहं सुभवा
वरुणाविलस्य तपर्यंति अग्निर्मे ददत्सखिभिः। मित्रावरुणौ अश्विनो अग्निश्च वायुश्च

एतादेवता अनुष्टुप्छंदः। पुंसवनकर्मणि नाग्निमन्त्रीने विनियोगः। अविद्यमानेप्यतो अ
ध्याब्राह्मणः कुर्यात् स्मान्तिमन्त्रीनादि कुर्यात्पत्नीमुखात् पश्चाद्यश्विन्नार्थं च तस्याग्निर्व्याहृ
तिभिर्दुश्चाप्नुनः। लिङ्गाग्निःसमिदादि प्रदक्षिणांतं कर्म समापयेत्॥ अथ मृतस्य यज
मानविचारः। सपत्नीकश्चादिति। अविद्यमाने एतादि सकले प्रोषितेवाप्रमीतं वेति वि
ज्ञापतप्रमीते कुर्यात् स्मान्तिमन्त्रीनादि कर्मन्येन कर्मकर्ता समाहितं। आद्यौदेयजमान
कृतिविचार्यते। यस्य गर्भस्य मृतस्तस्य गर्भसंस्करणेन्यस्य कस्य विषयः। न कस्या
प्यन्यस्येति। मृतेपि नदीस्य एव यजमानः। गर्भसंस्कारकरणे का कथा। जातपुत्रादि
तुः संस्कारकरणे पितैव मृतोपि यजमानः। नान्य इति। कथमेतदिति। अग्निहोत्रिक
मृतपयाशोचादिनाऽदुताऽदुचापर्वयोर्गंवस्वाप्रवादयो यजमानः कर्तृत्वं समाप्य

39

पश्चात्स्वतन्त्रयां कुर्वीत। तत्र मृतोऽपि स एव यजमानः। पुत्रादीनां यजमानं चेन्नहि कृत एतदिति।
निदानं तदाहात दप्यपरपक्षे प्रयाणं शंकेत यावत्सोपरपक्षस्यातिवाहिकाश्च सराद्धं यथास्व
स्तोमसां सायं प्रातराहुतीः प्रतिसंख्याय ऽर्चा प्रमात्र त्यामावास्येन हविषेष्टीः समापयेद्युक्ति
वमपक्षविलोपदहति। पूर्वपक्षे वेत्यावासातराहुतिमेवेति। अपरपक्षे मृतस्य यजमान
स्य पुत्रादयः। अमावास्यां यावद्धोमं यागस्वसमापयन्ति। पूर्वपक्षे त्वाशेमृतस्य प्रातराहु
तिमेव दत्वा यजमानक्रियां समाप्य पश्चात्स्वतस्य दाहादिकं कुर्वीत। तथैव स्वदस्यस्व
सरस्वारब्धे ऽग्न्यंतरा वेदन्दपति म्रियेत तत्स पुत्रपौत्रादिको ऽभ्यासंततिः समापयति।
यथा परं यजमानः स एव सत्रमारब्धे पितादइति। ततः कियत्कालं यजमानं प्रतिपाद्य ॥३९॥
ति। उपेतस्नमावर्तनांतं यावत्प्रमाणं भुज्यताम्। चोरकर्म्मणि कण्ठिकावपनं कुर्या
पिं गुलीमं तर्द्धनं दत्वा पतन्कण्ठिकां वदति। तथाकुर्यापिंगुलीः आर्यपाते ऽर्थे

जायस्वेनमिति। तथैव क्षुरं प्रार्थयति। स्वधितेमैनं हिंसीरिति। अस्यायमर्थः। पुत्रं ऊपधे
जायस्वेति पितृकरणे। तथोपनयनकर्मणि उपनीतं समर्पयन्त्र। नान्ति प्रार्थयति।
प्राणानां ग्रंथिरसि मा विस्रसान्तकृ इदं ते परिददामि। तथा अहुरं प्रार्थयति। अहुर इद
ते परिददामि। तथा सम्यानं प्रार्थयति सम्यान इदं ते परिददामि। अहुरं नामेकं हूं सप्तानं ह
दयाहर्षे। सम्यान इदं ते समर्पयामि। हृयं वपितृ प्रार्थ नाकेशान्तकरणकर्मणि काव पन
मं अपोरुद्रः। गोदानेकेशान्तकरणं शास्त्रमितिमं प्राप्तं न मृयदिति। अन्यहृति वदंति।
पुंसवनादौ हृतस्यापि यानमानं सं न वति। न जातकर्मादौ। पतः। स्पष्टो व्याख्यापितृस
महृति। उच्यते। तथापितृव्यः पितृसमः स्मर्यते। उ नयनावेमा उपांसमानं न वति। एव
सत्येको विरोधः। स्वगर्ने पत्नी संस्कुर्यादिति। होमस्त्वेकापि न दृश्यते। न च पुत्रविधमाने मा
उपांसमानमिति। एवं सतेमा न स्वयमेव पुत्रोहृतः। बालो पि स्वयमेवा ग्मानं संस्कुर्यादि

तोस्मपिनस्मास्वं दृश्यते। तथैव मातृपितृव्ययोर्यत्नमानमपि न घटते। यतः। अन्यस्य
यात्नमानिचे अन्यो पत्नमानस्ति कथं घटते। पत्न्यादिविवाहा निरूपणीय इति। अन्येतु
नवेदेति। जाबालः सत्यकामः कथं गौतमेनोपनीत इति। जाबालबहुज्ञाः परिचारि
णीगर्भेनोत्पादकं न ज्ञातं तनानाति। निर्दोषो नोनावे गौतमाद्दगतः सत्यकाम इति। स
मानगोत्रं न ज्ञायते तमत्रार्थं मया यदि कश्चिद्बालकं संस्करोति। ततो न दोष इति। एत
त्सर्वविद्वद्भिर्विचार्य पश्चाच्च यतेत स्वमाणामिति। प्रसंगादेतदुक्तं। प्रकृतमधुनोच्यते।
40 अथ स्तुं गोकर्णार्थमेकविंशतिपवाग्नाषाश्वागृहीत्वा परगुदीच्यां दिशि यावद्वटस्तनस्य
हलेबीजानि निक्षिप्य पयस्विनोमीति मंत्रं जप्त्वा स्तुं गामनुज्ञापयति। अस्मिन्मंत्रे प्रजापति
र्ऋषिः। सोमवरुणौ वसुरुद्रादित्यमरुद्भिश्चेदेवा ओषधयश्चेति देवता अनुष्टुप्छंदः। गो ॥४०॥
कर्णविनियोगः। स्तुं गामनुज्ञाप्य मूल्येनैकपिंचा गदमानीयाकाशे स्थूणादौ वलंबयि

निदध्यात्त्रापदिशागुदीच्यांदिग्विभागमादान्यगोक्षेनविद्यतेततःप्रकुर्वीत्स्पयोधस्यशागु
दीवीस्त्रास्वामाश्रित्यसुंगामुत्ताद्यपूर्ववन्हमानीयनिदध्यात्। सुंगालन्हत्तो। उनयतःस्र
मिरहितफलपुष्पभवशीर्षफलानामानयति। अथोदगग्रकुशासनेप्रातःपत्नीस्नानंकारय
त्वाततोयजमानस्यस्नानंमानेष्टज्ञानंश्राद्धमग्निप्रणयनंचपूर्ववत्। ब्रह्मोपवेशनादिसमिद
ध्मानांतंतच्चाग्नेरुत्तरतोदृषदुपलान्याबल्लवारीव्रतवतीवाब्रह्मबंधुःकुमारीवालोध
रुमनावर्त्तयंतीसुंगांसूत्तांपिनष्टि। व्रतवतीपतिव्रताब्रह्मबंधुःकुमारीसुतःप्रसिद्धः।
अथमहाव्याहृतिभिर्द्वाग्नेःपश्चादुदगग्रकुशास्तरणेश्यामांदिग्विग्निरःतच्चापश्चीसंवि
श्रोत्रा। पत्न्यग्नेरुत्तरायतिरूपविश्यदक्षिणहस्तपाणेरंगुष्ठेनोपकनिष्ठिकयावांगुल्यासंग
यिन्ह्यपिष्टांसुंगांपत्न्यादक्षिणनासिकापुटेविनिक्षिपेत्। पुमानग्निःपुमानिंद्रहस्तेत
पश्चोदिति। अस्मिन्मंत्रेदेवतासंधिःअग्नीन्द्रौदेवतापादेवताअनुष्टुप्छंदः। सुंगारसस्यन

स्तिष्टानेविनियोगः। अथपत्नीसुआय्यप्रायश्चित्तार्थंव्रतसमिद्व्याहृतिनिर्दिष्टा पुनस्विष्टनिर्दिष्टा चाश्
मिष्टादिवामदेव्यगानां तंप्रदातिव स्समापयेत्। दैवान्मानुषाद्वायद्यपि तेकर्मणि यथाविधानं न
स्तेनव्रतः। तदाद्विप्रदो मन्त्रापेन प्रायश्चित्तार्थं व्रतसमिद्व्याहृतिनिर्दिष्टा पुनः प्रधानकर्मा
र्थंमहाव्याहृतिनिर्दिष्टा चाश्वं सामिमष्टादिस्तुंगानस्यांतेस्वाध्यसीमंतमारभेत्। अथएवं
मेवश्राद्धंमातृपूजाचैकैवांमेवतिकुर्यते ज्ञिष्ठाः॥ ॥अथसीमंतकर्मपद्धतिः। तत्रप्रथम
गर्भेचतुर्थमासि षष्ठेऽष्टमेवा शुभेऽहनि प्रातरेव ब्राह्मणानामंत्र्य कालेस्नानंपत्न्या प्रक्षाद
गयकुशास्तरे पूर्ववत्। स्नानंसंध्यावंदनंवैश्वदेवंमातृपूजां श्राद्धंवह्नेश्चाग्निप्रणीय
ब्राह्मणान्पवेश्य चपात्यात्रातोऽतोमेः सादपत्रि। स्थालीतंडुलतिलपवित्रमेहणास्त्र ॥५२॥
वस्त्रसीमंतसाद्दुंबरतिलोदनपिंजूलंः शरःपूर्णपात्रं। त्रिःश्वेतशललीघृतमितिहिः प्र
क्षाल्यपवित्रान्तर्हितस्थाल्यां तसरस्थपणां। मेहणेन प्रदक्षिणेनानलेन अग्निधार्यां दघुम्

रणां प्रत्यभिघारणां च कृत्वा जयादिप्रभृत्याहुतिहोमांतं तंत्रं चाग्नेः पश्चादुपविष्टायां पत्न्यां तत्
स्थानमतिरवस्त्राच्छादितायां प्राङ्मुखस्य सन्नौदुंबरस्तवकं द्विफलं हरितं कोमलं नवरक्तसूत्रग्रंथितं
पत्न्या ग्रीवायां बध्नाति अयमूर्जावतइति। अस्मिन्मंत्रे दत्तऋषिः वनस्पतिर्देवतानुष्टुप्छंदः।
औदुंबरमालापरिधापने विनियोगः॥ औदुंबरमालां परिधाप्यैकैकपादेन पिंजूल्या सीमं
तं करोति। भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयं तिसृभ्यो व्याहृतिभ्यो विश्वामित्रजम
दग्निभरद्वाजा ऋषयः। अग्निवायुसूर्या देवता गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदांसि सीमंतक
रणे विनियोगः। चतुर्थं सीमंतं शरेण येनादितेरित्येतयर्चा। अस्मिन्मंत्रे दत्तऋषिः प्रजापति
र्देवता त्रिष्टुप्छंदः। वीरतरेण सीमंतोन्नयने विनियोगः॥ पंचमं सीमंतं पूर्णचात्रेण रा
कामहमित्येतयर्चेति। अस्मिन्मंत्रे दत्तऋषिः। राका देवता। जगती छंदः॥ सीमंतोन्नयने

विनियोगः। त्रिः श्वेतया वद्राऌल्या षष्ठं सीमंतं करोति। यास्ते राके सुमतय इति अस्मिन्मंत्रे वेदहो-
ता ऋषिः। राका देवता जगती छंदः। शलल्या सीमंतोन्नयने विनियोगः। अथ स्थालीपाकं पश्यन्-
को स्थालीपाकमुत्तरघृतं दर्शयति किं पश्यसीति अस्मिन्मंत्रे वेदहोता ऋषिः स्थाली देवता बृहती छं-
दः। प्रश्ने विनियोगः। अथ पतिस्तामेव पत्नीं वाचयति प्रजामिति अस्मिन्मंत्रे वेदहोता ऋषिः प्रजा-
पतिर्देवता पङ्क्तिः छंदः स्थालीदर्शने विनियोगः। अथ वत्सरं समन्त्रं मेखलेनोद्गमयन्ती-
तरत्रचास्याः स्त्रीत्वं पुंजीवन्तं त्वां पतिपुत्रशीलं संपन्नाबाललाल्यां गल्यादि वीरसूरिया-
शीर्वादपरा स्त्रिः वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नी त्वं तत्सूनृतिस्त्रिर्गायंति प्रजापति ऋषिः स्त्रीदे-
वता पङ्क्तिराशीर्वादने विनियोगः। अथ पतिराचार्यो वा ब्राह्मणाः स्वस्त्यर्थं वचनमाशीर्वादः इतिः ॥५२॥
स्वाम्युनाक्ति सन्ति श्रद्धयाम दक्षिणामग्नेरोहिण्या समिधा दितं सं समापयेत्। या यदिकर्यं विदूर्वि

वध्वा नोन वेत्तदन्यो ब्राह्मणः कुर्यात्। सर्वमंसान्तिमर्द्दनादिकं कौरवेति फलबंधनादिरूपिव।
दूति सीमंतकरणं समानं। पुंसवनं शुंगाकर्म सीमंतकरणादीनि देवाग्रे दत्तानि भवंति तथा।
शान्तिवेकृत्ये विपत्तिस्वतो गर्भांतरे पुष्टितीयप्रतीयादिषु संस्कारं कुर्यात्। पात्रस्यास्यं स्कृतत्वा
दिति। स्वस्थानात्प्रस्तुपते वलिवेगर्भे प्रसवात्सर्वं तापवंतो होमः। परिस्तीर्येति वचनाद्याव
दुक्तं तेनैव वह्निप्रहोमन्यापेनेत कुर्यात्। कर्मस्वपां। परिस्वरणमात्रसंस्कारो लूनपः प
युक्तेन समिद्भिराघृतादुत्तीर्दयातिरश्चीलेकाविपञ्चि सुवमिलिदितीयात्। अस्मिन्नंवेदस्व
स्तिषिः। पश्चमानादेवतापंक्तिर्नुष्टुप्छंदः। स्त्रीसुखप्रसवार्थे होमे विनियोगः। समित्प्रयु
क्तानां वामदेव्यगानं। तं समापयेत्। दक्षिणां च यथाशक्ति दद्यादिति। यद्दिदेवादस्तेप्रस
वो नवेत्तदानकुर्यात्। पञ्चोज्जनानावा सुखप्रसवार्थमेतत्। पुमान्नपंनिष्पतेदेवदत्ता

राम्मा नाम स्वाहेती ॐ प्रयोगः॥ यद्यपि स्त्रीप्रसवस्तथाप्येवमेव। पावक्षीवमेव तन्नाम प्रका
श्यमिति॥ श्लो॥ मन्त्रवर्जितः। स्त्रीयदा तु तु संस्कारा प्रसवे तु कथं वना। गृहीतमन्त्रविधिवत्तु
नः संस्कारमर्हति॥ ॥ अथास्य सूतकाले जातकर्म्मणोनन्तरं द्वादशाहे वृत्ते स्नातायां मात
रि तत्कुसंगे कुमारं निधाय पश्चं सवनादिक्षमलं कुर्यात्। तथा च श्रौं स्वाय नपरिशिष्टं। अथ
तसीमन्तकरणोपनायेतमा उत्संगे कुमारं स्थापयित्वा महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् पूर्ववद्धोमः॥
43 विष्णुधर्म्मोत्तरे। जन्मनोनन्तरं कार्यं जातकर्म्म यथाविधिः। देवादतीतकालं वेदतीतेसू
तके नवेत्। हूतिना तु कर्म्म। स्नाते कुमारे कृपायानानामितं तनं स्तनदानं च माकरिष्यतेति
ततः सचैलं स्नीतादकेन स्नाचोनवदेवलं विश्वेदेवा पूर्वकं हिरण्यमकृत्यं श्राद्धं कुर्या ॥४३॥
त्। एतन्नैमित्तिकं यहणा वत्। न कर्म्मांगं। व्रीहियवयोः पचणा दाने शुंगा वत्। कुमार

स्य जिह्वायां निमार्ष्टि इयमाज्ञेदमन्नमिदमायुरिदममृतं अस्मिन्मन्त्रे वेद ऋषिः अन्नं देवता
यजुः व्रीहियवचूर्णसहिते विनियोगः। वामदेव्यगानं इति जातकर्म। अथ मेधाजननं। सुवर्णेन
दधिघृतं कुमारस्य मुखे जुहोति। मेधां ते मित्रावरुणौ विसतय वो सदसस्पति मद्भुतमिति व
ति पृथक् पृथक् अनामिकया तत्कुर्यात्। मेधां ते इति मन्त्रे वेद ऋषिः मित्रावरुणौ अग्निः अश्वि
नौ एता देवता अनुष्टुप्छन्दः। घृतप्राशने मेधाजनने विनियोगः। सदसस्पतिमन्त्रे मे
धातिथिऋषिः। इन्द्रो देवता गायत्रं छन्दः। घृतप्राशने मेधाजनने विनियोगः। वाम
देव्यं गीत्वा कुर्यात्। नामनिर्दिष्टं ततस्तनं च प्रतिधत्ते इति मेधाजननं तु जातकर्मणः पृथ
गिति। अथ केचिन्न वदेवस्मामिच्छन्ति लघुकाव क्वथमिति वैज्ञा हारीतः। जातकुमारस्य माता
पितरौ तत्पुण्यं तदहः स्नातेन जातकर्मण्यामश्राद्धं कुर्यात्। तिलपात्राणि वा सहिरण्यानि

44

दद्यात्तापितृभ्यः स्वधां कुर्यात्। एतच्च नैमित्तिकं नवदैवत्यमष्टकावत् कर्माङ्गं नवदैवत्यं
श्चतेनातत्कर्मालीतिपूर्वकालविधानात्स्वधां कुर्यादिति च स्वाहोच्चारणविरोधश्च
तिलसंयोगान्मातृपूर्वस्य कर्माङ्गस्य नवदैवत्यस्य निषेधात्। तथा च कात्यायनः॥ ना
ष्टकासु नवश्राद्धं नयाद्वश्राद्धमिष्यते। नसोमपीतिनां तत्कर्म योमिलागतकर्मसु। आह
रीतवास्वदर्शनात्। अष्टकासु नवदैवत्यं नैमित्तिकमामश्राद्धं तत्राप्यश्वप्रवश्रीहि
विषणो। तञ्चापूर्वोक्तं कर्म कुर्यात्। अत्र कर्माङ्गहोमो न कार्य इत्याचार्याणां मुनिश्राद्धः॥
अन्ये आचार्या विशति पृर्विवदति। कथमामश्राद्धं कथं न होमः। कथं मातृपूर्वं कं नव
दैवत्यं न भवति। अपितु नवदैवत्यमेवेति मन्त्रः॥ नान्दीमुखे तु पितॄन् श्राद्धे वैदि ॥४४॥
केकिंविल्लावरस्त्र। तेभ्यो पिमातरः पूर्वे इतनी याः प्रयत्नतः॥ तथा च वशिष्ठः तपाणोऽक

ण्याद्य अविकारे च प्रवेशे नववेश्मनः । जन्मन्यथोपनयने चूडाकर्मादिके तथा । नांदीमु
खं पितृगणां तर्पयेत्प्रयतो गृही ॥ एवं मातृपूजाश्राद्धं वा स्मृत्यादयि कर्मानुपूर्वेण वदेवं पं न
वति । होमस्त्वग्न्यासंपदो त्कवेश्वानरायपरोधमत्रा प्रगल्भो ना तकर्मणीति वचनाद्धोमो
नियुमेननव त्येवा । पाकश्राद्धं सपत्नीकं चादिति । पृथेवमपि मतं तथा चष्टं रोगावापाणां
पूर्वपद्वे संस्थतिप हि र्नो तरपद्धा । एवं सतिपड्दं तद्धि वार्यं विद्वद्भिरस्तु छ्यमिति । अथ
जातकर्मणोनंतरं मातृकुमारयोरस्तु विधामाद्याशाचात्ता । पितृप्रभृतीनां सपिंडानां
नाशौचं । अथ नित्यनैमित्तिकं काम्यं । त्रयार्थकिं प्रणामं । गोमिलः । अतऊर्ध्वमसलुं स
नमाद्याशाचात्रा । जातकर्म मध्यगनमारनंतरमित्याह गोमिलः । तथा च मनुः । सर्वे
षांत्रा वमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकं । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः । सस्नो

सूतकं पितुरेव भवति नान्येषां। तथा च वसिष्ठः। नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति।
रजस्तत्राशुचिर्ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते। याज्ञवल्क्यः। पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद् ध्रु
वं। तद्दहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात्। मातुस्तदसृग्दर्शनात् ध्रुवमिति वाक्यस्य द्वि
तीयपादे मातुः। सूतकं निरायतमेव। मातुरपि जन्मदिने सूतकं न भवति। पूर्वेषां जन्म
45 कारणात्। अंगिराः। नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिंडानां कथंचन। मातापित्रोरशौचं स्यात् सू
तकं मातुरेव हि। गौतमः। जननेप्येवं। मातापित्रोस्तन्मातुर्वा। तन्मातुर्वेत्युक्ते सपत्न
मातुरपि सूतकं न भवति। इत्यर्थः। अन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि संति। यानि च सूतकप्र
तिपादकानि। वाक्यानि संति तानि संपर्के सति बाह्यानि। विस्तरेण सूतकप्रकरणे ॥४५॥
व्याख्यामः। प्रसंगादेतदुक्तं। प्रकृतमधुनोच्यते। जननाद्याशौचे दृष्टे ज्ञाते तदवष्टंभे वा मे

vatsare dvitīye vā nāmadheyakaraṇaṃ / ekādaśo divase ekonaviṃśarātre vā ekadivasādi saṃva-
tsare vā nāma karoti / tatra tu māsartudinatithivāranakṣatrādivicāraṃ na karoti / tadabhāve 'nna-
prāśanadivase prāyaścittādipūrvakaṃ nāmakarma ca vā annaprāśanaṃ kuryāt / ata eva nāmadheya-
sya bahuniṣkramaṇāni dṛṣṭāni prathamaṃ candradarśanaṃ karma kasmāt / niyatakālatvāt / atha ca-
ndradarśanakarmapaddhatiḥ / jananāntaṃ māsāt tṛtīye śuklapakṣe dvitīyāyāṃ prātaḥ snātvā sva-
kumārasyāpi pitā snāpite savitari lohitībhāvavigate bahirupalipte tu vedideśe tata-
ṇḍulakṛtān candraḥ pitā prāṅmukhaḥ sthitvā tato mātā suvinā vasanena kumāraṃ mālyādyamu-
svavarṇaṃ dakṣiṇasthitā patnī pituḥ utsaṅge kṛtvā kumāraṃ saṃ dakṣiṇapādaṃ / tataḥ pitā dṛṣṭvā taṃ
parikramyāntaraṃ tataḥ prāṅmukhī upatiṣṭhet / tato gṛhītakumāraḥ pitā japati patre susīmasya

ति । अस्मिन्मंत्रे वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवतानुष्टुप्छंदः । वंदने विनियोगः । यस्त्वा हृ
द्वर्ववस्त्र । हंसाग्नीयामेति हंसाग्नी देवता । क्रोधं हर्षं वदिति । तत्रोत्तनि आ अथ संतं तपिता
स्वली कुमारं मात्र अर्पयित्वोपविश्य वामदेव्यं गायत्र । एतदपि यावद्दुन्त्नि नाधिकं किं
विदिति । वंदद्रनार्थं स्वांकमेकविंशदिति । के चिन्निष्क्रमणिकायामेतदिति । स्वाहं वा
46 न्नकुर्यादपवर्गमोन्नं नवनेति । अत ऊर्ध्वं संवत्सरं यावत्प्रयेशुक्लपक्षाद्दशात्पृथुदिता
यापांसोमानिमुखः प्रवासाद्गृहवास्तुवो देशोः पुण्यं वंदना हुतमिश्रेणादकेनोन्नलिं ह
स्यपिता पितेवा पतिष्ठेतग्निमुखस्थं कस्मसंयदद्य्वंकमसी मनेनास्मिन्मंत्रे वामदेव ऋषिः ।
वंदना देवतानुष्टुप्छंदः वंदनार्थे विनियोगः । अंजलिमुखस्थांजलिरूपं स्वलीमुखसंगे र ॥४८॥
एवं वदद्यावशुद्धितीयासु कुमारनिरूपणः पितेवकुर्यात्र । अंते सर्वत्र वामदेव्यगानं ।

केचिदेकस्यां द्वितीयायां वा दशम्यां नालीन्धेणो मस्त्यद्धि स्थली मुत्सृजंतीति। अथ करणाद्दतप
पिवरां कुमारस्याभ्युदयार्थमतन्द्रा कर्मेति प्रकीर्तनमिति। नामकरणं समाप्तं। एकाद
शादिवसद्वयाद्यत्र्यक कालेनियमयायंरबूला घूप घांन कुर्यात्। मुख्यपक्षोयंतदन्नावेन्य
मिन्नवं रवलोपते दोषवर्जिते दिने कुर्यात्। परं किंतु। ज्योतिः शास्त्रे नामकरणार्थेन प्र
वगणेनोक्तः। एवमुक्तकालेवन्नवनटः। कालोगोणइति। मासुराणांसंप्रदायात्। अन्न
प्राशनदिवसे नाममनिमित्तकर्मतत्त्वात ततोन्नप्राशनं तत्रैव कुर्वंति। इयं कर्मपद्धतिः।
प्रातरेव आलिप्तेणनामं स्यकालेस्नानादिकं नित्यकर्ममाचरन्तो कुर्वंति केचित्। केचित्कुलप
वताः स्मरयंति। अत्र स्वकुलधर्मः प्रमाणं। अथाभ्युदयिकं श्राद्धं तत्र लौकिकमग्निं प्र
णीय समिदाधानांतं तत्र चोदगग्रकुशासन उपविष्टः पितान्योवास्त्रा तरत्तो मातुःस

दनं करोति। अथ माता स्नातं कुमारं सशिरस्कं शुचिना वस्त्रेण मुखवर्जमाच्छादितं दक्षिण
तःस्थितां दक्षिणां पादं कर्त्वेपपद्मस्य दकूर्मो रसं अथ तं पृष्ठदेशेनाग्नेरुत्तरस्यां दिशि
र्वीपश्चात् सदनउपविशति। उपविष्टा माता। कुमारं समर्प्य पित्रा मन्त्रेणाहरति नि
ष्ट्वाऽग्न्यापतयस्वाहेति द्वावनन्ता तिथिनाम्नानुडुपाराय पथ्यातिपदस्वाहेति त
थातिथिदेवतायै नुडुपाराय पथ्या बलिणीस्वाहेति तथा नक्षत्रनाम्नानुडुपाराय पथ्यान
क्षत्रकान्त्यैः स्वाहेति तथा नक्षत्रदेवतानाम्नानुडुपाराय पथ्यानपेस्वाहेति। एवं पञ्चाहुती
र्हुत्वा कुमारस्य मुख्यान्प्राणान्कोलिकृतमोसीति तपत्र संस्कारः। अग्निर्नाम वेदत्रयोषिः
47 आदित्यो देवता। यजुः नाम कर्मणि विनियोगः। तथैव बलवाच्छ इति मन्त्रं पठित्वा दर्भ ॥४७॥
देवतमवस्मानां। अस्माविति स्नान ह्वपयाषवन्दिमक्ष्यं तस्त्रुग्मा हृरं दीर्घायुविस

ऽनीयांतं वा नाम दद्यात्। यथा देवदत्तशर्मा विष्णुदत्त इति। अन्यत्र तद्धितांतमपि यज्ञगु
णमभिवादनीयं। यथा वासुदेवो वासिष्ठ इति। मात्रपित्रैव नाम कथपि चाप्रायश्चितार्थं
वेतस्तन्निर्व्याहृतिभिर्द्वाभ्रुनस्निस्तनिड्चाप्तपितादितं सभाप्यवरं दद्याद्वामदेव्यं
गीत्वा समापयेत्। वरं गां तु विप्रानीयाच्चेद्ब्रवीमिति स्थितिः। अथ प्रतिपत्प्रभृतिति
थिदेवताः कथ्यंते। ब्रह्मा च त्वष्टा च विष्णुर्यमः सोमः कुमारकः। मुनिर्वसवः पिशाचो
धर्मो रुद्रो रविस्तथा। किरणे नक्षत्रपक्षाश्च विश्वेदेवास्तथैव च। अमावांपितरः प्रोक्ताप
कृत्यास्तिथिदेवताः। तथा नक्षत्राणां देवताः कथ्यंते। अग्निः प्रजापतिः
सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः। सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमा पिवा सविता त्वष्टा च वायु
श्चेन्द्राग्नी मित्र एव च। इन्द्रो निर्ऋतिरापो विश्वेदेवास्तथैव च। विष्णुर्वसवो वरुणोऽजएक

मदनरत्न ८

णात्तैव वचा। अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषाश्विनौ यमएव च। वानस्पत्ये देवता सेताप्त कर्म्म दहदाः। स्त्रीणा

पि दांतं मप्युग्माक्षरं नामदध्यात्। यथा पुत्रो दासु नरामि रददेति। अथ वै तद्वक्षणार हितं नामदध्या-

त्। अथा स्वमीणीनां स्त्री अरुंधतीर्द्दति स्त्री नाम कुरणानश्राद्धनवरोमः। एवमेव ब्राह्मणानृमा

जपेद्घोषितश्च। सर्वमांगल्यपूर्वकं स्त्रीणामपि कर्तव्यं॥ ॥इति नामकरणं॥ अथ प्रवासविधिः

48 अथ कुमारस्य जन्मतिथौ मासि मासि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु प्रथमप्रयोगे मातृपूजां श्री

द्धं वाभ्युदयिकं चापौष्टिकं कर्म कुर्यात्। आज्यतंत्रेण द्यावापृथिवी विश्वान्देवांश्च जन्मतिथिं च

जन्मनक्षत्रं पलेत एताः पंचाहुतीः हुत्वा प्रायश्चित्तार्थं च तस्मान्निर्व्याहृतिभिर्हुत्वा समिदादि

तंत्रं समाप्य वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। प्रयोगः कर्णपुटे ऐंद्राग्नीभ्यां स्वाहा। द्यावापृथिवीभ्यां ॥४८॥

स्वाहा। विश्वेदेवेभ्यः स्वाहा। जन्मतिथिनक्षत्रयोश्च उद्देश्येन स्वाहाकारांते नहोमश्च

ति। कार्त्तिकी फाल्गुन्याषाढ्यः पौर्णमास्यः पर्वाणि। अथ प्रवासविधिः। विप्रोष्य प्रवासमन्त्रं जपञ्श्री
गतः पिता स्वपितृत्वेनानन्तरं कृत्वा तदवतः उपनीतस्य वा ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मूर्द्धनि त्रिरभिहस्तो
न्यस्य जपेत्। अंगादंगात्संभवसीति मंत्रत्रयं अस्मिन्मंत्रत्रये द हृत्स्नर्षिः प्रजापतिर्देवता
अनुष्टुप् छंदः। मूर्द्धाग्रहणे दक्षसर्षिः गावो देवता यजुः श्वमूर्द्धनि घ्रहणे विनियोगः। ए
वं कनिष्ठानामपि ज्ञक्रमेण पृथोपर्ज्जं तं वा। एवं स्त्रीणामपि मंत्रवर्ज्जितं सर्वं करोति।
प्रवासादागते तन्नोनामस्कुर्यात्। वामदेव्यं गायन्गृहं प्रविशति। तस्मिन्दिने ज्ञात
का सुरूषं न वदतीति॥ अथान्नप्राशनं। नक्षत्रामः। तत्र केचिद्द्विजातिर्याहं वदंति। ता
तकर्मणि पठ्याहि पूर्वपारस्कराणां। तदेव॰ प्राशनं। अन्नप्राशने चादस्तेहि। केचिद्यान्नप्रा
शनं पृथक्कारयंति। प्रमाणं वदंति। किं तत्प्रमाणमिति। कर्मप्रदीपकात्यायनः।

मन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि वा विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत् ॥ ए
वं परशाखोक्तेऽपि न दोषः। यदि तु कस्यांचिच्छा मच्छाखायां तूक्तं भवति। तदा स्वशाखोक्तमि
ति ज्ञातव्यं। वेदसंबंधशाजैमिनिगृह्ये नसाज्ञानमुक्तमस्ति। शाखांतराक्तेमिति भिन्नोक्तं वम
सामवेदसंबंधशातदाश्विमकर्मपद्धतिः श्रुतेर्हि निषष्ठमासिवंद्वलोपतस्तु तेन हृ
५१ नेपातरव ब्राह्मणानामंत्यकाले स्नानसंध्यावेदतं वेश्यदवाद्दिनिर्वल्यमातृपूजांश्राद्धं व
सचान्न हणपूर्वं लौकिकाग्नि प्रलीयति। निर्व्याहविनिर्दु चान्तंशासायन्मा अनपत
नस्य नोधहयेनमीवस्यशुश्रेषणः। प्रसदातारं तादृष्कर्जीनोधद्दिद्दिपदवत्रेषादृष्टि ॥४९॥
तथा सदस्यास्यातिमद्वतमितिवमं च षोडशं तदर्षदिवतंवायुर्मक्षत्रिय इः। अनपतिसिं।
पत्नुर्गायत्रीजपविनियोगः। अथ प्रायश्चित्तार्थं वतस्सनिर्व्याहतिनिर्दु चापुनर्नस्तिसृभि

ईच्चासमितादिवामध्यात् तं समापयेत्॥ अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणं॥ उत्तरायणे पूर्व
पक्षे पुण्याहनि वृद्धिश्राद्धं आतारवालणनामं च वैश्वदेवादिकं निर्वर्त्य मातृपूजनं प्रापूर्वा
न्यूदयिकं च चात्रात्मा यामग्न तउपलिप्तलक्षणाहवमग्निं चलीय समिधं च बाहुला
णामुपवेश्य कर्मपात्राण्युपकल्पयेत्॥ सप्त सप्त केकच बद्ध एकविंशति दर्भपिंजूलाः
कंसस्थमुष्णोदकं तथा दुग्धं वरःक्षुरः आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापितः इति दक्षिणतः प्र
त्यकूसंस्थाः॥ अदुंवरक्षुरंतां मृनयो॥ आनडुहो गोमयः ससगोवृथापक्षेदलकरः॥
प्राकूसंस्थो॥ वृथापक्षो विज्ञाणसंस्था रहितः॥ व्रीहियवतिलमाषमिति पृथक्पात्री
णि पूरयित्वा उत्तरतो दुपनिदध्यात्॥ दक्षिणसंस्थानि॥ कूर्चपरिमाणं नापितदक्षिणपा
णौ॥ तं॥ अथ माता तु विनाकृतेन कुमारं गृह्य वर्तमाना छायामग्नेः पश्चात् केशुरूनार

ततो गृहीतकुमारः प्राङ्मुखो उपविशति। कुशोपदग्येष्ठिति। ततो भूमिजपादि समिदाधानांतं सर्वा-
वतस्य निर्वाहयति निर्दुत्वा गृहीतकुमारायाः पश्चात्प्राङ्मुखो वतिष्ठते। कुमारः प्राङ्मुखस्वरवकर्ण-
योः। अथ जपत्यायममासविताक्षुरेणेति सवितारं मनसाध्यायन्नापितं प्रेक्षमाणः। अस्मि-
न्मंत्रे दक्षऋषिः। सविता देवता यजुश्छंदः जपे विनियोगः। उष्णेन वायउदकेनेधीति जपति
वायुं मनसाध्यायन्नुष्णोदककुंभं प्रेक्षमाणः। अस्मिन्मंत्रे दक्षऋषिः वायुर्देवता यजुश्छं-
दः विनियोगः। दक्षिणेन पाणिनाप आदाय दक्षिणांकं चूडां सिंचति। आप उंदंतु जीवस
इति। अस्मिन्मंत्रे दक्षऋषिः आपो देवता यजुश्छंदोपेवि उंदने विनियोगः। विष्णोर्दंष्ट्रोसी-
ति मंत्रेण तांम्रमर्पं क्षुरं प्रेक्षते आदर्शं वा। अस्मिन्मंत्रे दक्षऋषिः। विष्णुर्देवता यजुश्छंदः क्षु- ॥५०॥
रप्रेक्षणे विनियोगः। ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्तदर्भपिंजुली दक्षिणपार्श्वगायामनिशिरो

रोप्यानि दधाति। अस्मिन् मंत्रे देवहव्य ऋषिः ओषधयो देवता यजुश्छन्दः पिंजूलीनिधाने विनियोगः।
समविंं पिंजूलीं कूर्चं वामहस्तेनानुगृहीत्वा दक्षिणेन पाणिनोदुंबरस्रुवं गृहीत्वा दर्भाग्राणि निद
धाति। स्वधिते मैनं हिंसीः। इति। अस्मिन् मंत्रे देवश्रवा ऋषिः स्वधितिर्देवता यजुर्निधाने विनियोगः।
येन पूषा बृहस्पतेरिति। शिः प्रांवप्राह स्पर्द्धिं दंष्ट्रकू यजुषाहिस्ल्ल्ली। अस्मिन् मंत्रे देव
ऋषिः पूषा देवता यजुश्छन्दः क्षुरकोद्दंडे विनियोगः। अथाप्सनक्षुरेण सदर्भपिंजूलीं
कूडांछ्रियापूर्वस्मादित आनडुहे गोमयेनिदधाति। अथाप उंदंतुजीवसे इत्यस्मादिगोमये
निधानान्तं पूर्ववत्सर्वमोतारकूरपो। तच्चोत्ताभ्यां स्मिन्नां कुमारस्य मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्
त्र्यायुषं जमदग्नेरिति। अस्मिन् मंत्रे देवहव्य ऋषिः। प्रजापतिर्देवता पथ्यापंक्तिश्छन्दः। मूर्द्धानं प
रिगृह्य जपे विनियोगः। ततो मरुत् नरतोनाथ्या कुमारस्य कुलसंप्रदायानुसारेण वपनं

51

पंचम्यां वैश्रितिस्त्वमेकाग्निः स्वं का कारयंति। वपने तत्तेष्वीत्यादि स्मरणाच्चायातिवम
पिता यदधार। आपम्धिनार्थं च तस्य निर्दुच्यात्र न लिम निर्दुच्यासम्बिदादिप्लेषां ते
स्तेगां दक्षिणां दत्वा वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। ततः सर्वान्केशान्गोमयपिण्डे निधायारण्ये
गत्वा निखनेयुः। स्वं वनिदध्मः। स्वां बंकुशादिवृणविटपः। स्त्रीणामप्येवमेतत्। तथा चू-
डाकरणं स्त्रीणां होमामंत्रेण। आपमगादित्यादि सर्वं स्त्रीणां होममात्रं समंत्रकमिति
न्नपादि वामदेव्यगानान्तं मंत्रवत्सर्वं होमाङ्गत्वादिति। इति चूडाकरणं समाप्तं। अ-
थोपनयनवपनं भवति। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेदिति। विधिसूत्रं आपद्
ल्लिखित्वा। आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः। अथोपनयने गुरुर्वंशादिना ॥५१॥
शुद्धोऽध्ययनक्रमः वेदे ब्रवीत्युक्तमेतद्भिर्वर्णयते-अनाध्यायसंदोषगलग्रहादिरहिते दिने

प्रातरेव ब्राह्मणानामस्तुनकाले स्नानादिकं कृत्वा मातृपूजां श्राद्धं च कृत्वा माणवकस्य
वपनं सशिखमशिखं वा स्वकुलसंप्रदायानुसारेण कारयित्वा स्नानमलंकरणमहतेन
वाससा क्षौमादिना विकल्पपरिधानं कारयित्वा सदर्भहस्तेन विधिवदाचान्तमाचार्यो माणव-
कं कारयति देवनादन्यः। ग्नालोपा अप्यतः प्रागुदक्प्रवणे देशे उपलिप्ते लक्षणापूर्वकं लौ-
किकाग्निं प्रणीय समिद्दर्भान् ब्रह्माणमुपवेश्यान्वाहृते ततः पात्राणि विनियोगक्रमेणा-
सादयति चषोदेति वा। उदकबर्हिरिध्मविंशतिमात्रं समिद्यमहतां संमार्यं कुशास्त-
वं मेखलामजिनमुपवीतं दण्डमिति सामग्र्यमिति। अथाचार्यस्य दक्षिणतः उदगग्रकुशासनो-
पविष्टं माणवकमाचार्योऽन्वारब्धमितरपादि समिदाधानान्तं संचावत सनिर्व्याहृतीर्निर्हुत्वा
अग्नेव्रतपत इत्यादिभिः पंचभिर्यथापठितैर्गुणैतिनामंत्रलिंगाहुत्वा चारिणो। होमान्ते वटि-

नरं किंतु सावित्रीग्रहणादूर्ध्वं ब्रह्मचारिणो मंत्रप्रयोगाधिकारो नास्ति । सावित्रव्रतमिदं ब्र
ह्मसावित्र्याः प्राक्चान्ये मौञ्जीधारणं कृत्वा सावित्रीग्रहणं कुर्वन्ति । मौंजीमंत्रयोर्विकल्पः । आचा
र्यस्य ब्रह्मचारिणो वा व्रतपः । मौंजीग्रहणात्तु सावित्रीग्रहणार्थं मौंजीधारणमिति । मंत्रानाचा
र्यो व्रतपत्र ब्रह्मचारी वा व्रतपत्रकाः । मंत्रार्थफलं ब्रह्मचारिणाऽऽप्य वा किं बहुना । केनेमस्तनम
नुस्मर्तव्यं । अग्ने व्रतपते त्यादिषु पंचसु मंत्रेषु देवताः । अग्निवायुसूर्यचंद्रदेवताय
न्द्रऽपि वा । यथा वा यस्याः समानात्मश्रितमदत्रो ऽदग्ध्यां दर्शनात्मस्तीर्थं तदुपरि प्राक्प्लुत्वमि
च्छेत् । अग्न्याधार्ययोर्मध्ये उदगग्रेषु दर्भेषु तानन्वत्वां तलितनो माणवकः प्रत्यङ्मु
खस्तिष्ठति । तद्दक्षिणतः स्थितः शिष्यो मंत्रवाऽन्वालभ्य माणवकस्यांजलिमुदकेन ॥५२॥
पूरयति । तदुपरिस्थितमाचार्योऽञ्जलिं वस्त्रेणोदकेन पूरयति नारायणादयः । केचि

52

दाचार्यो विपरीतं मन्यन्ते। आचार्याञ्जलिमध्यस्थां कुर्वन्ति। आचार्यो दक्षिणहस्तेन माणवक
स्योपरिष्टान्माणवकस्य। गृह्यसूत्रं च यथा तथानुष्ठेयं। श्येनश्च न पतन्ति। दक्षिणपश्चादग्नेः स
दृगग्रेषु दर्भेषु आसनाचार्यो वतिष्ठते तं तरेण ग्न्याचार्यो माणवकाञ्जलिस्थतो जिमुख आचा
र्यमुदगग्रेषु दर्भेषु तस्य दक्षिणतो वस्थापयन्तं ब्राह्मणो नामं जलि पूरयति। एत
त्वतिसूत्रे आचार्यस्यांजलिकरणं। न तु रूपते। माणवकस्यांजलि करणं पूरणं च एत
त्सूत्रमध्ये पठितं। माणवकस्यांजलौ पूरिते सति पश्चादिति सूत्रं। उपरिष्टाद्वा चा
र्यस्य। अस्य सूत्रस्य व्याख्या यदीदृशी। आचार्यस्यांजलेरुपरिष्टान्माणवकस्यांजलि
करणमिति। ततः आचार्यस्यांजलिकरणं। प्रथमसूत्रेन पठितं। एवं सति गोभिला
चार्येणानाति। अन्ये व्याख्यातारः स्वां स्वां बुद्धिं प्रतिपादयन्ति। उपरिष्टाद्वाचार्यस्येति

यवनाचेकारः समुच्चयार्थः। अन्यथाव्याख्याने चकारो निरर्थको नवतीति न केवलमाणव
कस्यांजलिं गृह्णाति। उपरिष्टाच्चाचार्यस्यैवं स्वार्थकमिस्याचार्यो जलो नूमितेनाति आचा
र्यो माणवकस्य हस्तमात्रेण पस्याग्रं ग्रासमगन्महीति अग्निष्ट इति वा। अस्मिन्मंत्रे व्य
द्दृह ऋषिः। अग्निर्देवता। प्रथमेऽनुष्टुप् द्वितीये पथ्यापंक्तिः। जपे विनियोगः। अथाचार्यो
माणवकं वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति। अस्मिन्मंत्रे द्दृह ऋषिः अग्निर्देवता यजु
ष्यप्रार्थने विनियोगः। अथाचार्यो माणवकं विष्णुशर्माणमिति मनसा परिकल्प्य ना
मधेयं पृच्छति। कोनामासीति अस्मिन्मंत्रे द्दृह ऋषिः। अग्निर्देवता यजुष्प्रश्नप्रतिवच
न विनियोगः। अथाचार्यो माणवकं ब्रूयाप्रति। विष्णुशर्मा नामास्मि। अस्मिन्मंत्र ॥५३॥
स्य छंदोर्षिदेवतं पूर्वोक्तमेव। अथाचार्यः स्वमंजलिं सह माणवकस्य दक्षिण

53

हस्तेन सांगुष्ठं गृह्णाति । देवस्य त्वेति अस्य मंत्रस्य देवल ऋषिः सविता देवता पशुस्य हस्तग्रह
णे विनियोगः । अथ स्याविष्टे तस्य स्थाने विष्णुरामन्निति ब्रूयात् । सर्वत्र माणवकं पशुस्थ
ने तंस दक्षिणां शाखुस्वं करोति स्वर्पास्वतिमंत्रेण आचार्यः स्वदक्षिणहस्तेन माणवकस्य दक्षि
णहस्तं गृहीत्वा आलभते एवमावर्त्तयति । अन्यथा यदि नास्य हव्यवाहो न वति । अस्य स्वर्पस्व
तिमंत्रस्य देवल ऋषिः स्वर्यो देवता पशुस्थावर्त्तने विनियोगः । अथाचार्यो दक्षिणहस्तेन माणव
कस्य दक्षिणमंसमालभ्यां तर्हि तनाभिदेशमभिमृशेत् । प्राणानां ग्रंथिरसीति । अस्य
मंत्रस्य देवल ऋषिः । अंतको देवता पशुनाभिस्पर्शने विनियोगः । नाभेरूर्ध्वं हृदयादधः
संपृशेदवऽरमिति । अस्य देवल ऋषिर्वायुर्देवता पशुजठरस्पर्शने विनियोगः । हृदयो
र्ध्वं कंठादधः संस्पृशेज्जत्रानिति अस्य देवल ऋषिः । अग्निर्देवता पशुहृदयोर्ध्वस्पर्शे

ने विनियोगः। यच्च यज्ञस्तु तत्र तच्चविष्णुत्रामिति ब्रूयात्। अथा बार्पिदक्षिणहस्तेनमा
णवकस्पृदक्षिणमंसमन्वालभ्यजपेत्। यज्ञापतयेचेति। अस्य दक्षस्य ऋषिः प्रजापतिर्देवता
यजुश्छन्दः दक्षिणांसालंभने विनियोगः। सव्यहस्तेन सव्यमंसमालभ्यजपेत् आदेवापचेति।
अस्य दक्षस्य ऋषिः सविता देवता यजुश्छन्दः सव्यांसालंभने विनियोगः। अथाबार्पी सालब्धुत्
स्तः संप्रेष्यति। ब्रह्मचर्यस्मि सावितिति। अस्य दक्षस्य ऋषिः प्रजापतिर्देवता यजुश्छन्दः प्रयोगे ने
विनियोगः। माणवकस्तु प्रेषितः सन्बाढमिति ब्रूयात्। तथा समिधमाधाय बाढं। दक्षस्य
ऋषिः। प्रजापतिर्देवता यजुश्छन्दः आदाने विनियोगः। अथ प्रयोगः। बाढं। अं सर्वदेवतं पूर्ववक्र।
यद्धि हितं तत्कर्मकुरु बाढं। अं सर्वदेवतं पूर्ववक्र। सादित्वा स्वाङ्गीः। बाढं। अं सर्वदेव ॥५४॥
तं पूर्ववक्र। एवं पंचस्वपि प्रैषेषु प्रैषार्थं माणवकं बोधयेत्। यावत्तव वनेनापि। अथा

वार्यउदङ्ङग्नेरुत्सृस्य पश्चादुपविशति तदग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्माणवक उपविशति। उद
गग्रेष्वदर्भेषु सन्तं तलिनाचार्यमभिमुखो दक्षिणं जानु चाङ्क्तः। माणवकमादेन किमभिधी
यतइति कर्मप्रदीपः। माणवकोऽसतोऽह यदेणाः सन्तम्मृगाः स्मृतः। रुरुर्गौरमृगाः प्रोक्ताः
स्तं बलः शाणउच्यते। अथाचार्यमेखलां परिधापयन्नाचापयति पञ्चदृढमूलमृत्तिकाधर्मा
नेति अग्निमौञ्जेदलत्वचिः। मेखलादेवतां ऋष्टुपछंदः। मेखलाबंधने विनियोगः। इ
नेनमंत्रेणप्रदक्षिणं समरूवन्। तथासरोदत स्यागोत्रीतिवा अग्नदेहि स्मृतिः मेख
लादेवतात्रिष्टुप्छंदः। मेखलावर्तने विनियोगः। तथात्रीयवेष्टने कृत्त्री। पुवस
मानसव्यपार्श्वेग्रंथीन्दध्यात्। ततोब्रह्मचारी दक्षिणेनाञ्चकूः समुपविष्ट एवाचार्यसम
पंकिंचिद्बुस्सरति। अथाहिमोः सौविक्रीम मनवानयुबवीचिदिति। वदस्यात तआचार्य

स्तां स्मा विश्वी नाताधेत्र। पादं पादं अर्द्धं वर्त्त स्मामिति। ॐ भूः। ॐ भुवः। ॐ स्वः ॐ। मंत्रप
ठस्य रेणानन्तु सकृत्समामात्रा यपाठेन। गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रं
छंदः। उपनयनाध्ययने विनियोगः। व्याहृतीनां छंदार्षदैवतं पूर्ववदिति। अथाग्नरी
यं सक्ताजिनं परिधापयति। मंत्रेण मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं स
मिद्धं अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुं परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति। अत्र दत्त ऋषिः अजि
नं देवता त्रिष्टुप् छंदः। अजिनोत्तरीयपरिधापने विनियोगः। अथ यज्ञोपवीतं परिधा
पयति। यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि। अत्र प्रजापति ऋषिः उपवी
तं देवता यजुः। यज्ञोपवीतपरिधापने विनियोगः। अथ दंडं पालाशं मूर्द्धसंमितं प्र ॥५५॥
यच्छन्वाचयति। सुश्रवः सुश्रवसं मा कुर्विति। अत्र दत्त ऋषिः दंडो देवता यजुः

दंडग्रहणो विनियोगः। पुनराचार्यः संप्रेष्यति। आचार्याधीनो भवान्यत्राधर्मवरणात्। ब्रा-
बाढमिति प्रतिप्रैषं ब्रह्मचारी ब्रूयादोमितिवा। क्रोधानृते वर्जय। बाढं। मैथुनं वर्जय। बा-
ढं। उपरिशय्यां वर्जय। बाढं। कौशीलवं वर्जय। बाढं। गंधं वर्जय। बाढं। अंजनं वर्जय। बा-
ढं। स्नानं वर्जय। बाढं। अवलेखनं वर्जय। बाढं। दंतप्रक्षालनं वर्जय। बाढं। पादप्रक्षा-
लनं वर्जय। बाढं। क्षुरकृत्यं वर्जय। बाढं। मधुमांसे वर्जय। बाढं। गोयुक्तारोहणं वर्ज-
य। बाढं। उपानहौ धारणं वर्जय। बाढं। स्वयमिंद्रियमोचनं वर्जय। बाढं। एतेषां पार-
गा प्रैषाणां प्रैषार्थं माणवकं बोधयन्। आचैतवचनेनापि। अथ प्रैषसंपुष्टमाचार्यो दि-
शामपि माकार्षीः। क्रोधानृते सुगमं। मैथुनं स्त्रीसेवा। मनुः। स्त्रीवंशाप्यासनं वाप्यस-
र्वत्र गुरुसंनिधौ। उपरिशय्यां। आचार्यप्रायापाउच्चतल्पां। कौशीलवं कुशीलवार-

स्यगीतवादित्रादि। गंधः कुंकुमचंदनादिप्रलेपनं। अंजनं कज्जलेन नेत्रसंस्कारः। स्ना
नं। सुगंधामलकोद्वर्तनादि। अवलेखनं निःप्रयोजनं भूमेः पाठनं। कंकतादिना शिरसो वा।
दंतप्रक्षालनं। दंतघर्षणं। पादप्रक्षालनं नखच्छेदनं। क्षुरस्तलं क्षुरेण वपनं। तत्र क
र्त्वर्वा कार्या। मधुमांससुगमां। गोपुच्छारोहणं। शाकटारोहणं। ग्राममध्ये उपानहपरि
धानं। स्वयमिंद्रियमोचनं। बुद्धिपूर्वकं स्त्रीप्रेक्षणादि। दोषे प्रकटार्थमिति। तथा मद्य
लाधमरणानेन ब्रह्मचर्यदंडसमिदाधानोदकोपस्पर्शनप्रातस्नानादाद्यंतनित्यधर्माः।
एतानपि माणवकं बोधयेत्। एतद्यथाशास्त्रं प्रत्यहं च यथा कर्तव्यादिति। अथावार्थः। ।।५६।।
शापश्विनं व्रतस्य निबर्हति। निर्दिष्टचार्यानस्लिम निर्दिष्टचार्यसमिदादितं च समापय
त्। अथ माणवको निर्दिष्टां याचेत्। प्रासुखस्नानस्त्र। ब्रह्मव्रतिनि दांदहीति। पूर्वेण

ननीतलोन्यस्तुहृदो। यावत्सोऽसं निहिताः स्युरिति। पदस्थं पक्वान्नं तन्वा वार्पायसमर्प्य पु
दिदं नो मे स्यमि स्मरणो। व्यावतररूपं सुवर्णादिकं यज्ञा तेन वंति। तन्मे स्वकं ना वार्पस्ने
तिां तता हः श्रोषं मा लव कौ वाग्यत आस्ते। अस मिते संध्या पा स्त नं च वा समिधमादधति
स्व मित्र प पर्युक्षणादि सायंप्रातर्होमवत्। अग्नये समिधमाहार्षमिति मंत्रेण। अत्र
दक्षिणः। अनिर्दवता पगुरु समिद्धोम विनियोगः। एकैवात्रैव समिन्मात्रगुरूणां
संप्रदायेन परिशिष्टमेतन्नतिस्थः समिधः। गृह्यासंग्रहः। सर्वं प्रामवद्धमानां समिधा
दौ विधायते। कर्मास्मर्गवदध्याप्याः। स्वाध्यायांतं तु त्रन नकारयेत्। तथा च कर्मप्रदीपकायां
यन्नः। समिदादिषु होमेषु मंत्रदैवतवर्जिताः। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेंधनार्थं समिद्
व इत्। का स्या तदा इमान्नौ का त्रिविक्रमावा प ल्पके वात्र समित्प्रतिपादिता। पुर

57

स्ता द्या पतिष्ठाये धनार्थं समिद्धवेदिति वचना द्वविषः । पाव नार्थं त द्रमिध्मे । अन्त्र समिद
वद्दहिरिंधनमेव द्दविर्लक्षणां । इंधनस्यं धनं तरेण किंच कारनमिति । पृथाग्ब्रह्म द्रोद
नापस्त्रा । तथा दीप ग्रहणे कापेक्षेति । तथेत दिति । अथ सायंप्रा तर्सिद्धांनि द्दे तनाग्नौ
र्यो । सायंप्रातः समिधमादध्यादिति वा । अथ त्रिरात्रमहोमालवणाशीनव लितस्यांते
सावित्रस्यरूः । तस्यां तद्दति गाच्छिनः वचना त्रिरात्रांते सावित्रस्य रूरिति यत्तद्वित्रिरात्र
महोमालवणाशीनव लितस्यांते सावित्रस्यरूरिति गान्निनः दृत्रविदो धत्र । तस्मा
त्रिरात्रांत एव युक्तं चतुर्थेह्नि सावित्रं च संडुचोप्य होमालवणाशीनव्रतविमो
कः । अथ सावित्रचरोः पद्धतिः । तत्रोपयमनमोगचा दयमाद्रवलो वस्त्राद्वेनन व ॥५७॥
ति । विवाहचतुर्थीचरात तस्मिन्नेवाग्नौ समिधं दत्वा ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेः पश्चात्कं

उक्तलक्षणे चर्चा सुवर्णानि तानुलूखलमुसले हविः शूर्प्पे वा दधति सोऽनुतिवा । श्येनरूप
रतोपिबे ३ स्तलक्षणे परिषदकं बरू स्तोलों सपवित्रं मे हृणे बबर्हिनि ध्यवित्राति माऽध्यंष
सिद्धयमहतान् संमार्गकुशान् प्रस्कृस्कवं वासादयति । प्रोक्षति वा चतुर्मुष्टि परिमितान्व्रीहीन् यूनाभ
दयति । चतुर्मुष्टिं कृष्णरूरिति वयुनाद्रा । अथ सावित्रे चानुष्ठं निर्वपामीति स्वाहा निर्वापं गृही
वापाञ्जं तरेनिक्षिपत्रा । तथा चक्षो निर्वापं दृषनाग्नेऽषानूत्रीही गृही चात रेवनिक्षिप्य
नूखले वपन्नादिव कं डनादि प्रणीतं सचोदयु वास्यप्रत्यनिधार्यवहूदन्मग्रीतिनु
मि नुपादि आत्मभागं तं त्तचावतुर्गृहीतं पंवगृही तदे त्वं चावचीं । प्रन्नादिवमुत्रोति ।
सवि ते स्वाहेत्रीमं च वित्रोपः । प्राकृस्विष्ट सतः आवापः । किं वृ नो केन देवं देवताकि
माषाद न्यस वं प न्नादिव रामो जी दं ऽ पन्ते प धात वस्युच स्मा जिनो निनेतनो नि त्रवं

58

ष्यत्रशिष्टाचारः। अग्ने व्रते व्रतमचारिषं तदशकं तेनाराध्यमिदमहमनृतात्सत्यमुपागां
त्वा इत्यादि पंचमंत्रान्। केचिदत्रैव शिष्टस्ततः प्राग्जुहुति। अध्यायान्त्वणाग्नीन्वर्त
ति। व्रतांतहेतोः केचिन्नेति। उपनयनव्रतांतपुरःक्रियेतेमः। अत्रनास्माकं मतमिति॥ ॥अ
ग्निहोत्री विह्वृततोपनयनपद्धतिः समाविशासमाप्ता। अथ केशान्तकरणं। ब्रह्मचारिणः
गोदानादिव्रतेष्वागिति। न आदौ मात्र प्रज्ञोद्दिष्टिर्यथा चूडाकरणवत्सर्वं करोति। त्वक्ष
कः। मौंजीविमोकः कर्तव्य इत्याकेशांतकरणं स्मृतं। चूडाकरणवत्सर्वं नवकर्म यथाक्रमं।
न स्कुब्रीहियवादीनि पात्राणि स्नातनं च केशांतलोमवपनं ब्रह्मचर्येव कारयेत्रादश
क्रामितुनं गां वा ब्राह्मणेनापि तत्र वाजो इति गोदानकर्मके अंग गोदानस्योक्तं। व्रतस्यावु ॥५८॥
समाख्याता सा विभ्रांगम यथा परे। केशांतकरणाद्धं गोदानव्रतमुच्यते। तदर्थेहवव

वाक्तं कर्म्मैतद्ब्रह्मचारिणः। उपनयनकर्म्मावन्तरं तां तु वर्जिता। अलंकाराणि नापनयत्र श्रि-
याद्धानवर्जनाद्यागोदानस्य व्रतस्यांगके कृतान्तकरणं स्मृतं। वृद्धिश्राद्धं च सत्वा च कर्म्म कुर्या-
दापृथक् पृथक्। अग्ने व्रतं चरिष्यामि सर्व्वोपनयनादिषु अवाप्निषं तथा चान्ते विधिरेषः प्रकी-
र्त्तितः। अथ व्रतान्ते आग्नेयऐन्द्रपावमानपर्व्वादि सामांश्रावणं। पर्व्वणां समस्तानां वा श्रावणं।
आग्नेयपर्व्वाध्ययनान्ते अजो दक्षिणा। तमाचार्याय ब्रह्मचारी ददाति। तथा ऐन्द्रपर्व्वाध्ययनां-
ते मेषः। तथा पावमानपर्व्वाध्ययनान्ते गौरिति। तथैवेन्द्रस्य रूर्ने वर्त्तिसावित्रं चरा। द्रूणपत्रा-
नुष्टं निर्व्वपामीति निर्व्वापविधिरेषः। अग्नये सामपत्नीमन्त्रैस्तत्पर्व्वहोमः। अत्राज्याहुतिः
स्रुवेण दत्वा तान्तु द्वृत्तिं होमे अग्ने व्रतपतादिभिर्होमः। शेषं पूर्व्ववदिति। अथ पूर्व्ववदुपन-
यनं तत्र चाधातिके संवत्सरं चरेत्। सावित्रं व्रतरुद्रकोपस्पर्शनं तपश्चरणं। आचार्यस्तु कृष्णा

सर्वत्रबोद्धव्यं। ऐंद्रस्थस्य पूर्ववद्धुतांते सर्वेयाचारिषंतिचेति। ॐकारसावित्रसामपद्या
दिस्यावर्णां। अथादित्यव्रतंचरेत्। तत्र आपायनं पूर्ववद्रहस्यचासंवत्सरं यावद्व्रतंचरेत्। एक
वस्त्रोन्नवति। आदित्यं चनांतद्दर्धिन्यत्र छत्रधारणाम्यामितिवचनात्। नानुन्यामूर्द्धना
पाम्यवगाहेत इति। व्रतांते ऐंद्रस्थस्य पूर्ववत्। अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति मंत्रवि
59 शेषस्य। आचार्यो ब्रह्मचारिणः शुक्रियसामानि श्रावयति। कर्मांते अध्यापयति। लब्धे।
ब्रह्मचारी आचार्याय परिदद्यादिति वा। अथोपनिषद्व्रतार्थं पुनः पूर्ववदुपनयनं संवत्स
रं यावद्व्रतं चरणं। व्रतांते अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति मंत्रविशेषः। कर्मांते उप
निषद्व्रतं लक्षणस्याध्यापनं तदंते यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादाचार्यस्येति। अथ ज्येष्ठसा ॥५९॥
मव्रतार्थं पूर्ववदुपनयनं करोति। अथ संवत्सरं यावद्व्रतं चरेत्। ज्येष्ठसाम्नो व्रतवि

धिर्मलानाम्नीनां व्रतविधिं व्याख्यास्यामः ॥ तस्मादादौ मलनाम्नीनां व्रतकल्पं व्याख्यास्यामः
तत्रादावुपनयनं पूर्ववद्भवति । अहतं वासोलंकाराणि च वर्जयेत् । यदा यच्छुतं करोति
तदा तद्धुतो द्वाग्नेः प्रथमं होमं करोति । अग्ने व्रतपते अमुकव्रतं चरिष्यामीत्यादि । छंदांसि देव
तं पूर्ववद्रत् । व्रतचारिणां अनुसवनमुदकोपस्पर्शनं प्रातर्मास्नातस्य भोजनं । समस्तव्रत
धारणं तत्स्थाने धारणं । नवपंथदानं । जीवार्थाधानेन नवितव्यं तपश्चरणं । दिवोपस्थानं
रात्रावासनं । पर्जन्ये वर्षति नोपसर्पणं । वर्षत्युदके आपः शान्त्यर्थं इति कीर्तनं । विद्योतमा
नेसत्ये वंरूपाः शान्त्यर्थं इति कीर्तनं । स्तनयति स्तनयति महत्कुर्वितम्मिति कीर्तनं । तनयादीना
मतिक्रमणं । चरणप्रक्षालनं नावारोहणं । श्मशानसंज्ञापस्माचारोहणं । तथा उक्तवत्कल्प
स्नानकरणं । वा कामं नामिल्ये वं व्रतचारिणां कामवर्षी पर्जन्यो न वल नियमा वाचस्पस्मै

वस्त्रेणास्मात्स्नानासनेपथ्यदानेन वा।आसमिदाधानात्।एतत्सर्वं करोति।आदद्यान्नवर्षं स्वस्त
लम्बर्थः।यावद्दर्शं यावद्दृत्तं वरेत्।तदन्यान्नस्नो वपिबद्दर्षाणि यावत्।तदन्यान्नो वर्षत्रयं यावत्
सर्वथा नाव एकवर्षं यावदिति।ज्येष्ठमासमतन्वर्षार्धं वर्षं यावद्देवेति।अथ व्रतान्ते कल्प
मानेन सर्वौषधिमिश्रास्नवसुगंधमस्तु वा आचार्यो ब्रह्मचारिणमुष्णोदकस्नानं निमज्जति।ततो हते
60 नवसनेनाक्षिसंमीलनं कुर्वन्प्रदक्षिणं परिणयेत्।ततस्तस्य संमीलितावस्थस्याचार्य
तस्य ब्रह्मचारिणः।आचार्यमत्ता नाम्नीयावनीतात्स्नोत्री यायासागृह्य वा संकुलपंकारपति
एवाद्य तस्मादिन्दुरी पपदन्नपंकारपतीत्यर्थः।ततो ब्रह्मचारी परिणद्धः सन्नथास्नो
त्रीयावाक्यतः त्रिरात्रमेकरात्रं वा श्रीमारात्रौ यामेन्यासीत दिवा बहिस्तिष्ठेत्।केचिदे ॥६०॥
वं वदंति।उपवासात्तरं ज्ञिब्धं गुरुः संमीलितादं परिणद्धात् हते नवसनेनाश्रुसर्वौष

पामिन्यासु कंसस्थासु हुत्वा ववधाय ब्रह्मचारिणो महानाम्नीः श्रावयीत अथोन्यायाचार्य
प्रमाणं। ततो ब्रह्मचारी गुरवे नड्वाहं ददाति। द्वितीयव्रमिते कंसो वासो दक्षिणा तृतीये व्रति
तेगोदक्षिणा। तत आचार्यपारणेग चाग्निप्रणयनं स्तचापदविरूपाक्षांतेभ्या हुति सप्त्र
मं करोति। छुंदार्षदैवतं पूर्ववत्। अथ ब्रह्मचारिणा आचार्यश्चिरवेष्टनं कारयति पर्याप्
णा। अत्रमात्यमादिमं ब्रह्माणमनड्वाहमन्नमयो दधाति। आचार्यप्रेषितो ब्रह्मचारी एता
न्यवेचपेर। स्वरश्निवचक्वं स्थालिरश्निक्ष व्यमित्रिमेत्रणाश्चिरवेष्टनमिति। अथ वा व्रत
समस्तां तेति स्तृणां स्तोत्री पारणं करोति। कंसो वासो वरइति। दक्षिणा नड्त्वा स्त्रिस्वः
एकवेल्लपादृता स्वावार्यस्या। अपंपहोन्नरतरइति। अथ व्याहृतीः समस्तचावामदेव्य
गानां तं कर्मसमाप्यते उ वेष्टनं त्यात्या निवादनं कारयति। प्रयोगस्था। अशुकगोत्रः ॥

मुकामुकप्रवरः अमुकगोत्रामुष्यहं ते नो वैश्वानर अग्नि वा दधामि केचित् वार्यस्य वामिमंत्रयेत
नाग्निर्वरुणायेति । सामस्वाग्निसर्ग ॥ अथानन्तरं पूर्ववद् देशकालौ स्मृत्वा इदं नाय चेति निर्वाप्य
संबन्धानामपरानामकं इत्येतत्पर्यायप्रक्षालनहोमः ॥ प्रजापत्यो ऋषिः ॥ इदं देवता ॥ अनुष्टुप् छ
61 न्दः होमे विनियोगः ॥ शाकुल्विष्ट ततः ॥ अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादि होमः ॥ षोडशपर्व
वतं पूर्ववदग्नौ षं सावित्र वदिति । ब्रह्मचारी यावन्मासं गृह्यो वायस्मिन्परिषदं गोमानं परं ग्रामं
पश्चान्वेति ॥ इति शाकुरीणां व्रतं । अथोपनयनपूर्वं ज्येष्ठसाम व्रतं महानाम्नीव्रतं सेवन्
रोति । विद्यावमिद ज्येष्ठसामपति ववनानां सूत्रमुदङ्नपश्चिमां सेन्तु नीतपावसीव
कुश्यन्यमकदेवाग्नमकु वत्सवजियत्रासर्वदेवतत्सूत्रपुरीषमेनापकर्षणगं यत्नेपसप ॥६१॥
र्यवाहतानिरद्भिः श्रीवं करोति यानरमपनीयान्तर्षिके घाव सीवमिति । एतदर्धिकंज्येष्ठ

सान्निकस्य । दोषं सर्वं मृतनाशौवत्तु । एके आचार्याः गोदानिकव्रातिकादिव्रतोपनिषद्‌
तवत्सु छयेष्वपि अपां सर्वौषधिमिश्राणां कंसनानेन धरणं व्रतिनः हस्तयोस्तत्रावधारणं ने
त्रयोः संमीलनं कंसादिकं दक्षिणा त्वपदानं । उपोषणमरण्यादिगमनागमनं सर्वं मन्यन्त इ
ति । एतदपि युक्तमिव प्रतिभाति । अविरोधादिति । अग्निहोत्री विप्रो व्रतपद्धति गोदानादी
निषड्व्रतानि समाप्तानि ॥ १० ॥ यस्तु नैवाकृत्वा कृत्स्नं सावित्रव्रतविमोकं तु च गोदानादी
नि व्रतानि करोति । अस्यायमर्थः ॥ पूर्ववद्धोमं जीत्यस्कोपक्षपनयनमन्त्रा वध्नाति । पूर्ववद्व्र
तसमाप्तोत्तरस्मारं नः । यदि व्रतचरणं कर्तुमशक्तस्ततः सावित्रीं तस्यापारा । सावित्रव्र
तेऽपि चरिते व्रतस्नातको न चरति । व्रतसमाप्त्यौ तु । अत्रैते त्रयः स्नातकाः स्मृते प्रतिपादिताः
विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । उत्तमः श्रेष्ठः । समानौ पूर्वौ । चरितोता

62

ह्निस्नानानादनं सर्ववैदिकसमुच्चयोयमिति। गोभिलगृह्यसूत्रे स्नानविधानानन्तरं सप्तव्रता
न्यकानि। नैत्तिकं सार्वकामिकं मष्टमं स्नानं वरेपठितं वचनादस्याविधेः सर्ववैदिकपुंके।
तत्रस्त्रूकसंहिताया वर्णां सर्वदेवावार्यैः प्रोक्तमित्युक्तो नदोषइति। अथवेदारंभनायज्ञोप
वर्णी हस्तेनोपाकरणं। तत्र प्रथमप्रयोगे प्रातरेव ब्राह्मणानामं समध्याह्नस्नानं संध्या
वंदनादि सर्वं निर्वर्त्य विश्वदेवं मातृहोमं वृद्धिश्राद्धं न वदेव समातृपूर्वकं ह्यानयोपा
गच्छाखहस्तर्षीन्तर्पयति। तर्पयति। तद्यथा तद्दिनमीवस्यामुः। येषां प्रथमप्रयोगो नन्न
ति। एवं मध्याह्ने गंगादौ तीर्थे गत्वा स्नानादिकं नित्यमेवं निर्वर्त्य ऋषीन्तर्पयति। तर्पयंतीति
वा। अपां तीरे प्राग्ग्रान् कुशान् ऋषीन् कृत्वा प्रतिपदं यान् गोमयेन लिप्त समोपागुदक्प्रव ॥६२॥
णायांविष्टत्वा अरिष्टवर्ज्यं जपित्वा प्रतिष्ठां कृत्वा प्रति ग्रामे येयं यज्ञोपवीतं परिधाप्य चैव त

प्रार्थतेति साम्नां कुमारादिगोशावनचंद नादिभिरर्चयति आवश्यानि वपदिश्यप्यप्रजयंति।
गीतमनन्दबाजविश्वामित्रजमदग्निकश्यपावसिष्ठात्रिमेणारुं धतीवाष्टमीमितिति। नाम
भिश्वत्तुर्थैतैः पूजयंति। हंसाष दैवतब्राह्मणाश्नन्दर्व र्कसर्वं मंत्रविभिक्ततैर्याश्च थाग्नि
श्रीयाहिगायत्रं त्रुमुच्यो क्षिकं अग्नर्बतिष्ठमनुष्टुप्पदान्वृहतीश्चादेः पंक्तिरनुष्टुताश्च
ष्टुपूदमंःश्लोममितिजगतीसमष्टं दां सीतिकेविदाचार्याः। विश्वाः पृतनाइत्यतिजग
तीजमंत्यंते। अस्याम् विश्वस्य दूयं वर्द्धते। वर्द्धमानायामतिछंदः अस्मैतदिति ब्राह्मणं। विश्वाः
पृतनाइत्यतिजगतीवर्णीयः छंद आक्रमन इति। एवं सति अतिछंदसां मध्ये विश्वाः पृतना इ
तिप्रयोक्तव्येति। अथ वरिष्ठ न्वेमहर पंक्तिः नगोनहमानुष्टी गायत्री विश्वाः तो
वसितिविष्टारपंक्तिः दंशो विश्वस्य सकृत नाम पत्री शिक ततुकेषष्टिः अग्निं होत

रमत्वष्टिः विश्वाः पृतनाद्यपतितगतीः। इंद्रस्येष्ठमितिविदा इंद्रवृहती। विदामघवन्निति
गायत्र्यर्द्धसतिष्ठेदविष्ठंदसीतिप्रत्वोकार्यद्विविक्रमाचार्यसेमतेन एता एवर्चः। नाम
प्रणाचार्यस्त - अन्या अधिकारास्त वः काश्चित्काश्चित्प्रतिपादयति। अथ पदर्थादीनि श्रीलि साम
नि तत्पानि। तथा वाचो व्रतेद्वा तथा समस्तसर्पौतिश्रीतिल तथोद्यो तायात्रवः आमदीपवं तथा
निचार्यां चावांत्र वेरथे तरं मन्तनाम्नी गायत्री यानगानमिति। कोशुमादीनाम रत्नेगापयवग
त्यादिस्लसामगेयां खिलगानं येतेषां न नवति। तदभावास्त समस्तपर्वाणां गानं तत्रनन्नवति
अथ तोम्रबालणस्यादिर्यथाम्नातिरध्येयः। ततः उमिलाकपनिबदो यथाम्नातिःबद्धि
त्रासामविधानार्थं प्रसंहितोपनिषद्देवतोपनिषद्ब्राह्मणादिर्यथाम्नातिर्जपः। अथ पूर्ववे ॥६३॥
दृषीसंप्रत्यसंतुदर्भैः स्थलकतिलमिश्रोदकेनयज्ञोपवीतिसन्तोंकारोमहाव्याहृतयाग

यत्री ब्रह्मा देवो वेदो ऋषयः छंदांसि स्मार्त्तकार्यास्य पंतामिति तर्प्पणं तेन मो ब्रह्मण इत्यादिकं डि
का इत्यंतं तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखैः ससलिलतिलमिश्रणोदकेन प्राचीनावीती सव्येकारोमस
व्या इत्यपः सावित्री ब्रह्मा वेदादेवा ऋषयः पितरः छंदांसि स्मार्त्तकार्यास्य पंतामिति तर्प्पणं वि
ष्टतीर्थेन सव्यत्वात तथैवावापेस्नानमध्ये इत्यादि श्राद्धयोग्यतमां तेस्ततमस्मानं परं स्वमानं प
रमिति। अस्यायमर्थः। श्राद्धयोग्यतमा श्राद्धयोग्यतमो गातु गौतमास्य इति मिः स्वपं स्वस्मैन
मस्तेस्मो नम इत्यंतं तर्पयेदिति। अथ यज्ञोपवीती भूत्वा अवस्थाय पूर्ववदेवीनुसंपूज्य समा
प्यानुष्ठाय पुष्पवेनस्या ध्यानमांते आवपेति। अग्निमा अग्निवसिष्ठ ऋषिः सोमो देवता बृहती छंदः
ऋषिश्राद्धे विनियोगः अथो नीयद्गुह्यकवा ससी परिधापावप्रगाम इत्यं गापेति। वामदेव्य
सामि वामदेव ऋषिः प्रजापतिर्देवता गायत्री छंदः स्वं सर्वे विनियोगः सर्वसामगानो अ

यतीर्थं नमस्कृत्वा नगृहं व्रजेयुरिति । अथ स्वे गोतु पाकर्म कुर्यात् । आचार्यकर्तृत्वात् लौ
किकाग्निर्निषिद्धो ऽनूति । अथ पाककर्मपद्धतिः । स्वे गोसमिधे दत्वा ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेरुत्त
रतः कुशांस्तृत्वा पात्राण्यासादयति । उदकं बर्हिरिध्मविमृति समिद्वयं संमार्गकुशान् सत्यान्स्त्र
वमाज्यं क्षनादधीनि । आसाद्य प्रोक्षयेदिति । ततोऽग्निमित्यादि समिदाधानं तं पर्यतिवक्ष्यात्स
चावतस्तिम्र्याहृतिभिर्हुत्वा त्रिप्राणां साविम्मनुवचनं पञ्चशोद्धर्वं कुर्यादिति परिप
नपने । अथ गायत्र्यं स्मा । अग्निस्ताम्रिं वह्नालत्र्षिः सविता देवता गायत्रं छन्दः । अथ मन्त्रवि
नियोगः । अथ स्तकृपाठ स्वरेण गायत्री सस्तत्प्रतिष्ठाप्याचार्यः शिष्यान्नु सारयति । छन्दोर्व
वतं तद्धर्वदत्र । अथ सोमं सानानमिति सामगानां अद्व बृहस्पतिर्ऋषिः पवमानो देवतानु ॥६४॥
ष्टुप्छन्दः । अध्यापने विनियोगः । ततोऽग्न आपाहि समसां चीतिप्रभृतिनि गायत्र साचार्यः प्रथम

इती यथा: साम्नो गौतम ऋषि: मध्यमे कश्यप:। अग्निर्देवता गायत्रं छंद:। अध्ययने विनियोग:। ततो सा
मगानां ते आचार्य स्थण्डिलाणां वध्मनान् स्त्रणांध्मनावंतमिति साम्ना। अग्निसाम्नि पूषाऋषि: इंद्रो देव
ता गायत्रं छंद:। ध्मनान्स्त्रणे विनियोग:। अथ दध्न: आशनं। दधिक्राव्ण इति। अग्निसाम्नि अग्निऋषि:
इंद्रो देवता। अनुष्टुप् छंद:। दधिप्राशने विनियोग:। सर्वैरावमने तेन ते आपश्चिमार्थं वत ऋषि
र्आह्रतिनिर्डूत्वा तन स्तिस्र निर्डू चाप्रदक्षिणां तं तं सं समापयति। एके आचार्या: प्रदक्षिणं तं
तं तं सं समाप्य ध्मानन्त्रणादिकं कुर्वंति। अन्ये मया वार: श्मणां। प्रदक्षिणां ते तं तं समाप्ते
नुवाकानुगेया: कारयेदिति बह्वृचनात् हन्मि सामानि गेयानि। आचार्य: पंच समस्तवाधिका
नि वा। आद्यानांत्रयाणां साम्नां छंदार्षदेवतं प्रोक्तमेवावशिष्टं सुपर्णऋषि:। पंचमे न रक्षा [illegible]।
देवताछंदसीपूर्ववद्। अधिकानि वा गायति। अथ पूर्णपात्र आ[illegible] नं वसं[illegible]

65

वामदेव्यगीतासमापयेत्। अथ श्रुतेर्हि विंशबलोपेतस्वाध्यायार्थं नः। तेषां पावनाय तेषां श्रुत्य
र्थं तस्यैव बलानुत्रोत्सर्गः। उत्सर्गो स्वाध्यायत्यागः। तत्र कर्म विहि[illegible] द्युत्सवदर्षिप्रजनं तर्प
णं वदन्त्या। श्रावणे रूपाकरणो स्वाध्यायोत्सर्ग इति वेदांगान्यध्येतव्यानि। वेदाध्यायिने निष
ध्यः। कलिकाले वर्षाद्यन्यद्व वा स्वाध्यायप्रदेशावचायेसं प्रतिशिष्टाः श्रावणां प्रेयः पुष्यस्त
उत्सर्गविधिकुर्वीत॥ ॥अधिहोत्रीबिल्वुततपद्दत्तौ मासर्गोपाकर्मपद्धतिः॥ स्वाध्याय
प्रवृत्तो समत्वां गानिलो कायेऽनध्यायास्तत्र न लिखिताः। ततो पवित्र ह्वो नाध्यायाः। आप्नो
तरखुष्टाः। सर्वेव व कव्याः। यस्मादनाध्यायेषु सुधर्मो न होति। अनुतं प्रायश्चित्तं कि
विनाग्नेव कव्यमिति। तत्र रूवोकेः। कुलपत्योः समुल्लके वतस्योक्याहतीः उनः शिलो
चान्यतत्रेणा। वामदेव्यां तमायरेखामतिः। कध्वंसनेप्यवैदूर्वे वल्कर्मसमावरेत्। मतिके उ ॥६५॥

प्रतिष्ठाप्य देवमागानं करोत्यथा। कालस्यातिक्रमे चैव समायं गालस्थहोमयोः। दर्शस्य पूर्णमा
सस्य कालातिक्रमे पिवानि सार्थव्यग्नणीतेष्वो समासे वा सर्वे स्मृति। सा तेन थापणीते पिसं
सर्गे वाधरोत्तरे। अत दैवतमंत्राणां न्यूनाधिक्ये च मंत्रितः कर्मतस्था न्यसंस्कार विधिहीन
क्रियासु चाशीमंता त्वाकृपरूतायांपमन प्रसवे तथा। नष्टानां चाप्यपणीनां मनिष्ठान
च मनहणो। अग्निनाशे तु वैव तथैव च कमंडलोः। मेखलानाशे दंडे च दंडभंगे तथैव च।
अकस्मात् दन्तदाहे दाशीनादिप्रवेशने। वल्मीके विस्फुलिंगाघे काकमैथुनदर्शने। पुनः
प्रतपने चैव जप्ये नादेः पापप्रहितः। अहुतं यत्ततेर्यस्मात् द्विपर्याप्तेमनवृहकेः। अनुक्तेष्वपि
सर्वेषु विपर्यासे पिदं महत्त्वोपापश्चित्तं स्यात् तं तसैर्नान्यपो क्तं पतास्विहा। महत्पपवा
रणापश्चित्तां स्वशाध्यापादिषु प्रोक्तं। उः स्वन हृतोतप्रञ- प्रपनहृत्वं सर्वकांसहविर्भ

66

दो दैवता। प्रायश्चित्तनिमित्तेषु वक्ष्यमाणमतः परं। प्रायश्चित्तं भवेन्नूनं विसर्गस्य संस्थि
स्यति। हविर्यज्ञे वषट्कारस्य कर्णनादच्छिकंपने। अकामतः प्रायानस्य सर्पस्याप्तामनोदये।
इंद्रियाणां निषिद्धस्य विषयस्य च सेवने। तत्रो समिदाधानां तमास्यतं च विधानतः।
पुनर्मामैत्विंद्रियमित्यृचाज्याहुतीश्च कृत्वा व्याहृतिहोमेन तत्र दोषं समापयेत्। आ
त्मज्ञानात्तत्र समिधो हुत्वा तिथावसिमं तंत्रविधानेन जपेद्वा नमुखं भुवः। सुरां गंध
दिनर्वर्षु दृष्ट्वा दिक्षमेव च। पुनर्मामित्यादिमंत्रद्वये दक्ष ऋषि वैश्वानरो देवतानु
ष्टुप् छंदः स्त्री प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। इत्यादि प्रायश्चित्तानि॥ ॥प्रायश्चि ॥६६॥
त्तानि प्रसंगात् उक्तानि प्रकृतमनुसरामः। अथानंतरं जविष्णुत्त्रसत्त्वपर्णचिल्लपारी वद
मधाल्पवेदो वा वेदान्वाव्रतानि चर्यारि वरिष्ठा गुरो रनुज्ञान्यथास्वमाचाराद्वधाश्व

नपद्धतिः। सावित्र्यं समाप्यर्थमाचम्य स्नात्वा ध्यात्वे आचार्यगृहे नवतः। गृहा पूर्वस्यादि
ग्भुत्तरस्यां वा परिस्तीर्य उपलिप्य वाग्निं प्रणीय समिधं दत्वा ब्रह्माणमुपविश्याग्नेरुत्त
रतः कुशास्तरणे दकं बर्हिर्मिश्रं विन्यस्य तिलसंस्थं समिध धूपम दत्ता संमार्ग कुशान्ताभ्या
साद्य दत्वा मेखलादि निमित्तं पवित्रं विसृज्य पात्रं तेन तेषां हवितिं गच्छेदाग्नेय व्रतपते
व्रतम चारिष्यामीति इत्वा तथैव वामदेव्य तपते इत्यादि पंच स्विष्टं अग्नेव्रतपते इत्यादि
हुत्वा। षष्ठं दाषदिव तंत्र पूर्ववत्। शापश्चिनादिवामदेव्यगानान्तं समाप्येशायुज्य वसंसा
विष्णुं निर्वपंति तत्व स्नात्वा नाकपृष्ठमिति च षोडशीं हुत्वा प्राकृस्विष्टं ततः अग्ने व्रतपते
इत्यादि पंचा त्वा षोडशीं हुत्वा पश्चात् वौषधान्ति सर्वाणि तत्पुरोदकं स्त्रीता दकं मिश्रं वेद
तं कर्ण्यमादि सुगन्धेकं सादिपात्रस्थं तयानीपादानादि स्वपनेः प्रागग्न कुशासनेउदग्

यार्यउपविशति। उदगग्रकुशासने प्राङ्मुखब्रह्मवाग उपविशति। सर्वौषधपूर्य
ता। औहयः। ग्रालनपोमुस्तागौ धूमाःसर्षपाः शिलाः। पद्मास्वस्तिमाः। श्रीक्षौरचताः। सर्वौ
षधयः स्मृताः। ततस्तेनसर्वौषधिमिश्रितेनोदकेन ब्रह्मवाग स्वमंत्रलिङ्गैरपि चा
प-अश्वत्थेतरम्नयप्रतिश्लोकेन ऋमौ निक्षिपेत्। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः प्रजापतिर्दे
67 वता अग्निपौगा। निर्दुग्धादौपसमावर्तने विनियोगः। यदधोघोरमिति-अनेन छिन्न
भूमंगृहीतथवन्धमौ निक्षिपेत्। अस्मिन्मंत्रे यदद्यवषिः देवतादि ऋवेवरः। सामान्व
तेनग्राह्येन स्नानमुक्तो तथैवल्मीकमंत्रलिङ्गैरपि चामृदं निक्षिपेत्। मानस
इतिमंत्रे या-अथ वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिर्वा ऋषयः मधुपं। अथपश्चात् तत्रमालांकृत्वा ॥ ६१ ॥
स्वायां वन्धीतां। श्रीरसौमनेन वसिष्ठः प्रजापतिर्वा ऋषिः। सोदेवता यजुः स्वन्धने

विनियोगः। नेत्र्योस्थानयतं मामिल्क्ष्पा नद्रेयोपरि दध्यात्रा। मंत्रेस्मिन्वसिष्ठ प्रजापतिऋषि।
उपानहद्देवतायजुश्छंदउपानहपरिधापने विनियोगः। अथवैणवं दंडं गृह्णाति गंधर्वोसी
तिवसिष्ठः प्रजापतिऋषिः। दंडो देवतायजुश्छंदः दंडग्रहणे विनियोगः। ततः शिष्यवेष्टि
तावार्यसमीपंगच्छन्परिषत्कमावार्यमविलोकयते यच्चामि वचक्षु भद्रति। वसिष्ठ।
प्रजापतिर्वाऋषिः। आचार्यो देवतायजुश्छंदः परिषत्कमावार्यनिरीक्षणे विनियोगः। ये
षां वार्यसमीप्रस्तुप विश्य वज्रुरोष्टादीनि सम्मृशाज्नपदेषा ष्टापिधानेति। अस्मिन्मंत्रे वसि
ष्ठः प्रजापतिर्वाऋषिः। जिह्वा देवता। अनुष्टुप्छंदः। चक्षुरोष्ठादिसंमर्शने विनियोगः।
अथाचार्यस्तं स्नातकमर्हयेन्मधुपर्केण मधुपर्कविधिः प्राग्युक्तः। अथ स्नातको गामु
क्त रथ समीपं गत्वा रथांगान्यभिमृशन्जपेदून्नस्पते वीड्वंगो हि भूयाद्मस्मेन ना। अस्य मं

ऐ वासिष्ठ ऋषिः प्रजापतिर्वा ऋश्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दः ऋश्यांगानि मर्दने विनियोगः । ऋ
श्य ऋश्यमारोहं अस्मातातेन पृष्ठे पात्री स्मिन्निमं ऐव सिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्वा ऋश्यो
देवता यजुः ऋश्याधिरोहणे विनियोगः ॥ ऋश्यामा वेद्याकरादि पनिशीवेन करोति । पदं ऋ
68 श्यारूढः शाबी दिक्षांग चोदीचीं वा परागि तां वा प्रदक्षिणमावृत्य आचार्य समीपमाग
त्य गुरुं यथा दक्षिणां ददाति । एतत्कर्म ब्रह्मचारी आचार्यसमीपं गत्वा करोति । आ
द्यं वरस्य पितृभ्यो ददाति । जीवत्पितृकस्तु पितृपितृभ्यः ददाति । ततः किंचिद्वायम
स्ति । आविश्य समास्यर्थं वरं निर्वर्णयति केचित् । यथा गोदानादिषु नववस्त्रं परिधा
पयति तथात्र ददाति । नववस्त्राविवस्त्रकुरुश्चत्यनवाति । तस्य कालस्त्रिरात्रं तदेकं वा पश्चात् ॥ह्त॥
स्य वरोः कालो मन्वाम्नातस्तस्थे तद्दिति । एतच्च विवाहान्तं पद्यमिति । अग्नि

ची। विष्णुसंहितापद्धतिः। स्नानान्ताः समाप्ताः। अथ विवाहं करोति। आश्रमसाधनत्वादिति। निराश्रमेणाश्र
न वितव्यमिति दोषश्रवणादिह किं विहितमस्ति। यदि सा न कन्याः प्राप्यात्। ततस्तस्मिन्नेवाश्रमो ज्ञा
वसथ्यहोमवैश्वदेवादि करोति। स एकाग्निरौपासनोऽस्य। तेनाग्निना विवाहं कुर्यादिति। कुत एतं
दिति। स यदेवोत्पां समिधमभ्यादधाति ज्ञापायावापालिं निघस्पन्नं जुहोति। तमभिसंपद्ये
एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति इत्यादिस्मृत्यनिष्ठता वसथ्याधानाद्यदि पूर्वं दत्तां कन्यां न प्राप्नोति। क
दाचिद्विपत्नीको भवति। ततोन्यां प्रार्थयित्वा तेनाग्निना विवाहं करोत्यथ यावन्मान्यैवेदन्यां
न प्राप्नोति। ततस्तमग्निमात्मनि समारोप्य संन्यासं कुर्वीरन्निति कर्मप्रदीपकात्याय
नः। यस्य दत्तानैव कन्या वाचा सत्येन केनचित्। सोन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा।
अनुष्ठेयं तु सा कन्या पूर्वं च पदिमष्टेति। ततश्च व्रतलोपो स्यते नैवान्यां स सुदद्यात्। अथ वैन्न

69

न्ननेतान्यां यावदमानोपि कन्यकां। तमग्निमात्मसात्कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी। एवं श्र
स्य स्वग्निहाधाने महानुग्रह इति दाराधिगमनकाले आधानकाले विशेषपत्न्य
ता। कर्म्मप्रदीपकात्यायनः। आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्चाग्नियोनयः। तदाश्र
योग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि। दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्निमान्। परिवेत्ता
स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः। परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवं। अपि चीर्ण
प्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ। देशान्तरस्थः क्लीबैकवृषणानसहोदरान्। वेश्याति
सक्तपतितशूद्रतुल्यादिरोगिणः। जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्। अति
वृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा। कुलटोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति। वृद्धान
नार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य। धन४२धनवार्धुषिकराजसेवकं कर्म्मकं तथा। ग्रा

।।६९।।

षितं चरती स्नेतु वर्षत्रयमपि चरं। शोषितं पघ्नं त्योन्नस्य ब्दादं तेसमावरेत्। आगते तु पुनस्तास्मिन्
पादं वा शुद्धये चरेत्। ग्रसं गादेतु दुःक्लेपत्स तमधुनोच्यते। श्रूत्वं तां समिधमभ्याधास्यन्न दावुरस्थ्याधाने
शुद्धेति। एतस्मिन्नवच्छेविवाहसंदेहः। दोषश्च दृश्यते। कर्मप्रदीपे। नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्य
या द्विजैः। अस्ततं तद्विज्ञानीयात् सर्वा नाचारयंति यत्। अध्वर्युगृह्यपाठे स तस्यापि कारणं दृश्यते।
कथमेतदिति। आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति। अस्य सूत्रस्यायमर्थः। अग्न्याद्यमतो
यजमानस्य दारकाले मुख्यमाधानं। अग्न्याद्यमतो यजमानस्य दायाद्यकालेषु मुख्यमिति। अथ किं विशिष्टं
कन्यां विवाहयेदिति। गोभिलिनः। ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवे त्तु ज्ञातो दारान् कुर्वीत। असगो
त्रां मातुरसपिंडां। लिखादिसपिंडता चतुर्थे ष्ठसप्तमे विनिवर्तत इति मनुः। असगोत्रा च या मा
तुरसपिंडा या च पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि। गौतमः। असमानप्रवरैर्विवाहम्

70

र्द्ध्वं सप्तमात्पितृबंधुभ्यो जाविनश्च मातृबंधुभ्यः पंचमादित्यादि। अस्यायमर्थः। प्रवरभेदेन गोत्रभेदः।
यच प्रवरसामान्यं तत्र समानगोत्रता। अतो यत्र गोत्रनामसाम्यमात्रं न दुष्यति। प्रवरसाम्यं च यथा पूर्व
न वति यत्र न नवति तद्दुष्यते। यथाश्वलायनसूत्रं बौधायनं वा। एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्त्तते।
तावत्तस्य सगोत्रमृते त्र्यवगिमोगणात्। कात्यायनः। पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः। भृ
ग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्। सुमंतुः। सप्तमात्पितृमातृर्द्ध्वं मातृपक्षात्तु पंचमः। सामा
न्याद्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने। पैठीनसिः। पंचमात्ततः परिहरेत्सप्तपितृतस्त्रीन्मातृतः
पंचभिः पितृत इति। वा पितृबांधवाः। केचित्सगोत्रा मातृबांधवाः। अपि केचित्तत्रैव तिततत्र सगो
त्रैः सह कदाचिदपि न विवाहः। वृद्धमनुः। समानप्रवरां कन्यां सगोत्रां वा कथंचन। विवाहयु
तियो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निःकृतिं। उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत्। यामधर्मेण स ॥७०॥
वेत ततः प्रसूतिपितृतः। वसिष्ठकात्यायनबौधायनाः। समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य वा। तस्यामु

स्राघयांडा।नं आह्लण्या देवलोपतौ स्वगोत्रं मातृगोत्रं च वर्जयेत्। नृगुणोत्रासत्वा पितृपक्षे सम
नववापरिहरेत्। मातृपक्षे पंचमीं चापरिहरेदिति। मातापुत्रयज्ञ नर्नीयात्स्या। अपरे त्वपत्न
मातृबांधवाः। अपि परिहरंति। कास्यंव द्वौ पंस्तां गिरस्तां पितृपक्षो मातरस्तद्दुहितरो न
गिन्यमिति। मातुलस्यसुता मातृष्वसुता मातृगोत्रां स्तैव वचा समानप्रवरां वै वगत्वा वांद्रायणं च
रेत्। अप्रसूतादिविषये। ब्रह्मसूताया त्रिगुणं प्रायश्चित्तमिति। स्वगोत्रां मातृगोत्रां समानप्रवरां
च वर्जयित्वा दोषवर्जितां लक्षणसंपन्नां कन्यां विवाहयित्वा गृहस्थाश्रमं पालयेदिति। वि
वाहादीनि कर्म्माणि सीमंतोन्नयनं स्वग्नौ कुर्यात्। उणाकर्म्म वा। जातेषु वेषु च संस्कारानु लौकिकाग्नौ
कुर्यात्। कर्म्मप्रदीपः। अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः। न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य
तु वति किंचित्। अथ गोनिष्कालप्रवेशनादीनि कर्म्माणि काम्यानि वेत्करोति। ततो विधिरनाप

त्वाद्रुच्यते ॥ सामविधानब्राह्मणं ॥ अथातः काम्यानामनादेशे त्रिरात्रमुपवासः शुक्लेण रं न श्रा
पुष्याणेव प्रथमम दृत्यादिसर्वकाम्यादौ स्वाध्याय स्यादृश्य विधिं करोति । यत्र यत्र होमो भव
ति तत्र तत्र प्रथमप्रयोगे श्राद्धं मातृभ्यो भवति । तत्र च यत्र होमो न भवति । तदिदानीं लिख्यते । वि
71 वाहादिः कर्म्मगणो उपक्रमोऽतः सवनान्तः । एकमेव विवाहादौ श्राद्धं स्यान्न पृथक् पृथक् ॥ प्रदोषे
श्राद्धमेकं स्याद् गोनिष्क्रान्तप्रवेशयोः । न श्राद्धं युज्यते कर्तुं प्रथमे पौष्टिके कर्म्मणि । हलाभियोगा
दिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् । प्रतिप्रयोगमप्येषामादावेकं तु कारयेत् । चाहूहलत्रचुम
पञ्चस्वस्त्यर्थं प्रमिविष्णताः । स्वयं होमः कर्म्मणीयं तु तयोः श्राद्धं न विद्यते । न दशाद्यं थिके नैव विष
वद्दष्टकर्म्मणि । दैविके दृष्टविकित्सायां नैव शोषसु विधीयते । गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः ॥ ७१ ॥
पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धं कर्म्म कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥ इति कर्म्मप्रदीपे कात्यायन ।

॥ अथ भूवाकः। स्वापदेनाम्नुवानार्थं गच्छंतीत्यनुमंत्रयेत्। इमामग्न इति गावः शान्तिमामधिलि
वागताः। सायमेवं क्रमानिगच्छन्त्य इदंन वेत्। इमामग्न इतिमंत्रे कश्यपऋषिः नवें रो देवता
अनुष्टुप्छन्दः। गवामनुमंत्रणे विनियोगः। इमामधुमितिमंत्रे कश्यपऋषिः। गावो देवता
नुष्टुप्छंदः। गवां प्रत्यनुमंत्रणे विनियोगः। मास्त्रयेव संतादोवस्या नामग्न जस्तथाल
लाटेहे लिप्यमानास्ता अप्यपले हनात्। गवां श्लेष्मासितिमंत्रे एनजिद्गपागिरे त्। गवां सेपति
मंत्रे वसिष्ठऋषिः। प्रजापतिर्वा श्लेष्मादेवतायजुः। वसलला टले हने विनियोगः। इत्या
यं गवां पुष्टिकामस्य कर्म्म निर्धूमोऽन्यन पदागावः प्रसूताः स्फस्तदामिमि। अग्निंजे
ष्टपत्नीयाथसमित्तं त्रविधानतः। नवनीतविन्यपनं तुडुपाहंडुलादिकं। संपहणो।
तिमंत्रे गोपुष्टिकामस्तदा गवां। संप्रहणेतिमंत्रे कश्यपऋषिः। पूषादेवता अनुष्टुप्

ष्टेदः बिल्वयनहोमे विनियोगः॥ बिल्वयनं हुतं। तत्त्वार्थंडनं इति द्वितीयं पुष्टिकामस्य वा। तथैवं सं
प्रजातास्तु तास्त्राद्येणाल लक्षणं। वत्समिथुनयोः कुर्यात् घृतं पुंसस्य दक्षिणे। कर्णे स्त्रियास्तत्तोव
म मंत्रोऽस्तु वनमस्यं। स्तुवनमसीति मंत्रे कश्यप ऋषिर्वसिष्ठो वा ऋग्स्वं देवता निगदः। वत्स
72 मिथुनलक्षणकरणे विनियोगः॥ अथ युग्मा बन्धन वेदकं कालस्यैव विशेषणं। वत्सस्य कर्णवे
ध्ययपश्चादृष्टस्तनयं स्वस्तु। तच्चान्तुमंत्रयते वं लोहितेनस्वधेनेन स्वत्वा लोहितेनेति कश्यप ऋषिः।
गावो देवता निगदश्चा। अनुमंत्रणे विनियोगः॥ तृतीयं पुष्टिकामस्य कर्मैतत् होमवर्जितं। बा
ह्मणंवतयारोग्यं गवां पुष्टिरिति स्मृतं। कृष्णाकृतिकं गवां। तृतीयं त्र्यवर्द्धनं। तं तीप्रसार्यमा
णौ वैवबद्धव स्वर्मिन्याविवाह्यं तं तीति मंत्रेण वसिष्ठ ऋषिः तंती देवतानुष्टुप् छंदः। यस्यां ॥७२॥
वत्सौ निबध्यते तं तीसा रज्जुरुच्यते। इति तंती विसर्जनि समेवानुमंत्रणं। गावो यन्ती निपत

कालो वृषोत्सर्गेण वा समः। गोपयेत्तत्र गोष्ठे वा पापपसं निर्वपेच्चरुं। अग्निपूषेन्द्रेश्वरेभ्यस्त्वा जुष्टं
निर्वपामीति। स चरुं तन्त्रेण तूष्णीं होमस्तस्योपघातं वच्चरु। किं चिच्छिद्रो यमत्रो हव्यद्रव्याण्येवालब्धु
द्धितः। व चतुरश्वैरामुष्टीन्नात्सायेऽति दैवतं। पृथक् पृथक् वा निर्वपेच्चरुं। स चा तन्त्रेणकं ऽन्नं। श्रप
णं वापि तन्त्रेण होमं कुर्यात् पृथक्। मन्त्रणाना ग्नये स्वाहा पूष्णे स्वाहा पृथक् हुं नायवे श्वरायेवं तता
यन्पृषन्नार्चनं। स्नानं वं दन्तुम्भश्च कुर्याद्दक्षिणं गवां। वृषोत्सर्गं तर्गते तो यथेमा च पि चा यथा
विधिः। ततः समाप्य पतं त्र्यं वामदेव्यान्तमाद्यात्रा। नूत्र्वाचार्यांत्र तन्त्रेणादेवतादेशा निर्वपणं
नन्यत्र आस्यभोगोवन्नास्माकमत्र सम्मतं। उणघा तात्र्य होमेषु नान्यनागाबु दोरि वो। सि
ष्टसर्वन नवेदेवं गोभिलस्य मतं ध्रुवं॥ इति गोयज्ञः। गोयज्ञे नाश्वयज्ञो व्याख्यातो ऽय
न्तोऽधिकं। अग्निपूषेन्द्रेश्वरयमवरुणाभ्यः स्वस्त्यतः पञ्चरूपा तूष्णीकं पायगः। संपूज्या

73

स्वं समुच्चयेनेत्यानियमः । स्वसंनिधानस्य काले स्वास्य स्मृतीनवेत्याह । अहः प्रचायास्थालीपाकोयाहव
नेर गाश्वयज्ञयोः ॥ श्रवणाकर्मणः पूर्वक्रमा कालं वदति । हि । व पंचुपुष्पन हस्ते वेकाम्य
त्वावापदाकदामन्यामहे स्कृतिं हुत्वा चंद्र ता मा बलेपिवा । दूर्वा स्वयवो न वा यो यौ क्रिमी
नो कामायापि श्लोकमनुस्या । काम्यकदेत्र्वा उक्तो त्रमंत्रक्रमान्तु यो धतः । आवसथ्यक
र्माण्यक्त्वा यो पः काम्यविधिः स्मृतः । गोनिलेनात एवाहं तूंकमणाप्कदीरयेत्र ॥ आव
सथ्य कर्म प्रामारंभः ॥ अथ श्रवणाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां कालाया अस्तं उपनि
तं संस्कारादिनं तं पां तंचाग्रालायेरकदेत्रां गणीपाग्नेः आश्वादिषु वजुर्हिहुप्रक्र
नाधिकृदेनो यादेत्रायमान्निवर्ज्जनानिमूंडनानितचाग्राग्रा वादिपावेणाष्ठा दर्पोनि । का
काश्वायाक्रमणनयादिति । ततः उणीतेग्नौक पालमाध्यपहृलीपवमुष्टिं गृहीचाकपा ॥७३॥

कांदिक्षु सर्वगात्रेषु तेबलिर्न्नमस्तुभ्येनेन बलिं दद्यात् वमसंसैनेवोदकेन्योयं बलिसमापृ
नपतिः । यथा बलिं नस्युः स्मातिः । पः आग्यामिति मं वेवम्भिष्ठ ऋषिः सर्वदेवता पञ्चरतद्रा
बलिदाने विनियोगः । अथ वमसंदर्व्याप्येन गृहीत्वा । अग्र दक्षिणमाहूतम्पस्थान्मुखो
भूत्वा अग्र दक्षिणेन गाल्य मनेवरेण उपविश्य पश्चाद् अग्नेः प्राङ्मुख आसने उपविश्य वम
संदर्व्यां तं अग्नौ स्कन्दयन्तपसेडन्यमसे उदकं दर्व्यां स्कन्न पूर्ववत् गृहीत्वा अग्र दक्षि
णमाहूतम्प दक्षिणामुख आसने उपविश्य दक्षिणमंडलेन पूर्वोपलिप्त पूर्ववत् स्कन्नादकं नि
नीय दक्षिणहस्तेन दर्व्या नमस्कारान्तेन बलिं दद्यात् । यो दक्षिणस्यामिति छंदार्षदेव
तं पूर्ववत् । वमसेन पूर्ववत् उदकं निनीय अग्र दक्षिणमाहूतम्प पश्चाद् अग्नेः प्राङ्मुख आस ॥७४॥
ने उपविश्य वमसंदर्व्यां तं अग्नौ स्कन्दयन्तपसेडन्यमसं दर्व्यां पूर्ववत् गृहीत्वा अग्र दक्षि

णामावृत्य प्राङ्मुख आसने उपविश्य पूर्ववत्पाणिनोदकं निनीय पूर्ववद्दर्व्या बलिं निदध्यात् । प्रतीच्या
मिति ॐ दर्शदेवतं पूर्ववत् । नमस्कारान्ते बलिं दद्याद् उदकशेषं पूर्ववन्निनीय प्रदक्षिणमावृत्य पश्चा
दग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यासने पुनः पूर्ववद्वर्मसदर्व्यावस्कृत्य प्रतप्य पूर्ववद्वर्मसे उदकं प
र्यासकृत्रूकां स्पृश्चोत्तरतो चाप्रदक्षिणमावृत्योदङ्मुख उपविश्य पूर्ववत्पाणिनोदकं निनी
य दर्व्या बलिं निदध्यात् । यउदीच्यामिति मन्त्रेण । नमस्कारान्ते बलिं ददाति । ॐ दर्शदेव
तं पूर्ववत् । अथोदकशेषं निनीय प्रदक्षिणमावृत्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख वमसदर्व्यावस्का
स्य प्रतप्य वसूर्ण्याद्य मे सकृत्स्नो यममेनाद्र स्तौडं चासंवरेणनिखन्य ग्रामायामग्नेः पश्चात्प्राङ्मु
ख उपविश्य दक्षिणे तरपाणौ प्रचोस्कंदि लेन्नचानमः पृथिव्या इति जपति । अस्मिन्मन्त्रे
वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता अनुष्टुप्छन्दः । जपे विनियोगः । अतिप्रणीतस्याग्नेः

त्तरकाले लौकिकवमिति। अथ सायंहोमं वैश्वदेवं च कृत्वा वस्थागारस्य चतुर्दिक्षु उपलिप्य
75 तापासवरोराग्नं करोति। यरूपचत्तिवरूवैविशेषउच्यते। सत्तमुष्टिपमिमितात्रीहय
पय-श्रासाघदर्नेस्तंबंवकृत्यासादनेविशेषः॥ अवणाय चानुष्ठं निर्वपामीति एवं विष्ट वचा
-अग्नये पृचाप्रजापतये वामनवैर्व्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्चेति पंचनिर्वापाः। सर्वौहुरितत्हवि
षानिर्वापद्वयं रुहौ। एवं सन्ततिर्गहणेनिःशेषा व्रीहयो गृहीतं ताकंडन्नादि सर्वं तं चेणान्या
नागोडु चापृथक्पृथक् स्रुवाचर्वोडुतीः श्रवणादिकाः सोपस्तीर्णाभिघारिताया वकृ
लाप्राहिकाडुचा-श्रावापादि सर्वं समाप्याग्नेरुत्तरतो मृत्पिंडं निधाय तस्मिन्नघ-आ
नीतं दूर्मितं च डुपत्रं दर्भस्तंबं प्रतिष्ठाप्य प्राग्मुखो नूचा गंधपुष्पधूपदीपैनैवेद्यैस्तं ॥७५॥
बंच पूज्य समारात्रात्सताञ्जलिर्नूचा सामोरासा याट सं आट धमितिच मं चद्धपं जपति। सोम

याजेति मंत्रे वसिष्ठऋषिः सोमो देवता निगदस्य स्तंबजपे विनियोगः। वामदेव्यगानमस्ति स्तूप
मोजनं वा त्रिःपाठो वा स्यादिति। अथ स्नातकाहुतिं दद्यात् स्थालीपाकेनेष्ट्वा शालाग्नौ कपालमाधा
यार्ध्यं समिमाणान्यवाक् कपाले निक्षिप्य हुं अनुपदहन्नुत्क्रमति। ततउत्स्रुवेन निक्षिप्या
सुत्रालेनावहंति यावत्संसक्तुर्नवति तूर्ष्णं तु प्यान्निरस्य तुनः तु नरत्र घातेन सूलान्
चिषिविलस्थानकरोति सुहतां सुस्तान्यन्यपे पात्रे निधाय पात्रं तरेणाविधायनि
भाति। ततः सायंसंध्यां वंदनं कृत्वा स्वमितेन शालायामग्नावुपलिप्तस्थंडिले शालाग्नेः
सकाशादुद्धृत्य कमात्रमानीय जलत्रेतां विनात त्रनिधाय तत्र हस्ती महतरहः सर्वं व द्वलिदा
नं करोति। हस्ती मिमक कचिदाचार्याः पः सायादिमंत्रस्मरणं कुर्वंति। अर्यं प द्वो न्या
यपरः। स्तूर्पोद्दितस्य कृत्वं तस्मिन्नेव पात्रे निदधाति। नाम्नो निक्षिप दिशमर्थः। नमः पृ

पिबन्तीति जपोन नवति॥ ॥आसा यत्नीपोर्णमासी तस्याः प्राग्या चतुर्दशी तस्यां पः साम्यं
हामः स्नात्वा सर्व महरहः भूषो बलिहरणं। प्राग्याहरणं प्रातर्हो मंदर्भानुज्ञामी वीरणां फल
वतीम् पामार्गं त्रिरापमि लाहरणं फलवती बदरी नाम स्वा एतान्याहरयिचा खपंवा हव
76 नवपा अमं कुशो पंडुं तं स्नेन ग्राला मैना नृसी निक्षिपवा हलेन न्यस्तां तूलादि दद्याय या शक्ति
प्रा स्तुल्या प्रविष्टन्यः स्वस्तिन वं तो क्रवं चितिब्रूया स्वस्तिवा वनप योगः। तेः स्वस्ती कृतेद
र्भादि सेनाभिर्निधूम ग्रा त्रूनं करोति। अग्निं ग्राला सन्नन्या मीपभु गृहेषु प्रादक्षिण्येन
यन्नतक्रिपः संनाराण्यद् मा दीन्नवह्निः प्रक्षिपेद्यात तो जलाक्षायानक्षा कुराः पं वसनवा
आहत्यता अधिमणिकं प्रतिष्ठापयति। वास्तोष्पत इति साम न्यां ग्राक्षरांभ्यां यां प्रतिष्ठा ॥७८॥
पनां स्वगं ते नाए तयोः साम्नोः कवपंसर्षिः इन्द्रो देवता मध्या ज्योतिरनुष्टुप्छन्दः मत्नि

कस्थापने विनियोगः। तत उदकपूर्णकलशमादायमानीय दक्षिणहस्तेनैकं गृहीत्वा समन्त्राप्र
सृगं तेनोदकं मल्लिके निक्षिपेत्॥ एवं हि तोयं। अस्यामृत विजऋद्धे ऋषिः। आपो देवता। अनुष्टुछ
छंदः। मल्लिकाभिषेके विनियोगः। ततः श्रवणाकर्म वक्ष्ये। सक्तूनां — — रू साध तथैवास्तमि
ते बलिहरणं स्वं बकरणवर्ज्यं। श्रवणश्रवणा समाप्तौ। यथं तदा सूत्रकारो घृष्ट्वा वमाप्य ते। त
वस्मिन् दिनेषु बलिहरणनिषेधः। वैश्वदेवस्तु सूत्रकारं तेऽनुमतः सर्वं कुर्यात्। यदि सूत्रकम
त्यः श्रवणाकर्मोपघते तदा समस्तकर्मणां लोपः। पौर्णिमास्यां श्रावण्यामेव वा तस्मादनः। त
दसावेतु नरं त तदा नवतिः। आग्रायणीकर्मणो सूत्रकेऽपि कुर्यात् बलिवर्ज्यमिति। क
थमिति। परिशिष्टं सूत्रके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्म निवर्तते। पितृयज्ञं बकरूं होममसा
वणाकारयेत्। पितृयज्ञस्य ब्रह्मदेवपिंडपितृयज्ञः। बहुशब्देन पूर्णमासादयस्वरवः होमः

सायंप्रातः प्रसिद्ध एव। अत्र केचिद्वदंति। पितृयज्ञस्यापि स्मार्तत्वं गोभिलस्मृतिविहितत्वात्।
श्राद्धं स्वा वा वाष्टकापि कर्म्मणि पैतृयज्ञस्तन्न भवति। स यथा लुप्यते तथायमेव। पिंडपितृयज्ञे
पिंडदानं। तथाष्टकापि। अत्र ब्राह्मणभोजनमधिकं। एवं सति संदेहप्राप्ते पैतृकस्तु तत्र विधि
नाश्वपपिचाहोमांतं करोति। जीवत्पितृकवदित्यस्माकं मतमिति। सायंप्रातर्होमादि व्यश्वर
वस्वासमतात्रेणकारयेदिति। यद्येवं तर्हि श्रवणाकर्म्मण्यपि पायसं चरुं कारयित्वा श्रवणा
दिष्वासमतात्रेणकारयति। को विरोधः। एतदुक्तं प्रत्ताद्वि द्विर्विचार्यानुष्ठेयमिति। बलिक
र्म्मलोपः सर्वथेति। अपरे पुनरेवं वदंति। सर्प्पबलन्यापि दैविकं कर्म्म। सर्प्पेभ्यस्त्वानु
ष्टं निर्व्वपामीति यद्यप्युक्तानि वा पूंत्यासक्तूनुत्वा घृ बलिहरणं क्रियते। सूतकेपि वैश्व ॥७७॥
देव एव गृहपाकांशानिर्वापविधिस्तत्र नास्ति। एवं वैश्वदेवस्य निषेधः। न च सर्प्पबलि

क्रिया कर्म्माणीति। अस्मिन्नर्थे न च ग्राह्यं न च शिष्टाचारः। अमुकमेतदिति। सूतके तु समुत्प
न्ने वैश्वदेवस्य सर्पबलीनां च निषेध एवेति सिद्धं। सूतके समुत्पन्ने कथमपुनः स्मार्तं कर्म्म
कुर्वीत। स्वयमेव ग्राह्यं दर्श्यं यन्न सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म्म निवर्त्तते। एवमादीनि ग्राह्या
णि दर्शयंतीति वा। किमेतदिति। सूतकशब्देनापि मृतसूतकमिति। मृतं प्राप्य माशौचम
भिधीयते। सूतकं प्रसूतिनिमित्तमुच्यत इति। मरणनिमित्तस्य सूतकशब्दो न घटते। ता
प्रसूतिनिमित्तमिति विकथं न ग्राह्यमायातित्युच्यते। हेतुरस्यातिः। दशाहेन सपिंडानां सूतकं सुभ्रंशि
मृतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्या स्नात्वा शुध्यंतीति गौतमः। तथा च मनुः। मृतसूतक
मन्यन्नप्युतिकदाचन। जन्मन्येवं समाचरेवेदं लघुयान्नोऽत्र मृच्छति। अत्र वाक्यद्वये
न मृताशौचेपि सूतकशब्दः प्रतिपादितः। जन्मन्यपि सूतकस्य वचनात् प्रतिपादितं। त

78

न्तमात्रेरवेतिप्रतिपादितं संक्षेपतः। विस्तरेणास्तत्कप्रकरणेव्याख्यास्यामः। अ
न्यान्यपि बह्ननि वाक्यानि कल्पसूत्राणि च संति प्रसंगादेतदुक्तं प्रस्तुतमधुनोच्यते। अ
वण कर्ममध्ये श्रं तत्र अपरपक्षे अष्टम्यामष्टकाकर्म भवति। तत्र विप्रतिपत्तिर्दृश्य
ते। परिशिष्टं। एकस्मिन्कर्मणि तत्र कर्माण्यं तायते पतदिति। एतत्सूत्रे यदि प्रमाणं
क्रियतां तत्तोष्टकाकर्मश्वयुजीकर्मायामण कर्माणि कथं क्रियंते विधिसूत्रं च।
अष्टम्यामष्टकाकर्म। आश्वयुज्यां पृषातकं पायसं श्वरूः। आग्रयणमेतन्नमयपाक
स्यति विधिसूत्रे सति सामान्यसूत्रसंकोचोन्यायइति। ततः आलकालेप्यघदाक्तं तत्त ॥७८॥
दाकार्यमिति। गृह्यपाठेपि ह्यासांतापष्टकाकर्मा एकपश्चात् मध्यावर्षमुक्तां। मंत्रपा
ठक्रमापिगृह्यपाठक्रमवन्त्रा। एवं वसंताधानपक्षे मध्यावर्षमग्न्याधानकाल

थ वासंतिकोमुख्यतमइति। ततः कर्म्मान्तरोऽधदैवोऽमते। अथ वर्षाष्टकाप्रोष्ठपद्या ऊर्द्ध्व
मष्टम्यामिति। अत्र प्रथमप्रयोगकर्म्मांगं वृद्धिश्राद्धं न भवति। नाष्टकास्तु न वृद्धाद्धमिति वच
नात्। इदं तु ण्पवानुष्टं निर्वपामीति निर्वापः। एकाष्टकेति प्रधानहोमः। इदमिंद्र मात्रे इत्या
गः। मंत्रलिंगात् इन्द्रोऽपि संप्रदेति वच्चू एकाष्टकेति मूर्त्रेव विशिष्टसपिः द्रूतणी देवता। त्रिष्टुप् छं
दः। प्रधानहोमविनियोगः। अथाश्वयुजीकर्म्म। तत्रैतद्भवतुर्न भवति। पृषातके पयसि
वा पृषातके पायसं श्वरुर्न भवतीति वचनात्। दधिवास पयोस्मैवा सा इतं पृषातकं। उ
प्तोहूतिकर्म्मप्रदीपः। अथ वा पयसावरुः कर्त्तव्यः। पृषातकमेव हव्यणार्थमासाद
नीयमुत्तरतोऽग्निश्रपणं प्रधानहोमः। इदं रुद्राय पतिस्यागः। पतामां त्र वार्ति कमित्राव
रुणाभ्यां इन्द्रः। प्रकाश्यते वेदविद्भिः। तद्वलीय स्वाहेत्यादि या वा। अग्नानामित्रावरु

णाति सप्तिमित्यावरुणपोरार्षकः देवता गा अग्नी छंदः पायसहोमे विनियोगः त्रोषं प्र हूति
र्दिर्दित्तोकर्विहिन्हायस्वाहेति प्रधानहोमं मन्त्रं तदहति। मानस्तोकेनेति मंत्रेण यावद्गृहणे ध
79 र्मिणोस्कन्दा क्षितीयाकृतिः स्कन्दायेति षाग। यावद्गृहीतीस्यात्रोकुकुपाद्। इति स्कन्दबला
स्याव तुर्थं स्वितिना वतुर्गृहीतं होतव्यं। पंचावत्तिनापं वगृहीतमिति अष्टावास्याकृतयो
गानाम निःस्कन्दवेण। काम्या स्वाहा। प्रियास्वाहा। हव्या स्वाहा। हूर् स्वाहा। सं तेस्वाहा। समय
ति स्वाहा। महि स्वाहा। विस्कन्ते स्वाहा। एतानि गोनामान्यष्टौ। चतुर्थीनेप्रयोक्तव्यमिति।
आस्यहोमः स्कन्दवेण वा। चतुर्थी विलत्तिनि षधः कर्मप्रदीपवचनात्। स्थालीपाकाद्दृता
ज्यस्यप त्रयपयस्त्रं स्थालीपात्र्यते तत्राज्यन्तागाकृत्याः स्कन्दपस्तीर्यावघूतिः। इति गृह्य ॥७९॥
संग्रहवचनात्। स्कन्दवेण वा होमः। नेवाज्योपघातः। उपघातः कथमिति। पाणिनाम

हुतानाथस्कवेलावकुपद्दवि ॥ हृपतेवानुपस्तोप्रतिपघातः सउक्ष्यता । उपघातहोमं नास्यलागो

न्नीस्विष्टकृदिति ॥ गानि लनस्ककृदर्शिनाम् । मानस्तोके तनयद्दति मंत्रव सिष्ठऋषिः रुद्रो देव

ता यजुस्स्वपायसहोमविनियोगः । अष्टास्वाहुतिसामांते स्विष्टकृद्धोमं च चाज्योघं प्रकृति

वध्रमदव्यांतं समापयेत् । अथ पृषातकावेदनं मशिवं ध्ववा एते द्दकेमलीस्वस्त्ययनार्थं

नवतः । पृषातकावेदनं पतमानस्य समीपस्थानां ब्राह्मणानां वा अवेदनमंत्रापांत

ब्रह्मदेवहितं पुरस्ताद्ब्रुश्रुसुषरड्ड । पद्ध्यमन्त्रारदः ऋतं जीवमन्त्रारदः ऋतमिति अभि

मंत्रप्रजापतिः ऋषिः देवता अनुष्टुप्छन्दः । पृषातकावेदने विनियोगः । यदि सनि

धौ ब्राह्मणा न स्युः तदा स्वयमेवेदयेत् । कर्मप्रदीपः । ब्राह्मणानामसांनिध्ये स्वयमेव पृ

षातकं । अवेक्षेद्दविः ज्योषं नवयज्ञोपितद्देपद्द । एवं पृषातकमेव स ब्राह्मणः

तांबूलादि यथाशक्ति दद्यात् स्वस्ति न वतोकुर्वं विति। स्वस्तिवाचनं तेनैव समापयेत्। अथ तत्स्था
कातकं सांगं वा पाठयेत्। तासां स्वस्ति न भवति। अथ ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं तु कौला
80 ह्यामयान् सर्वौषधिमिश्रान् मालीन्यत्नमानश्चतुराश्च बध्रारन्तु स्वस्ति न भवति। दृषातकषायाशानां
नसा याबुक्तं मंत्रेण स्वस्तिकामस्य तत्रैव ब्राह्मणान्स्य पुनस्तांबूलादि यथाशक्ति दद्यात् तां:
स्वस्तिवाचनेव वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। मणिबंधनाकरणं दोषानहि करणं स्वस्ती
ति॥ ॥ इत्याश्वयुजीकर्म॥ अथाग्रयणं। पायसस्य चरुर्वा। इन्द्राग्निभ्यां विति नि
र्वापः। इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति प्रधानहोमः। शतायुधाय शतमति निश्चवनिमेधेः ॥८४॥
ष्टकृद्वेणास्य होमः। शतायुधायेति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः इन्द्रो देवता। पंक्तिश्छंदः। आग्र
यणे विनियोगः। ये चत्वार इति अस्य वसिष्ठः ऋषिः त्रिष्टुप् विश्वेदेवा देवता। आग्र

तमग्नीषोमा इमं त इति वसिष्ठ ऋषिः अग्नीषोमौ देवता त्रिष्टुप्छन्दः ॥ आ० ॥ इदमस्मायेति
मंत्र वसिष्ठ ऋषिः सविता देवता त्रिष्टुप्छन्दः ॥ आ० ॥ ततः स्विष्टकृद्धोमं हुत्वा प्राय
श्चित्तादि प्रदक्षिणान्तं प्रकृतिवत्कुर्यात् । स्विष्टकृद्देवताने अग्निधारणामं अग्ने हुताग्नि
पिवा यनप्रहरेत् । समीपस्थ ब्राह्मणैः उपनीतपुत्रपौत्रादिभिः सह भोक्तव्यमिति । अ
ना वांतपात्रानेमं बोधायनगृह्यकारेण कर्त्तव्यम् । इत्यतलेऽग्निरूपस्थालीपाकविधानसंग्र
या श्रवणस्थल्यां स्थल्यां पुनरग्निरूपस्थालीपाकप्राप्तिर्वदसस्मादनिर्गिरेत् । ततश्चाग्नेः
अयं हुत्वा नेनमं अग्नेः एवं विधिः स्थचेः प्राज्ञापेर । उदकेन । ततः स्तताम्यंगंधवाक्षप
नुस्नानेषु पुनः स्विष्टकृद्धविषावदानं मृहुताना पक्षीयदसमापस्तीर्यानिधारितेपु
वंवत्साग्रायत्र । सर्वं पूर्ववमेवातत्र न दूति न हुतास्मं त्रे वसिष्ठ ऋषिः श्री हपा देवता

81

त्रिष्टुप्छन्दः । नक्षत्राणि मंत्रतो विनियोगः । अथ स्नातावमनाः अंगानि मर्द्दनं कुर्वीत । मुख्य
शिरोंगानि । अमोसीति । अनेन लोम्नामनुकूलं । प्रत्यंगं मंत्रावृत्तिमिति । कान्यंगानि तानि ।
शिरोमुखेस्कंधौ बापार्श्वजंघपादौचेति षडंगानि । अमासी प्रत्यंगानि मर्द्दनमंत्रस्य वसिष्ठऋ
षिः । परमेष्ठी प्राणो देवता त्रिष्टुप्छन्दः स्नानसमयोगसंमार्जनायांगानि मर्द्दने विनियोगः
एवं स्नानमाकाम्ययतोन स्नानमंत्रविशेषः । मंत्रेस्मिन्वसिष्ठऋषिः । यवाग्यपतो एतन्मुखमितित
स्नानमंत्रविशेषः । मंत्रेस्मिन्वसिष्ठऋषिः । इन्द्रो देवता जगतीछन्दः । जपवहविःशेषप्राशने ।
विनियोगः । पूर्वोक्तयोक्तप्राशनं स्नानमाकयतानां । यद्विप्राशनेकेशमुद्धरति । तदान्यान्
ब्राह्मणान् अनेनैव विधिना प्राशयति । ब्राह्मणानावेलोजनकालेमहानोद्धस्यपने ।।८१।।
वप्राश्नाति । एतत्सर्वं सवाब्रह्मतोदक्षिणां दद्याद्वामदेव्यं गीत्वा समापयेत् । आग्नेय

82

तीयपर्यन्तसंज्ञातौ प्रतिपद्यते। ततः पुराणेनामपित्रस्तलोदोषः। अतः सस्पिंनाश्राद्धादि
तिग्रहणात्। यदि न वसस्पिंनाश्राद्धादिस्यैवं नवति। ततः सर्वान्नेनैवलोदोषः सं नाव तग्र
ति। अघयोगात् सस्पिंनाश्राद्धादिलेनावतानवति। सूत्रैयागान्नमेववर्ज्यदिलर्थः। कथमे
तदिलर्थं व्याख्यानमेवप्रमाणं। अथ किंमाख्यांतरमस्ति। तथा च गृह्यसंग्रहे। नवयज्ञो
धिकारस्थाः नृपामात्याश्च होमपकाः॥ नान्यथाग्रयणश्राद्धे षष्ठनियमः स्मृतः॥ तथा च
मासमृतुं वत्सरकार्यानीवारश्च वर्णास्तिलाः॥ अथवाग्रहणे श्राद्धे षांतोक्षारहविर्गुणाः॥
एवं सति सगोधूमाः पुनर्वर्जनीयाः। प्रतिनिषिद्धेन हविष्यान्नयादिति। मूलान्तेन
न दोषः। तूलकवदिति। प्रोषितयजमाने एकस्याग्रयणं पत्नी सद्विगादिना कारयेत्। द्वितीय ॥८२॥
मासग्रयणं स्वयमेवाग्नेः कुर्वीत। ततः यजमानमिव कुर्यात्। द्वितीयमाग्यायणं याव

यदि नागच्छति। तदा तु न साधनमर्हति। विघ्नाग्रयणे शुभा पदस्य ऋक्षैं त्रयः। पौ
र्णमास्यामाग्रयणं कर्त्तव्यं। तदभावे माघस्यां। अन्यतिथौ न कुर्वीत। न विपद्येत क्रिया
स्मृतिः। कात्यायनवचनात्। अग्निस्कन्धे दृनिवं ऽब लोपे तद्दिने नान्दी सोमवाम
वर्जितपौषे केन ह्नवे कुर्यात्। कात्यायनः। नामाग्रयणं वैश्वदेवाहुतिः। ब्रीह्याग्रयणं सचापूर्वं श्यामा
काग्रयणं सचापूर्वश्यामाकाग्रयणं कुर्वीत। न पूर्वं श्यामाकाग्रयणं केचिदिच्छन्ति। परिशिष्टे
चरुं पचेत्। श्यामाकेवनिनः स्मृतेरिति। यद्येवं तथापि विशेषाः कुर्वन्ति। श्रौते श्राग्रयणे
सतेष्वपि नः स्मार्त्तं कर्त्तव्यमिति॥ ॥अथाग्रयणसमाप्तौ। अथाग्रयणीकर्म तत्पौर्णमास्यां
प्रातःस्नात्वा तिलैर्वा दर्शादिसंस्कारैर्धूमस्नातनादि बलिदानान्ते पृथक् श्रवणाकर्मस्या
पं समाप्य सायं होमं विधाय वैश्वदेवं च चापदोषपायसस्वादूर्ध्वं न वैचा गुष्ठं निर्वपा

83

मीति निर्वापः ॥ प्रथमाहुत्युवासमेति प्रधानहोमः ॥ त्रोषंपस्यादिवरा । कर्म्मक्रमो यं प्रदति वक्र-
आज्यासाघस्य पूर्णार्थं दुग्धं बर्हिःस्र नकदूयं नूतनानि स्रग्लिनि वस्त्राणि नूतनावस्तु प्रस्तु-
लितानि वर्जीर्णानि वा सर्वथा नावाट्टा । एतदासादने ऽधिकं । एकेन दूलकेन स्रुरणं प्रवि-
पन्न वास्तूनि करोति । द्वितीयेन कर्म्मान्ते यस्तरणं । वरुधर्मेणापावसंस्थ पावित्रो क्रमं त्र ए-
ऽवाप्र दक्षिणां तं समापयति । प्रथमाहुत्युवासमेति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः । धन्वदेवता । त्रि-
ष्टुप्छन्दः । आज्याहुत्यां होमे विनियोगः ॥ इदं धेन वहति सोगः । प्रदक्षिणां ते कर्म्मक्रि-
यतेव बर्हिषो द्वितीयं दलकं पश्चादितं विघतेऽनुपरिन्यं बोपालीप्रति आप्य प्रति दूवद-
ति । अग्निर्मन्त्रे वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः जपे विनियोगः । द्वितीयमंत्रे प्र- ॥८२॥
ति द्यावापृथिव्यामिति वसिष्ठ ऋषिः । द्यावापृथिव्यौ देवता यजुश्च जपे विनियोगः ॥ पूर्व

मंत्रेण संवेशयेति। अथ तद्बर्हिषः पूलकं पश्चादग्नेः प्रस्तृणस्तु तद्बर्हिस्तलमध्ये संलग्नं स्तृणा
ति। आगंग्नेरग्नेः प्रस्तरस्मात्स्तीर्यं बर्हिरग्राणां दक्षिणांते गृहपतिः आस्तृष्व उपविशति।
तदुत्तरतोऽन्ये गृह्याः पत्नीपुत्रपौत्राः सनाभ्याः सहायपत्याः क्रमेण यथाज्येष्ठमनुपवि
शंति। सर्वेषूपविष्टेषु ब्रह्मन् गृहपतिः स्वस्तरे संवेशपाणी प्रतिष्ठाप्य स्योना पृथिवी
ति जपति। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः पृथिवी देवता। गायत्री छंदः जपविनियोगः। अ
न्ये सर्वे गृहपतिपूर्वकाः प्राक्शिरसो दक्षिणैः पार्श्वैः संविशंति। दक्षिणपादकैरप
र्यैः। उदक्षु स्वे यथा न वति। एवं त्रिरात्रं संवेशनं च। त्रिरात्रोपायं सर्वेषां वत्रिः स
वेशनं मंत्रावृत्तिश्च त्रिश्चिरिति। येनैव पार्श्वेन संविशंति तेनैवोत्तिष्ठंति। आषितपन
माने पत्नीपुत्रादीनां वा एतत्कर्म कारयति। संवेशनादौ स्वस्त्यंती समाचरति। अ

85

कुरणं दत्वा स्वरे। ये देवनिदानं तेते ॥८॥ अथाग्निसंज्ञाये लोपादलोपोन्यायमतरस्मृति। स
ताग्नः सर्वेउञ्जायश्चा दक्षिणेन शाकुरवाः स्वं ततः स्वस्त्ययनानि पथ्यास्तानमरिष्टवर्ग
शांति जपित्वा वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्॥ आग्रहायणीकर्मसमाप्तं॥ ॥ अथापूपा
ष्टका। ऊर्ध्वमाग्रहायण्यां तिस्रोऽष्टम्यामिति। तत्रास्मिन्कर्मणि प्रथमप्रयोगे कर्म्मणि
प्रवृत्तिश्चाहं न भवति। नाष्टकासु नवेष्टिकमिति कर्मप्रदीपवचनात्॥ अथ यथा तराहुते
रनंतरं पूर्वाह्ण एवाग्नेरुत्तरतः षड्ढि स्रासु चतुष्टि पृश्निप्तानि पूपः। यस्कालीवाष्टो
कपालानि। हृषद्दुपले चैतिमासमादनेविशेषः। शेषं प्रस्तिवदासादनं विनियोग
कर्मणो वा। ततोऽष्टकायैस्वाहेत्यष्टनिर्वपामीति सदातामंत्रेण मुष्टिमेकं गृहीत्वा कांस्या ॥८५॥
दिपात्रे निदध्यात्। तस्मै वह्निस्मृती गृहीत्वा तच्चैवनिष्टिपति। एवं त्रिस्त्रिर्गृहीत्वा नि

शेषाञ्जीरैर्गृह्णाति। ततः कुण्डस्थले निक्षिप्य कुंडनादिप्रचालितवस्त्रचारनवविभागाः त्रियंवै
ततंडुलाः। एकं भागं पवित्रं तदि तण्डां स्थाल्यां प्रक्षिपति। अष्टौ विभागान्पलीह्रषड्डुपला
ल्यां पिनष्टि। पिष्टं मुद्गकेन संयोज्य पिंडीं सप्तलसमनामानुच्छचा विनन्याप्रस्तान्स्वतलच्चु
लान् प्रथमद्वितीयतृतीयादिस्थापनार्थं सचाखलुकपालेषु हस्ततलप्रमाणेषु न्यूनं
निदधाति। अप्रमा अपि हस्ततलेन प्रमाणेन वा तथा अश्वमाकोन तान्कीर्णवदानस्थाना
रुतिातस्मश्वरूमधिश्रित्य प्रपां श्वयुगपच्छपयति। ततः श्रृतेषु चर्वादिषु सर्वानविधार्यापि
गुरुमासयति। अप्रपाः पात्रांतरेण पुनः प्रस्तविधार्य कुदं नूमिरिति नूमिनपादि विस्त्प
ल्यां तेसते स्रुकस्रुवपस्तीर्य द्विस्त्रयोरवदायाप्रपानां चैकैकस्माद्विमध्यात्पूर्वार्धाद्वा। न
लां पश्चार्धादिति तृतीयमवदानं गृह्णीयात्पुनः स्रुक्स्रुपस्थानवदानानि समवत्तस्य

निघार्थं हुतात्त्वं गं प्रसेकं देवा अष्टकायस्या इति श्रुतेः । इदमष्टकायै इति त्यागः ।
ततश्च तस्यत्निर्मग्नि इति निर्दिष्टे चोपस्तीर्णयोः कविसर्वेन्या इति निर्दिः सत सस्तरु रुचा
ष्कक्षो प्रक्षिप्य प्रत्यक्पस्ता र्वहिर्दचा तं त्रेणास्विष्टकृतं जुहोति । चतुर्गृणां छिरूपस्त
रणां । अथ यथा इति निः शिष्टानि प्रचलति च सर्वं समापयेत् । अपूपा विषय कवि
च्छिद्रति पति वदति । एकस्मिन्नेव कपाले अष्टाके अपूपाः पच्यन्ते । तत्र प्रयुक्तानि
व प्रतिनासते । यतो गृह्यासंग्रहे । कुर्वीताथ पृथक् कपालानपूपाष्टकाविधौ । तथा
ष्टकाविधौ तथा । नाटकस्त्रेण वाञ्छ्मर्मा स्यप्रकरणोऽन्यते । येयं व कानाम पूपान
वा स्येककपाला इति । एकदर्शनादेक कपालपक्षो न्याय्यतरः । तथान्याविप्रति
पत्तिः स्यात् । अपूपाराध्यास्य केचिन्मण्डकाकाराः पचन्ति केचित्सुराडाद्यास्तती ।।८५।।

85

निति। अत्र विशेषः किमपि न दृश्यते। पुरोडाशाकारा वा मंडकाकारा वा भवंतु हविस्त
द्वा। युक्तिस्तु दृश्यते। यदि मंडकाकाराः क्रियंते तदावदानविधानं न संभवति। तथा चैकपंचकप
मालेन कृतानीति। यतः गोभिलेनोक्तं तदर्थं कंस्यात्र। चातुर्मास्यप्रकरणे चैकपंचनामरूपा
न्नवंस्यकृकपाला इति सूत्रदर्शनात्। याज्ञिकाः किं कुर्वंति। तथा शास्त्रांतरे चैकपंचकानि
र्वपंति। तेनानेककपालानीति। यद्वा यथा कुर्वंति तथा प्रमाणं। अंगीकृतं तपत्यास्य
संकोचो न्याय्यः। निपाज्जयिचादिति। हस्ततलप्रमाणा अष्टपात्रैय पंचकप्रमाणे कृत्व
ततलसुणः इत्येवमादिकर्तव्यता। पुरोडाशाकारघरूप पुकर्म्म स्विष्टिश्चनव
तिनान्यथेति। तस्मात् पुरोडाशाकारा एवकर्तव्याः। पुरोडाशानाकु पर्यापिशबोपूपः।
चैकपंचकानामरूपान्नवंस्यकृकपाला इति सूत्रसामर्थ्यात्। चातुर्मास्यप्रकरणे याज्ञि

86

का-श्रेष्ठं कुर्वीत। पृथक्कपालं तु तु गृह्यासंग्रहपरिशिष्टपठिता। पुरोडाशप्रतिपत्ति
स्तथैवेति। इत्यपूपाष्टकाकर्म। अथ तेषामूर्ध्वं मध्याष्टम्यां मांसाष्टकाकर्म। तच्चाल्पक
विध्यविप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या। यथा गोभिलेन गोपशुरुक्तः। कलिकालवर्ज्यात्तस्मान्नाम
दः। तथापि तु कल्पे छागपशुरुक्तः। तस्यापि तु कल्पे स्थालीपाकश्चोक्तः। तस्यापि तु कल्प
चे गोभ्यस्तृणकरायवसः। तस्याप्यनुकल्पे चेकातेन्यविप्रप्रेषः। उत्तरयोः पक्षयोरेषामे
कृष्टकेति मंत्रप्रयोगः। पूर्वेषां त्रयाणां पक्षाणां गोपशुपक्षे मंत्रविधिर्निर्दिष्टः वकाराः। म
त्रलिंगदर्शनात्। तस्य संप्रति युगधर्म्मे चानादृतत्वात्। तदुपलक्षणेन छागम
धिकस्य दैवत्यपद्धतिर्लिख्यते। ततः संप्रति छागस्याप्यनादरः। स्थालीपाकपक्षे ॥८६॥
कृतस्य तस्य तु ल्पवमत्राभिपर्यायः। एवं नाष्टकानां पद्धतिकामानां वत्सकृष्टविप्रविप

त्तिः। तथासति स्थालीपाकच्छागपशुकल्पनयं स्वावकाशमिति। विप्रतिपत्तिर्दर्शिता। अथ गोर्गर्भ
स्य पक्षः कल्पो पृश्नयन पक्षे श्वनिमवकाशाय वा। तस्मात्कार्यो स्य पक्षो स्माकं संमतः। त्रिविक्रमा
चार्यपादाप्ययं पक्षो ऽङ्गीकृतः। इति सिद्धा। यदि केचिदेवं वदन्ति। पशुस्थालीपाकपक्षपद्धतिद्
ष्टव्या चेति। तदर्थं पश्चात्पूर्वाचार्यैः प्रतिपादिता। तथा च लिखितं यौन न तु स्वबुध्येति ज्ञायतां सा
मर्थ्यात्। आदौ तावत्कृतवाचार्यमतं श्लोकसंग्रहेण यथा। तेषामूर्ध्वं मष्टम्यां गोपशुपक्षे
या। कृत्वा वन्नादन्यो दृष्टरूपक्षेपि संज्ञायः। केचिच्च व्रीहिधिस्वायमन्यैः कर्मविधिः स्मृ
तः। प्रायस्तथा विधिशिष्टानां स्थितो हव्यविधिः स्मृतः। तत्र गोश्छागः आपन्नस्वरूपस्तद्धर्मकोऽन
घः। निर्वापस्त्वष्टकायां नु ष्ठक्षात्तालमस्य वा। अद्भिर्यवमती निःस्यात्तत्पशुभिः कूरणांत
तः। पश्चिवाजेति वाच्यवाधमा माग्यं समुद्दरेत्। वपां पूर्वं पन्वपां चैव सर्वं मन्यत्तु निश्चयवत्।

87

त्वा चैवा स्यन्तागां ते उपस्थीयं द्विक्षु वपां। अवदत्यानि घार्यैताम ष्टकायै स्तुहेति चा। नष्टं वा
स्य वपां श्रित्वा पश्चा नावेव संतवावा। यत्किंचिदद्वयस्य सवा कृतान्तु वक्ष्मतेः। पञ्चव
द्युगृहीतं स्यात्तु कृत्वा चतुर्गृहीतानि नः। पंचावत्तं तु तत्रोक्तं पंचावत्तिन एव वा। तत्रायं वि
धिः प्रोक्तः आचार्यैर्ग्निनिलादिभिः। ततः कंसउपस्थीयाद्द्व्यवदारवदायचा। बिल्वमात्रं य
था तस्या तथा पश्य निधार्यवासं नये स्सद्यूषणाश्रिवि नग्यविधा चतत्र। च्चतुर्गृहीतमास्यं
वरुचाग्ना वग्निमिष्टवा। अष्टक्ष्यैः स्वाहयोद्वैत्तु हवान्तुहेति चक्रमात्। संनीतमागास्वाहे
त्यचा चैकैकं मेदेनानन्तुस्मृ विधचोतेरस्यां वा स्याहुविस्वा हाइति चये। चतस्रो याहे ।जि-३।।
ति निर्दिचाकं सेसंगृह्य निसवत्रे। श्रालोअष्टषत्रोषणादघारस्विष्टकृद्धाहुति। अष्ट
र्वस्यांलपश्वन्यस्सर्वनिसवसोतथा। तस्ठानापतिधर्मेणाक्षिप्यादन्वविधिक्रमं। कुर्वी

तिचवसंनिसंबहवोह्यविज्ञानतः। इतितैष्वाष्टकावरुविधिरुच्यविधेस्सति। अथकर्म्मवि
धिर्यस्तुकुत्रचित्कल्पितःस्वयं। तेरष्टर्वामिदंकर्म्माश्वाभावेप्रकल्पितं। यदोस्तत्राष्टका
सेन्ननिर्व्वापोहोमएववा। उद्देखनादिनिस्सेनान्यत्समंन्नवेदा। दूलैवंवानेष्वाष्टकावरुः
कर्म्मविधेस्सति। घासयासंतृप्तिंवासुरोरन्यस्यवाथगोः। आहरेत्सर्वभावेस्यादरण्येतद
नावतः। गवाकदेमुपाध्यायतन्त्रेषामष्टकावदेतु। दाहमिष्ठस्वपाधानंनस्वलीकरणं
भुक्षः। नचेत्तिनकुर्वीतेतिप्राक्तातस्यक्रियाविहा। इतिर्गोग्रासकल्पोपाध्यनपक्षोसमाप्ता
विति। एतद्भवावार्यमतं। अथनारायणमतंलिख्यते। उपपौर्णमास्याऊर्द्ध्वंपासशु
ष्टमीसामांसाष्टका। तत्रप्रथमप्रयोगेवृद्धिश्राद्धमष्टकास्तुतस्यप्रतिनिधिर्वादष्टका
नेवतन्निवृत्तिःस्यात्। प्राततोमानंतरमेवप्रत्यक्षुरस्थायागोरूपस्थानं। असंस्कृतस्यान्य

स्रुवस्कन्धे वैणवावदायश्चित्प्रहोमन्यायेन पत्यस्य वदति । उपस्थितहोमाय वमिश्रमुदकं पवि
त्रेतु रमेकन्यास्वं विज्ञास्वेपा लाञ्चो काष्ठबर्हिरिध्ममाज्यं समिधः स्रुक्स्रुवमिति । एतेषां
मासादनं ब्रह्मोपवेशनं गामुपस्थस्थानु चामाते त्पत्तुमंत्रणां । प्रवोदकेनाष्टकाये चेति गोः
८८ दोणमन्त्रश्च दृष्टकापवानुष्टंशोद्धामीति विशेषः । परिवातेत्क्लमुकेन प्रदक्षिणं गोः परि
हरणं । पानार्थमुदकदानं पीतशेषस्यातं देवेभ्य इति अधस्तादवसेचनमुत्तरतः
पशुं नीचा शाकुशिरस्समुदकपादं तं निपात्य स्वामिजायाघृपायेन पशुमारणं । मार्यमा
णास्य पशोरन्नं वेष्टणं । मृतस्य पत्नी शुद्धिरिति पूर्वं वेष्टोमः । पल्याय यथाक्रमेणाद्भिर्नि
र्णेजनपशोः स्नातस्यामुदकेन प्रक्षालनं । मुखं नासिके चक्षुषी श्रोत्रे चत्रुष्टयं नाभि ॥ठठ॥
यौनिरूपानं चा । एतानि स्थानानि शिनाते स्मृताः पूर्वस्मादितरागरपवित्रधार

लाप्रस्त्र तेन स्त्रुवेणान्तु ज्ञेमं वापपिद्यावपाया उद्धरणं। प्रस्तत पालाशाकाष्ठयोर्वेष्टनम
स्फस्त्रणं। अग्नेरुपरि विधृत्य श्रपणं। विशाखायेति प्रैषः। शृतामभिघारणमुद्गुद्वासनं प्रस्य
मिघारणं। स्फ्यपस्तीर्य प्रस्तरे तस्त्रुरणामध्यात्स्त्रुर्वादित्यनेन न्यायेन दूषणं। पश्चार्द्धादिति
वानिःशेषवपामवदानमभिघारणं। मथोपस्तरणमेकवेलोपवसर्वावदानानामभिघा
रणमष्टकायै स्वाहेति होमः॥ सर्वत्रापश्चितादिति होमः॥ समिदन्तु पर्युक्षणादि समा
पनं। वामदेव्याद्देनु वर्ह्यर्थं चरुस्थाल्यासादनं। मांसावदानश्रपणार्थं तुम्बासहेरा
चरुकुम्भ्यासादनं। कुशोन्दूखलेनमुसलस्य हविःशूर्पपविशद्वयमेव्वणादयेधासग्य
मिकां मार्गो। कुशास्फकुस्कवस्त्रुरकं सपात्रद्वयमस्तशस्वासुक्रं प्रस्तराणामासादनं। ब
ह्मोपवेशनं। वपाश्रपण्योर्यथोक्तमग्नौ प्रदेपो विशाखाशाखा तस्य पश्चो यथोक्तक्रमेण स्त्रुवेण

वदनग्रहणं क्रमेणैवाहुतिद्वा क्रोडसक्थीनि पत्रद्वक्रोमुदंस्तना:। योनिः स्कंधसदापा
र्श्वपश्वंगानि सर्वदेवेभ्य एकादशानामंगानामवदानानि संख्यया। पार्श्वयोर्द्वित्वं सक्थ्नोः श्चि
त्वादनूक्तमुद्देशा। वामसक्थिक्लोमान्यवदानद्वयमन्वष्टकार्थं स्थापयेत्। अष्टकायेव
ति गृहीतस्यौदनवसाः। श्रपणं हृदयादीनां शूलेदशानां सकलानामेव मांसावदानान
89 क्रमेण विलोपार्थी। रज्जुग्रथितानां श्रपणं। अग्निघारणमुदगुद्वासनं प्रत्यभिघारणं प
रिस्रूहनादिसमिदाधानांतकर्मकरणं कांस्यपात्रे मांसकरणं श्रपणं पूषेण व
सिवनं। सप्तहशाखाप्रस्तरे बर्हिषि प्रागग्रे स्थापितोपनीतपूषाणां मांसावदानानां
स्थापनं। द्वितीयकांस्यपात्रे आज्यमुपस्तीर्य मध्यात्पूर्वार्द्धाद्ग्रहणं पश्चार्द्धाद्द्वितीय ॥८८॥
मित्यनेन न्यायेन क्रमेण प्रत्येकं द्वावेण कंसपात्रस्थत्रिमांसावदानग्रहणं द्वैवो

हनवस्तोरेवमेवावदानग्रहणमितिधारणंग्रन्थेकंस्तनाम्यंगः। कंसपात्राग्रूपंगृहीत्वातेषा
मवदानानांसंनयनमास्यनागतमोऽग्नावग्निरितिवचनगृहीतस्यचतुर्णांपंचगृहीतस्या
प्यहोमः। संनीतानांतृतीयमंशंहस्तेनादायस्रुविस्रवौ[illegible]
कारेणहवनमेवंवससस्यगुप्यंनद्वितीयांशाहवनंपादेवाःसंवृसारस्यस्यगृह्यनद्व
तीयांशाहवनं।सद्वेशायश्चिन्नादिहवनंद्वितीयकंसपात्रेस्थितंसस्यदर्शश्रास्यापस्तरणंनुर्
णानरपूर्वार्धेस्यःप्रत्येकंमासावदानेभ्योवदानग्रहणमितिधारणंपुनःकांस्यपात्रेदन
मवदानसंनयनांस्रुविस्रवाविमन्त्रहस्तेनरपूर्वार्धेहवनंव्याहृत्यादिकर्मसमाप्ती
नरूपहोतुरवज्ञेमितदवासादनं।बल्लोपवेशनमष्टकायैस्वाहेतिनिर्वापः। कंडनफलीक
रणप्रक्षालनं।तेपवमतीतिरद्भिःअष्टकायैसुराधसेस्वाहेतिसोऽयंत्वाणांपरिवाजेतिपर्य

ग्निकरणं। अपराह्णकुतपासनां तं प्रस्तीर्य। अग्नेः परिसमूहनाद्यादानस्य भागं तेन तेऽग्न
बग्निमिति चतुर्गृहीतेनास्य होमः।। उपस्तरणं मध्यात् पूर्वार्धाद्विरवदानं पश्चार्धादिति तृतीय
ज्ञावदानस्य हरणं प्रत्यभिघारणं। अन्नस्वल्पाद्द्रव्यमादाय समिः सगद्धयस्यां तेन स्वाहाकारेण
90 होमः।। पुनः पूर्ववदुपस्तरणं स्यादभिघारणं सर्वा एषा वसाया पूर्वार्ध्यो देषे वसाया
प्रथमावाद्य दिशास्वग्न्यां उत्तरस्यां तेन स्वाहाकारेण हुतायदेहोमः।। पुनरूपस्तरणं स्यादभिघा
रणं तं सायायां देवाः प्रतिपत्स्यं विसंवत्सरस्य प्रतिमामि लग्न्यां उत्तरस्यां तेन स्वाहाकारेण
होमः।। प्रत्येकं वक्तव्यता स्यंगः सर्वप्रायश्चित्तहोमः।। स्विष्टकृदर्थं सकृदुपस्तरणं चतुर्
णां द्विरुपस्तरणं। उत्तरपूर्वार्धाद्विष्टकृद्वदानस्य हरणं द्विरभिघारणं। पुनरस्य उत्तरस्वकि ॥८०॥
नाम पितृत्तरपूर्वार्धे विमन्त्रोऽनुमतिरित्यनर्थान्स्विष्टकृद्धोमः। व्याहृतित्रयहोमः।

दिसमापनं गोऽग्नि पद्येनाग्नाग्नावे वव्रीहियवयोरन्यतरेण पाचनं यवलां गुरुसंस्कारे यागा
रुषाम अष्टकेति तृप्तिकरणं । सर्वमावेद्यामेष्टकेष्टु सर्णे कन्दोपाधानमिति । मांसाष्टकायां
होमं मंत्रालंकृत पर्वदेवतं सविनियोगस्तु अत । यस्मा वन्निति मंत्रे वसिष्ठऋषिः । पशु
र्देवता अनुष्टुप्छंदः । होमे विनियोगः । आगे देवेभ्य इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः पशुर्देवतानु
ष्टुप्छंदः । पशुःउदकावसेवने विनियोगः । यस्य स्तुमा पुरि इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः अग्नि
र्देवतानुष्टुप्छंदः । होमे विनियोगः । अग्नावग्निमिति मंत्रे वसिष्ठऋषिः अग्निर्देवतास्त्रि
ष्टुप्पंक्तिश्छंदः होमे विनियोगः । उलूखला इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः अष्टका देवता त्रिष्टु
प्छंदः । होमे विनियोगः । इडापा इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः जातवेदा देवता त्रिष्टुप्छंदः । होमे
विनियोगः । यां देवा इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छंदः अष्टका रात्रिर्देवता होमे वि

नियोगः ॥ संवत्स्ररस्येति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः याग्नि देवता त्रिष्टुप् छंदः होमे विनियोगः ॥ अग्निमन्ना
91 द इति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिरनुमती स्यग्निर्देवता अनुष्टुप् छंदः स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः ॥ यथाना
गयणेनाहं न दृष्टं वाक्येन तथैव च ॥ तथा मया अलिखितमासीद्विधिविक्रमादितं ॥ किमधिकं प्रव
क्ष्यामि महतस्तेहिमहत्तमाः ॥ यदत्र लिखितं दुष्टं क्रोधं तयाह्निकेहिं जैः ॥ मांसाष्टका कर्मसमा
प्तं ॥ अथान्वष्टकामाघकृष्णनवम्यां वा तिथौ प्रातःकाले ब्राह्मणान्वं चनिमंत्र्यास्नायेदिग्नाग
दीन्कालवरंदीर्घवस्तुः प्रक्रमाधिकं पश्चेनैव दर्पमिमाल्पः स्थाल्यारगृहकादिना
कारयत्रा ॥ अन्यान्नावस्त्यं वा कुर्यात् ॥ ततः स्नात्वा तर्पणादिकं निर्वर्त्य वैश्वदेवं च चापरि
स्तृतस्यानतरंदक्षोलनरणांस्तचात्राणामग्नेः सकलमग्निं स्थापनप्रणयति ततुंदक्षरितिष्ठे ॥८१॥
तांपदेवतं पूर्ववत् ॥ अथाग्नेः पश्चाद्दक्षिणयान्तूष्णीं नास्ति यो पसव्येन सर्वा ॥ अथ सद

विः शूर्प्पोलूखलमुसलानि चरुस्थाल्यौ तंडुलान्मयः पवित्रमेतल्लो-आमंत्र्येति। एतानि दक्षि
णासंस्थाप्यासादयेत्-सावपित्रन्यस्याग्नु ष्टं निर्वपामीति व्रीहीणां सु नृतं मुष्टिं गृहीत्वोलूख
लेनि क्षिप्य सव्योत्तरपाणिभ्यां मुसलं गृहीत्वा वहन्यात्। शूर्प्पेण तंडुलान् निष्पान्निरस्य सप्तत्व
लीकृत्य सकृत्स्यवेसो-न्दक्षिणाग्रपवित्रांतर्हितं स्थाल्यां तंडुलान्निक्षिप्योदकं च हित्वा पाप
पक्षिस्थाल्यां दक्षिणाग्रपवित्रांतर्हितस्थाल्यां प्रवीसादित तंडुलान्निक्षिप्य पयसाधिश्रित्य सप्र
थकूमेषलाभ्यां पूर्वदक्षिणे वा लवर्दर्थे पेदोदनं चरूपाकं वा श्रुतावनिघार्य दक्षिणतः
स्थनस्य समनिघार स्रुवेणाद्यं दक्षिणेदर्भोपरिस्तृतस्य पतिस्य: कर्ष्य: खानेपत्रा-आज्यप वा घार्य द्वि
त्वा यवसप्रत्यः स्फ्यः प्रोक्षणी पात्रा यामा: इध्मबर्हिन वृत्तु संगृलानो सदर्भाः पूर्वस्यां दिशि खननो
प क्रमापवर्गाः-आत्मनोग्रतः प्रपयमाने क्षिदं णतो मध्यमा तदक्षिणतः उत्तमा सर्वार्द्ध गुलो

तदाः ॥ अथ यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः प्रथमकक्षाः पूर्वस्यां दिशि लवणं समाप्रणीतादेकदेशं पात्रे
णाग्निं बर्हिर्लोपस्थि मनादत्त्वा प्रादक्षिण्येन नुग्रावाप्तुर्वः स्थापितिलस्तलाग्निं प्रलीय समिधं दत्वा
सव्यदाक्षिण्येन विशाखवत्प्रतिलूनेन दर्भमुष्टिनाग्निं परिस्तृणाति । ततः प्राचीनावीती उप
मूलेन लूनैः कुशैः सव्यदाक्षिण्येन संस्कृतैः । दक्षिणाग्रैर्दक्षिणायैः प्रस्तरमास्तरयेत् । प्रस्तर
स्योत्तरनागे दक्षिणाग्रवल्णपान् तूष्णीं उपवेशनार्थं वृसिं निदधाति । तस्यां दक्षिणामुपविश्य
ति ॥ ततः पुत्रशिष्यो वा भ्राता ब्राह्मणो वा वरूथमन्तीनितमोपपुत्रस्याति ॥ अप्रादक्षिण्येन
एकैकमाहृत्य सपत्नमानायप्रयच्छति । यजमानस्त्वानिरहितो वा प्रस्तरे आसादयति । दक्षि
णासंस्थान्यवादुदनस्थालीं पापस्थालीमन्त्रणाद्यं कंसदर्वीमुदकं लेखार्थं दर्भं ॥ [illegible]
गुलीश्रवनेत्रनपात्राणि निनयवकुशाधूपादीनि । अथ पत्नी प्रस्तरदक्षिणतो नि अपस्य

गारं पिनष्टि। सावीत्रीं जपन्निघृष्यति। तेन तिस्रो दर्भपिञ्जुलीरञ्जति। सव्यं तथा ञ्चं तम
रञ्जति। यात्वलेलीरालोकावन्विवीकरोतीति। तिलतैलं होमद्रव्यं चोपकल्पयेत्। तत्स्वस्तरस्था
साधकः पूर्वोदक्षिणे तत्रोपलिप्ते पूर्वनिमन्त्रितान्सं व ब्राह्मणान्स्वागतं तत्पूर्वं दर्भौ वृत्त
सादपञ्चाननं स चाबर्हिष्यास्वासने पूपवेष्टयेद्‌दैवात्प्रभुस्वाचीनु दर्भस्तु स्वानितीवे स्व
दक्षं वेधिब्राह्मणोपचारं यज्ञोपवीती दक्षिणां शानुनिषण्णो दर्भस्तु स्वः सर्वं कुर्यात्। त्रावि
श्वस्या दैवन्याद्देवतीर्थेन कुर्यात्। आपित्र्यः पितृतीर्थेनेति। अथापः सदर्भासनापर्य
पर्यन्तं श्राद्धकल्पोक्तविधानेन तस्य चावतः प्राचीनावीती मन्त्रावनेजनार्थं त्रिषु पात्रे
षु तृष्णीमेकैकस्मिन्नुदकं दद्यात्। तिलोदकं दाति। गोत्रास्मादितः शिवशर्मन्नेवनेतिलाप
कं पचाचवान्तपात्। श्वधमन्तस्मै ते स्वधा इति तिलोदकपात्राणि दक्षिणासंस्थानि कु

ग्निः। अपहृत पस्तृत्यै वं पितामहप्रपितामहेभ्यो॥ पूर्ववन्नामानि गृहीत्वा एष ते गंधोपवा
य चैतिसमानां चंदनं पुष्पं सर्वौषधिप्रततीनामेष ते गंधः साद्विसर्वप्रयोगः॥ अत्र चु
पात्र पूरणमात्रं कर्मात तश्चंदनादिना ब्राह्मणानामावर्तनं स्वाचाचम्यस्वधोचेम्यतां
93 गालिन्ह वा पृष्ठ स्रग्नो कृष्ण दूति ब्राह्मणाः कुरुष्य स्यत्के कंसपात्र दनं स्वाप्रणीत
स्याग्नरूपसमीपं गत्वा नूजपादिसायंप्रातर्दभं वस्स वास मिथे तूष्णीं दत्वा मेक्षणनाङु
तिस्वाहाकारेणाङ्त्वा पश्चान्मंत्रं समापयेत्। स्वाहा सोमाय पितृमते इति। अस्मिन्मंत्रे
वसिष्ठ ऋषिः। पितृवत्सोमो देवता। यजुश्छन्दः उपघातहोमे विनियोगः॥ सोमाय पितृमते ॥दैत्रा॥
इदमितिसागः॥ तथैव पूर्ववत् हुत्वा स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयामाहुतिं जु
हुयात्। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः पूर्ववत्। अत्र कव्यवाहनोऽग्निर्देवता। स्वाहाकारेणाहुत्वे

पश्चान्मंत्रं समापयेत् । आइदं मन्त्रपेक्षं वा इन्नायेति त्यागः । पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवे
णावत्तु यत्र हविः । हूयते वा तु पत्नी यदुपघातः । सउच्यते । अथ समिद्धदर्वीपर्युक्षणं तं
त्र्या वा प्राचीनावीती न्यञ्चाङ्गुतर्जोषमन्त्रं दद्यात् । पृथिवी ते पात्रमित्यादि मधुवातादिजपं
तं सव्याप्यथ स्मृत्यन्तुं जीवमिति वदेत् । अथ स्तुं जानेषु आह्नताभ्यु च्याहृतिपूर्विकां गा
यत्रीं पितृसंहितां वा जपति । स्तेषु विकरं दद्यात् । इष्टैः सत्तां तेस्तु तत्तु जन्तोः पंचसत्त्वां गृ
हीत्वा ज्ञात्वा एकं समपात्रस्थ तत्तोषं मध्ये निक्षिपति । अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती न्यञ्चा
पूर्वासादितां दर्भपिञ्जुलीं सव्यदक्षेनादाय सव्याद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुर्यात्
मध्ये दक्षिणाग्रां लेखां उल्लिखेत् । अपहता इति मंत्रेण सिञ्चति । रक्षोघ्नीं दर्भं वत्
यत्तु स्थं रक्षोरसुरघ्नेत्याकरणो विनियोगः । यत्र सव्यसेहस्तकरणं मुक्तो । तत्र

सव्येनाहृत्य सव्याद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणहस्तेन सव्यान्वारब्धेन सर्वं कुर्यादि
ति ॥ अथ सव्येन पाणिना प्रणीतात उत्तरतो मादग्नेरुल्मुकमात्रं गृहीत्वा दक्षिणार्द्धकु
र्षूणां निदध्यात् । अपरूपाणि प्रतिमुंचमाना इति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः अग्निर्देवता त्रि
95 ष्टुप् छंदः । असुरत्रासनोल्मुकनिधाने विनियोगः । दक्षिणार्द्धहस्तके दक्षिणस्यां
दिशि । अथ सतांजलिः कर्षूषु पितॄनावाहयेत् । आयंतु पितर इति । अस्मिन्मंत्रे वसि
ष्ठ ऋषिः । पितरो देवता यजुः पितॄणामावाहने विनियोगः । ततः सर्वोपहृतान्नात्
पाणिपात्राणां मध्ये प्रथमं पात्रं गृहीत्वा सव्येन पाणिना श्रीलमना अग्रपाकं पूर्वस्य
दर्भेषु स्तृतेनिनयेदमुकगोत्रास्मत्पितः अमुकशर्मन्नेतत्ते अवनेनिक्ष्व ये चात्र त्वा ॥१८४॥
नुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति । द्वितीयं पात्रं तथैव गृहीत्वा द्वितीयपात्रकर्षूस्तृत

दर्भेषुपितामहनामगृहीवा तथैवनिनयेत्॥ अथतृतीयायां कर्ष्वांप्रपितामहनाम्नात
थैवपूर्ववन्निनयेत्॥ प्रतिनिनयनमुदकोपस्पर्शनं॥ ततःकर्षूस्थमन्नंसव्वीयपिं
डत्रयंसव्यासव्यहस्तेनदर्वीगृहीत्वादर्व्यांपिंडंनिधायसव्याहृदक्षिणहस्तेनादायसव्या
त्वा स्वेन दक्षिणहस्तेनसव्यंजानुनमोनिपात्यपितृतीर्थेनपिंडान्निवृणीयात्॥ भा
र्गवगोत्रास्मत्पितःब्रह्मदत्तशर्म्मन्नेषतेपिंडोयेचात्रत्वानुयांꣳश्चत्वमनुतस्मैतेस्व
धाइति॥ एवमुपस्थाप्यैवंपितामहप्रपितामहयोः॥ तत्पात्रस्थान्नोदकेनतथैवप्र
त्यवनेजनंदद्यात्॥ प्रयोगःपूर्ववदेवतत्प्रत्यवनेजनमित्यादिसमानमितरत्॥
यदिनामानिनजानातितदापृथिवीषदंतरिक्षसदंदिविषदइतिपृथिवीषत्पिता
अंतरिक्षसत्पितामहः॥ दिविषत्प्रपितामहइति॥ पात्रायपत्रविनाक्रिःस्याद्विहिता

स्नाजोक्तव्याय यथार्थं पिंडदो ऽमुकगोत्रास्मत्पितुः पृथिवीषद्रूपाग्निष्वात्तेतेऽर्घ्यमित्या
दिसमानां विश्वेदेवाः संबंधिपद्भूतद्दुःखनकर्त्तव्यं। पितृसंबंधिपत्तद्दक्षिणामुख
नेति। अथावस्थापितरो मादयध्वं पितरः तां तलिनं पदं। अग्निमग्नं ये वसिष्ठ ऋषिः
95 पितरो देवता पञ्चश्लोकपदविनियोगः। इति मंत्रमुदकोपस्थानां। अथापसव्यं दक्षिणा
मावृत्य प्राणानिरोधेसवा किंचित् सुरोष्टा सादावर्त्तमानो लपेत्। अमीमदंत इति व
सिष्ठ ऋषिः पितरो देवता विराड्गायत्री छन्दः पदविनियोगः। अथ पूर्वोपस्थितोदनपिं
डं नीसर्वं न पात्रिना यद्दीचासव्या दक्षिणानपितृतीर्थेन पूर्वस्यां कुशोपिंडोपरि ॥९५॥
नि दध्यात्। अमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते ऽन्नं पवाचयोच्चावितित। अप
पसव्येन वं पितामह प्रपितामह इत्यूकाः। अथ तेलपात्र सव्येनादाय दक्षिणानकुशांग

होमात्कुशं तैलमध्ये निक्षिप्य पितृतीर्थेन पिंडे निदध्यात्। एतत्ते तैलं यचायचान्तुप
न्तिसमानं। अप उपस्पृश्यैवं पितामहप्रपितामहयोः। अथ सव्येन पाणिना सुरनिम्
घ्याणात्पद्रहितम हस्तेन सव्यान्वारब्धेन पितृतीर्थेन पिंडे निदध्याति। अमुकगोत्रास्मत्पि
तरमुकशर्मन्नेतत्ते सुरभि येचात्वचानुसमानं। अप उपस्पृश्यैवं पितामहप्रपितामह
योः। अथ निह्नवनं अप उपस्पृश्य दक्षिणहस्तमुत्तानं सव्यं न्युब्जं सव्योत्तानपतिन
मो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति। एषु मंत्रेषु वसिष्ठस्त्रिपि
पितरो देवता पत्न्युपिंडनिह्नवने विनियोगः। अथ सतांजलिः पति नमो वः पितरः पि
तरो नमो वः इति। अथ गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्तेति पिंडानवेक्षते सदो वः पित
रो देष्मेति। छिंदोर्णदेवतं सर्वेषु समानं। सव्येन पाणिना सूत्रदशा गृहीत्वा पितृती

र्घेन दक्षिणेन समन्वारब्धेन पिंडे पुनिदध्यात् । एतद्वः पितरो वास इति । षष्ठ्यर्थे देवतं सम
नं विनियोगः स्वधा पृथक् पृथक् । पात्रपकर्मंतत्र स्मृ एव विनियोगः ॥ अथ ब्राह्मणेभ्यो वांते
षु सुप्रोक्षितमस्तु दिग्बंधनो वर्द्धतामित्युक्ते उत्तानार्घपात्राणि दत्वा स्वधावाचनं प्रयोगं
माह कृत्वा त्रिविधानं न सार्घपात्रांतरे उदकं क्षिप्त्वा तेनोदकेन पिंडान् पृथक् सिंचेत्
96 ऊर्जं वहंतीरिति । पितृतीर्थेन पात्रेण वेति । अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः पितरो देवता
पशुः पिंडसेचने विनियोगः ॥ अथ मध्यमं पिंडं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयात् । आधत्त पितर
इति अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः पितरो देवता पशुः पिंडदाने विनियोगः ॥ पिंडप्राशनान ॥९६॥
भोजनकाले वा स्त्रीपतिं संप्रति वा पत्न्याय व्यवकाले साधनवाच्य अद्य स्नानोदकमा
दाय पात्रस्थोदक तदभ्युक्षणं कुर्यात् पितृभ्यः । अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः जातवेदा देवता

स्तु किं स्कन्नगतीर्थं ॥ तत्सु कर्मैव नैविनियोगः ॥ अथ कर्म पापालितं शस्त्राल्या ॥ इंद्र पाठे ।
पात्र यिवास्तु आदिना प्रसाहास्य पत्रैनैव मार्गेणापना हता निश्रुमस्मात्मा वेस्वयमाहरणं
प्रत्याहरणं च स्तु विस्त्रापयति । दृष्टिर्णदानादि ग्रासेण भानानंतरं स्थानं इंस समापदृष्टि
जानुदके प्रणीते वाग्मानि क्षिप्य वामदृश्यमानादि समापयेत् ॥ ॥ अथ नवष्टका कर्म
समाप्तं ॥ अत्र केचिदाचार्या विप्रतिपत्तिं वदंति । केन प्रमाणेनाष्टकं । यदि दं कर्मतदन्तु
श्रीयत इति । तदत्र कथ्यते । कर्मप्रदीपकाकान्यत्रार्थं समितानि दानी दर्शयिष्याम
इति ॥ स्मृत्यन्तरे सर्वं मासाघ प्रथाग्नुपत्नुत्पत्तौ दैव पूर्वं ततः श्राद्धमथ वरः स्तु विशारनेश्चा
अतः सर्वं पाञ्चालिकानामासंज्ञता । इति नवं यं नमा र्थं तु पश्चादेविपाप सौ सह वं
श्रपपपन्नि लमन्वष्टकापि कर्माणि । तुरतोपालमनः कष्टैः साप्र्वापरिकीर्तितामधमा

97

दक्षिणे नास्यास्तद्दक्षिणतस्तु नमः । वाघ्रनिदिप्तुखां तास्ताः कार्यः सार्द्धांगुलांतराः ती
क्ष्णांतायवमध्याश्च मध्ये नाव मि वो क्लिरे त्रा । आम्नेयागे कुशोः कार्यं कुर्द्गणांस्तर त्तांघ
नेः । दक्षिणाग्रां तदग्रे स्तापिटपत्रेपरिस्तरत्रा । स्तगसंस्तुरजितेपवं दनादिविलपन
तावीसांतनमिक्तकं पिटूणांस्तुतदेज नं । आसनायुर्घपर्यं तं वसिष्ठनपथारितां स्य
कर्माथपात्रेषु उक्तं दधातिलोदकं । रुक्ली पृथगपोद धामनेणातिलोदकं । गंधोदक
वदातथ्यंसंनिकूर्चक्रमेणवा । आस्तुरणेतु पात्रेणायस्कूदधातिलोदकं । पितरस्तस्य
नाम्नं तिदग्रावर्गीतिपवचकु ना नव क नियच्चेमासुरं मन्यपंस्मृतां । तदेवदस्तुष ॥९७॥
टितं स्ताल्पा द्विविकंनवेत्रा । अम्नाकरणेपुमस्तकर्हेयत्तुपवीतिनापास्तुखने
वदवेन्योन्नुदातीति स्कृतिः स्मृतेः । स्वाहाकुर्यान्नचायांततेनेवपुर्कुपार्दाविः स्वाहा

कारणाद्वाग्नौ पश्चान्मंत्रं समापयेत्‌। सव्येन पाणिना सेवं यदत्र समुदीरितं। परिग्र
हणमात्रं तत्सर्वमुत्स्वादिश्यातिथेर्वा। पिंडान्वाघृतसंगृह्य दक्षिणेन तथा कुशात्रा। अन्वाम
न्ववसव्येन कुर्याद्दुल्लेखनादिकं। यावदर्थमुपादाय हविषोन्नं क्रमशकं। चरुणास
ह संनीय पिंडान्दातुमुपक्रमेत्‌। पितुस्तत्र कुर्वीतां मध्यमे मध्यमस्य तु। दक्षिणत
स्तु श्चैव पिंडान्दद्यात्‌ निर्वपेत्‌। वाममावर्तनं केचिद्दिच्छंदगंतुं प्रवदंता। सर्वगौतम
शांडिल्यो शांडिल्यायन एव वा। त्रीन्‌ सपाणामापद्य पिंडेन्नं ध्यापयन्वार्थतः। सपंत्ने
नैव चाहूस्तततः प्राणानायम्य वेपा। अन्यदपि पदाय पद्मेत्तं नासायमानाय्यनिरीक्षि
णीपं। पचदेवं श्राद्धं यावद्वक्तं चकुर्वीत। पक्षिणिष्ट विरोधः। यद्दिवा त्रपं चूडाल्लूणा
नस्फः। पात्रहरणं तदा कार्यं। यद्दिवसायानावा। तदा श्राद्धलण्डपपदाः। एकैकमु

यज्ञवेलायां पञ्चदशेति॥ इत्यष्टकाकर्म्म॥ ॥ अथानन्तरं पिंडपितृयज्ञस्य पद्धतिः॥ अमावा
स्यायामपराह्णे वैश्वदेवं संचागते दक्षिणतो दक्षिणासंस्थं पात्रासादनं। सहविः। शूर्प्पोलू
खलमुसलस्थालीपरिस्तरोदकमेक्षणं। स्रुवाज्यमवनित्रसमसदाछिन्नसमिद्दर्भपिंजूल्य
98 वनेजनपात्रत्रयं देवां दोमद ग्रामस्त्रमिति। प्राचीनावीती कृत्वा संसद्य दक्षिणमुष्टिं गृह्णा
तिपितृभ्यस्त्वाजुष्टं निर्वपामीति। पात्रांतरं संवोलूखले निक्षिप्य सव्योत्तरपाणिभ्यामव
हन्त्यकृद्व्यतं तंडुलान्करोति। अत्र संसदस्थालीकरणं। संस्नवहोलनं। दक्षिणायपवि
तर्हि तस्थाल्यां तंडुलानोप्योदकं प्रक्षिप्याधिश्रित्य सव्येन पाणिना पदक्षिणं वालस्पसूत्रपये
श्रृतमभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य न प्रत्यभिघारयेत्॥ अथ पूर्ववदेकां कर्षूं दक्षिणतः ॥९८॥
प्राग्यां प्रादेशप्रमाणां तीक्ष्णां पञ्चमध्यां चतुरंगुलपृथ्वीं तथावखातां खात्वा तयित्वा

मध्येनावमिवोक्षिरेखां कुर्याद्दक्षिणतोन्नु संस्कारपूर्वकं समेनज्वालाग्नेरकृदङ्गांप्र
णापतिपूर्णवैवः स्मृतिः। आहिताग्नेर्दक्षिणाग्नेः प्रणीतस्मादेवाग्नेः प्रणयनं होमा
र्थमिति। सर्वदाहिताग्नेः पञ्चस्थरणां द्वितीयेन कुशस्तरणं। अथोदनं कंसपात्रेस
वा दक्षिणतो न्यञ्चकुः। पूर्वं मायितिपूर्ति मिनपंसवा अदितेनुमन्यस्वसादितिः पूर्व
वदंनत्नी न्वसिञ्चदेव सवितः प्रतिपर्युक्ष्य समिधं दद्यामन्त्रेणानन्तु होति। स्वाहा सो
मायपितृमतइतिपूर्वोक्त्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयां सागरूपं पूर्ववद्धं दक्ष
दैवतं पूर्ववद्वा पूर्वोक्तेषु मंत्रेषिति। यज्ञोपवीती स्वाहाकारेणाहुत्या पञ्चमं त्रं सम
पयेत्। प्रथमेत्रेणमन्त्रापश्चिपासमिधं दद्यात् पूर्ववत्सुपुत्साद कौल न्तीनुप्रसिञ्च
त। अन्वमंस्थाइतिमं त्रविन्यावेश्म। अमानं तरं प्राचीनावीती सव्ये न पाणिनादर्नीपि

ङ्गुली गृहीत्वा । अपहता इति दक्षिणाग्रां लेखामुल्लिखेत् । अथ पितॄनावाहयेत् सेत पितरस्
तिष्ठन्तु सर्वे दैवतं पूर्ववत् । सव्येन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वा अवनेजनं दद्यात् । कर्षू मध्ये
तदनौ परिजनस्य तगात्रासमासि तः ब्रलदत्तनामशर्मन्नेतत्ते अवनेनिक्ष्व ये चात्र त्वेति पूर्वव
99 त् । अपउपस्थेयं पितामह प्रपितामहयोः । सव्येन पाणिनादर्व्यां पिंडं गृहीत्वा पूर्ववत्
स्वनामगोत्रसंकीर्त्य कर्षूमूलेषु एतत्ते पिंड इति पिंडं दद्यात् नमस्त्येवद्वितीयपिंडं तद्गो
दद्यात् तृतीयं तथैव ततदद्यात् । अपसव्येन अवनेजनं नोक्तं अंशवत्सको कर्मणि वा पि
त्रा अपिनकुर्वीति अन्ये कुर्वन्त्याश्वलायनः । स्पृष्ट्वा दावनुक्रमेव । एवं अकरणे दोषो न विद्य ॥९९॥
द्यते नास्तता एतद्धि सर्वानुष्ठेयं । अथावपितरः इत्यादि जपः । एतद्वः पितरो वासः इति
पिंडेषु सूत्रं दद्यात् सव्येन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वा पितृतीर्थेन पिंडान्परिषिंचेत् । ऊर्जं वहन्ती

दिति। ॐ हर्षदैवतं सर्व वनुः। अथ मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्तेति। एतद्वः
पितरो वासः इति पिण्डेषु सूत्रं दद्यात् येन केनचिद्वस्त्रं केचिदिति वदंति। मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नी
यादि वपुत्रकामा। अपुत्रकामा वा स्वयं वा प्रतिपद्येतेति। अथ दक्षिणां च मिति वचना
द्दक्षिणां च मन्त्रिष्वाहरतीति तेन वमार्गेणैव नाहतानीति। अप्सु पिण्डान् गोषु लीतेवाव
श्वावस्य समाप्येत्। अथ माघ्या ऊर्ध्वं तमिस्राष्टम्यां यत्कर्म शाकाष्टके समिधीयते तत्र शा
कमेव हविः। कर्मप्रदीपः। शाकं च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पचेत्। अपि वा पचेत्। शाकहोमस्
याकार्यो यथाहन्नाष्टकाहुता। ॐ इदं नवं उद्धृतं मपरहृष्टेति। शाकव्यंजनानि ब्राह्मणा न
न्नार्थं पचतीति। शाकं पचेत्। ॐ इदं नवं हवि वा अष्टकायै चेति निर्वापः। अष्टकायै स्वाहेति हो
मः। ॐ इदं नहविर्वसुरूपाय। फाल्गुनाष्टकासमाप्तिः॥ ॥अथान्वष्टकाश्राद्धविधि

100

यपिंड पितृयज्ञविषये वा जीवत्पितृकः साग्निः किं कुर्यादिति। उच्यते। जीवत्पितृकस्य साग्नेः
पितृयज्ञाधिकारो नास्तीति। कर्मप्रदीपः। सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति
वचनात्। तथा च कात्यायनः। जीवत्पितृकस्य होमां तमनाऽऽहं नो वा आहुः न कर्त्तव्याप
येवं तदाधानादौ कथमाप्स्यदपि कं कुर्यादिति। काविस्मृतिः। उदाहृतवचनेन पि
ण्डाः सोमाग्निकमध्ये वा तीर्थश्राद्धालयश्राद्धापाते ष्वेतेनाविरतः पितुः। पन्य एव पितादत्ता
न्य एव ददात्स सोऽदृश्यपलक्षेणान्यान्यत्कदयेषु सर्वेष्वविषय इति पितामहेतयदा
ऽधिकारस्तदापि तामहेभ्यो वति कथं। आश्वलायनः। मुण्डा जीवत्पितृकस्य। अस्य सूत्रस्या ॥१००॥
यमर्थः। पितामहं पिंडं दद्यात् वायावीनावीती न वास ब्येनान्तु लमीनि का सप्रणीतेग्नाव
वते पिंडदानिहोमः। यत्र पिंडप्रतिपत्तिमात्रं न तु संकल्पं श्राद्धं स वाग्नौ जुहोति। प्रम

नुं वा तत्रैवोपविश्य सोऽश्नयति । अर्चीति वाश्याद्धं विना प्रत्यक्षमितरेषामुपदिष्टमिति वचनात् । प्रपि
तामहस्तीवत्प्यवमेवेति । अनग्निश्चेदपि तामहपिण्डं अपरस्य पश्चाद्दो लौकिकाग्नौ तु होतीति । अ
वतः पिण्डहोमस्तत्कथं प्राचीनावीती नवति । कथं प्रलीतेऽग्नौ होमः । उच्यते । चातुर्मास्येषु पि
त्र्यामिष्टौ पितृहोमदृष्टान्तत्वात् प्रलीते होमस्तत्प्रयापित्र्यपक्षार्थमेव तस्य प्रणयनं । प्रलीते
ऽग्नौ होमः इति वचनात् । दर्शेनाग्निस्थाद्युतिकुर्यात् । प्रलीताग्नौ रूढस्तत्र कालं लौकिके च पि
ति । अष्टकाविषये किंचिद्वाच्यमस्ति । उद्दनं वचनात्कं च तुडपादेदनं वरुः स्नात्कं व्य ज
नसंस्तुत्कामोद्दनं श्राद्धकर्मणि । ब्राह्मणान्भोजयेद्धिमान् अपंप तदुदाहृतः । पक्वान्नं यस्मा
यः श्रेष्ठः सकर्त्तव्यो द्विजन्मभिः । श्राद्धेनैव विस्मृतयः प्रोक्तमस्ति तः । पक्षौ तु पितृपिदेवत्येव
दोवहवपामिति । तुडपादष्टकावेस्यातित्या घतिविकल्पितः । तस्याश्चेद्देवदेवत्यः प्रा

जापस्यादिकः पशुः। जातवेदइति प्रोक्तो वपाहोमेदृष्टकाविधौ। देवता च प्रसिद्धेन्द्रदेवतेव च
पांहुतौ। स्वनाम्नैव मन्त्रे स्याद्धातथार्थवत्। अस्मिन्मंत्रे प्रथमे विनियोगः॥ द्वितीयमंत्रे च
वसिष्ठऋषिः। प्रजापतिश्छन्दः तयो देवतायदेवत्यः पशुस्तद्देवत्यः स्वाहा तत्स्य देवताद्वि
एवमप्यदृष्टकार्यां वपाहोमे विनियोगः॥ संस्कारबोधनायां च वैजी वास्वपुत्री तथा॥ नि
पकर्म्मनामैवात्र वैखोमे चदेवतात्वेन चोत्कृष्टमिदमेवं चैत्यस्वाहाप्रयोगतः॥ आश्व
युज्यादिषु प्रोक्तमनाज्ञातेषु कर्म्मसु तथादेवं यथादृष्टकार्यस्वाहेति तु लोलपथास्व॥ नि
त्याकावृतावान्यकर्म्म कुर्यात्समाप्तमिति। अस्यायमर्थः॥ अन्नादिदृष्टविधौ पकर्म्मकर्त ॥१०१
व्यमापद्युततकर्म्मतन्त्रान्मागुरुपादिति। पथासंप्रति वैत्री कर्म्म प्रवर्तते। वैत्रीकर्म
प्रथमप्रयोगकर्तव्यं न वर्तिता। तत्तामारुहस्राश्राद्धं चास्यकदर्थिकं सचाव च तु मुष्टिपमिति

(101)

तान्व्रीहीनासाधवैरैश्वानुष्ठं निर्वपामीति। मंत्रेणस्वग्निर्व्रीपं गृहीत्वापात्रांतरे निहि
त्यतुनस्कस्लीनिर्वापदपनेनपान्त्रव्रीहीन्त्रगृहीत्वा तत्रैवनिक्षिप्यल्लूखलेक्षिप्त्वावघा
तादित्यपणां तंस्तवाऋनिघार्यदिग्नुदस्यपसनिघार्यनुहोति। उपघातधर्मेणवानुष्ठ
नान्न। अवदानेसंपदावानुष्ठुपाद्धेश्चस्वाहेतिप्रयोगः। इदंचैश्वलागः। प्रायश्चित्तंस्तचा
स्विष्टसददिवामदव्यांतंत्रोषं समापयेत्। अन्यत्राप्येवमनादिष्टविधिर्भवति। वश्रीकर्म
समाह्तांदीक्षितत्रिविक्रमणत्राख्यातयोक्तेनविधिनाएतत्कर्मलिखितं तद्वत्रांस्थाप
नपद्धतोत्रिविक्रमपद्धतोवादृष्टव्यं। यदिरुहुमिच्छावर्तता। गोतिल्लोक्तानुसारेण
वलिखितामिति। अग्निहोत्रीविष्णुसतपद्धतौकर्मणिहायांभावसथ्यकर्माणि
समातानि। अथप्रस्तातन्त्रणादीनिवकर्माणिकाम्यसंयोगेनव्यतिक्रमादस्यामः। श्री

वत्तुसप्रयोग कथा शालाकर्म विस्मामः॥ अथ नूतनगृहे शालाकर्म गृहप्रवेशादिनैव
रु बलादिगुणायुक्ते तस्मिन्नेव नूतनगृहप्रवेश्य देवपूर्वकं मातृपूजन आद्यं वास्तुदपि
कं कुर्यात्॥ अथ गृहमध्ये स्थलापूर्वकमग्निं संस्थाप्य समिधेद वा वास्तोपवेशनादिप्रवे
ति वक्त्रा॥ अथ तावद्गोशाग पशुपहे सांग तमनाद्रः॥ होमागपशुपह्न मविद्धि होनकु
102 र्वीत॥ अथात्र पायसपञ्चमाषिल्पकर्मपद्धतिर्लिख्यते॥ कंबलपायसपूपहे अष्टमुष्टि
परिमिता व्रीहयः॥ आसाधंते पयस्याधिकं॥ वास्तोष्पतये चाज्यं निर्वपामीति द्विरुक्त
र्जीर एवं वस्तु निर्वहेत्। रक्ष्णदृष्यो गृह्य तं ततः ततश्रासन्नागांतं संचास्कायपस्तीर्णम्
अपहर्यापदे वंधिरन्यासेनषड्वदानानि नवंतीपं वा वर्तीवेच स्पमध्यास्य वादि ॥१०२॥
तस्याद्वीदिति वहिरन्यासेनषड्वदानानि नवंतीप्रस्तपस्तारणास्त्रगृहीते

सचाहुतान्त्यं गानिस्रुचा वामदेव्यादिति सोमहाव्याहृतिभिस्त्रिः स्वःपुनः पूर्ववद्दक्षगृही
तं प्रजापतये स्वाहेति मनसा जुहोति । इदं प्रजापतय इति मनसा त्यागः । प्रायश्चित्तादि सद्
क्षिणां तं सचा स्विष्टकृद्देवदायनृते इति धारणामधिकं । ततद्दृक्षाये ति पुरस्ताद्विन्यास्य
नमस्कारांते देवतापदैः पाठक्रमेण वदन्ना बलीं दद्यात् । पितृभ्यो बलिः प्राचीनावीती दक्ष
याद्दातव्यः । पत्रपत्रबलिदानं तत्र तत्र दिक्षु स्वाहान्तवाक्ये दद्यात् । क्षेपं प्रसतिवदन्नाद्दक्षि
णादानादि वामदेव्यांतं समापयेत् । वामदेव्यगाथा प्राङ्के ति यद्धुतिः स्रुप्रजापतय इति त्यागः
व्याहृतिषु इदमग्नये वायवे सूर्याय इति त्यागः । स्विष्टकृत्पूर्ववत् । एतत्कर्म प्रदीप
गृह्यासंग्रहविरुद्धानां न पणाचार्यमतेन केवलपायससंपलाशादि कर्म समाप्तं पशु
पतिविधिस्तु पत्रवाचार्यतो ज्ञातव्यः । इष्टकामेनेति । इहस्व घरस्व वचनयाचनिःप्र

103

मातकद्वाद्वेन लिखितद्गृति। अथ षष्ठ्या सर्गपद्धतिः। तत्र गोमिलोकान्वाच्य। संपूर्णान्तु ष्ठानसि
द्धिर्नवति। अथ प्रत्नाम वेदसंबंधान्। आश्वायनि प्रोक्त विधिमाश्रित्य पद्धतिर्लिख्यतद्गृति।
तथा ता बालेः। यज्ञोद्वाह प्रतिष्ठासु मखलो मेध मोक्षकेः। तुत्र लग्नं षष्ठ्या सर्गो विविश्राद्धं
समाचरेत्। तत्र यदैकादशो द्विसहाश्राद्धलोपः। मातृहस्तावनन्नवति। कालं तेरप
थामासेमातृपूजां वृद्धि वन्त्राश्राद्धं सपी इष्टा सर्गं कुर्यात्। सर्वा वार्य समतायेपद्धः। एका
दशोद्विदशो द्विकोवा विज्ञेषः। पार्णिकं वाकं। एकादशो द्विमृतस्य यस्य वासस्यते द्वृ
षः। प्रतलोकं परिलुप्त्य देवलोकं स गच्छति। अन्यः कः कालेः। कार्तिकां फाल्गुन्यां स्व ॥२०३
तौ युक्तायामममायामाश्वयुजाम। एकाद्वं र स्त्पर्यप्यहणापार्वि भ्रुवति तु नाम संक्रां
त्याद्रद्गयन द्विणायनयोः प्रतस्य वेकादशो द्वीति वतिकालाः प्रकीर्तिताः। अथ

वृषगुणः॥ अष्टकालान्तं नीलं ब्रह्मकपिलं कपिलं अवंगमदं तंयत्नमाता गोवव स्मावंऽमं
सर्वलक्षणसंपन्नं गोष्ठजातमितो वृषमाहरेदिति। वंऽमंतमितिललाटे तिलकं युक्तमि
त्यर्थः॥ अथ कर्म्मपद्धतिः। लक्षणसंयुक्तमग्निं प्रणीय समिद्ब्रह्मोपवेशनादि पूर्ववद्वाच
ऽत्वा मुष्टिं पवित्रं निधाय ब्रीहयस्ववरूवपणार्थं कुंकुमसर्वौषधिषु युगलञ्चपंसुवर्णपट्टं
धनुश्चाहरकयुक्तं कुलक्रमेणोहतानाका बंगाश्वतस्रोवसतर्पश्चरूव्याससदनेषिकां उलू
खलमुसलादिसर्वं संघृष्य वचा अग्नये धा जुहुं निर्वपामि। इत्थंभावाद्दिन्द्राय त्वा ईश्वराय त्वा
इति कंस्नन्दथ गृह्णोहिस्त्वन्द्री। एवं षड्गृहीत्वा निःशेषावाद्री हव्यो गृह्णीते। अथवा ता
दितं वेणास्यनागांतं कर्मसचोपस्तीर्य वद्धोपपावद्धव्यतोन संस्कृत्याप्रत्यक्तस्तीर्याग्नये
स्वाहेति। तथा हृदंसंस्वाहा। इन्द्राय स्वाहा। ईश्वराय स्वाहा। इन्द्राऽ इति चतुष्टयं इन्द्राग्नि

वोदिवः ककुत्सोमम्ऽस्मा त्रानं वरुणमिंद्रापर्वता बृहता रथेना वोमा त्रानमध्वरस्यकृरुमिल्पता निश्वत
मृन्निर्ग्नि श्वत्तु गृहीतेन पंचावत्तीयं च गृहीतेन पृथक् पृथगाज्येन च तस्य आहुती जुहोति। छंद
चैदेव स्नानं कर्त्तव्यं। अथ मानस्तोक वृषात्सीसम्यां वौषध्या वृषस्य पार्श्वयोरालिख्यते। यथा सं
104 ख्येनदं ह्निणमूजं सव्यच स्कंपश्चात्तेन त्रायसनालिंगये धिरणपदंगंधोदकेः कलनात्रांरूर्ण
गा वृषमकं वृषणसाम्ना अर्घ्यं तमार्घ्यं तानरदति साम्नायेपि वाशःल्लीचतस्रो वस्त्रसतरीश्चार्घ
पिवाश्यायं तीयन वृषस्य पदं बध्ना अहते वाससी वृषस्य गलेबध्नीयात्। वृषासोमधक्माऽ अभि
सत्यमिद्वा वृषा ह्यदसीति साम्ना उपमानो अथ चक्लीव स्रतरीणामेकं वासः सर्वासां प
रिधापयति। परिणयन कालेपदाप्यासह परिणयमंतवातस्यास्तं वारयति। अन्यथा
द्वितीयवासो विनियोगो न भवति। अथैकपाव वसतर्या सह अग्निं परिणयति। काम्यामिथि ॥१०४॥
यासील्यनुमं च्यमानं वस्त्रतर्यः कर्णयथा वृषकर्णगवां ब्रतदेवत्रा तानिश्रावयरा उ

पांसु यथा। वृषं दक्षिणे कर्णे श्रावयेत्। गवां व्रतदेवव्रतानि तथा वत्सतरीणां वामकर्णे दक्षिणे
वा कामं मासि प्रत्यक्षो नाम निश्रावयेत् उपांशु। यथाम्नातं तथा संबध्नेत इति देवताः। अथ प्राय
श्चित्तादिप्र दक्षिणां तत्र चागां वृषं वत्सतरीर्वा कर्णान्याचार्याय संकल्पपूर्वकं ददाति। वृष
मिथुनं ददाति। अथ आशुदीच्यां दिशि वृषं वत्सतरीः सहन्तो यातिलन्दनोदकैः पितृतीर्थेन
गुच्छस्योपरि। अपसव्येनामुकगोत्रायास्मत्पित्रे अमुकशर्म्मणे अमुकवृषमुत्सृजे दक्षि
सर्गः। अत्र न वृषोत्सर्गेण अमुकः प्रीयताम्। एवं एकादशाहे यदा परत एकादशाहात् सपिण्डीक
रणात् प्रागेवैतत्कर्म तदा प्रेताय स्ववाधिकं ततो यथेष्टं सूर्यं पर्यटति। उक्तो वृषमुत्सृज्य
वामदेव्यं गीत्वा समापयेत्। इदं मम न यथा देवतायै सर्वाः इति त्यागः। अथास्यादु
तीनां इदं मम न यथा सोमाय वरुणायाग्न्यादि देवविष्णुरुद्रपर्जन्यबृहस्पतिभ्यः। इदमिंद्राय अ

स्याहुतीनां सर्ब्बत्यागः। छंदार्षदैवतं च ज्ञातव्यं प्रतिमंत्रं। इति वृषोत्सर्गपद्धतिः। कर्म्मत्रिशतापां
समाप्ता। सत्पात्रज्ञाय मानेधनिनि विनष्टयावत्प्रमाणमूल्यं तावद्रव्येण स्वं क्रीत्वा पालाशपध्म
पर्णमुष्टिकपालिपहोमन्धायनतुदुष्पाराय स्कुसीदमितिमंत्रेण। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठऋषिः।
अग्निर्द्देवता त्रिष्टुप्छन्दः। पलाशमध्यमपर्णेन होमविनियोगः। यावद्गुल्यप्रमाणेन होमाहु
तीनां संख्या। आहुतिसंख्यापरित्यागः। अथ सप्ताचंनेष्वपि हनिग्रति वर्षं प्रथमे लांगलयोग
र्द्दृष्टि आग्रयमादैवरूरिंग्रप्रयामरूद्रस्वापर्नन्मायपवा। अग्नये चाग्रयणायवेति हुत्वा क्रीणि
व्रीपः। होमश्च इष्टकृष्टकु। अवघातादितंत्रेणाग्न्याकृ स्विष्टकृद्दाघ्य होमः। ख्रीतायै स्वाहा
आग्राय स्वाहा। अश्वाय स्वाहा। अन्नपाय स्वाहा। एतासां स्कवेणाज्य होमः। स्विष्टकृद्दादि ॥१०५॥
प्रकृतिवदन्यौ तेतानां गलयोग्रनां। क्षारवसं तयोः पदेषु व्रीहियवसस्येषु सीतापग्र

105

स्तत्पोरूनपोरपि प्रत्युत्पद्य प्रथमप्रयोगे वृद्धिश्राद्धं जातमस्य पूर्वभागेऽग्निप्रणयनं कुशा।
ध्मास्यसमित्संमार्गकुशास्रुवाज्यमासादनं। ब्रह्मोपवेशनं। भूमिजपादिसमूहनं स्तर
मिध्माधानं। आज्यसंस्करणं। प्रपदविरूपाक्षजपः। समिद्व्यस्तेपः। स्रुवसंमार्गव्याहृतिच
पहोमः। इन्द्रायस्वाहा। मरुद्भ्यःस्वाहा। पर्जन्यायस्वाहा। अशन्यैस्वाहा। भगायस्वाहा। सीतायै
स्वाहा। आशायैस्वाहा। अरत्यैस्वाहा। अनघायैस्वाहा। इति स्रुवेणाज्याहुतयः। आरदंगेषि
कं च धान्यं पक्वं क्षेत्रादाहृत्य यत्र खलीक्रियते तत्र खलं। तस्य पूर्वदिग्भागे उत्तरभागे वा खल
नयज्ञः। तत्रोनपोरपि प्रयोगे वृद्धिश्राद्धमुनयज्ञापि सीतायज्ञवदाखुराजायहोमः। मे
धिकधान्यसद्मस्मिन्नुप्रववपणायज्ञः। तत्रत्रुत्पद्य प्रथमप्रयोगे वृद्धिश्राद्धं गृहे एव सीता
यज्ञवदाखुराजहोमो मेधिकधान्यस्य स्वलो। गृहेषु यदा सर्वमानीयते तास्मिन्नेवाहनि

पर्यपणास्तत्र प्रथमप्रयोगे वृद्धिश्राद्धं गृह्यएव सीतायज्ञवदास्तुरान्नामहोमः। आमश्राद्धं
स्वर्घं च कुर्यादिति। अथ गवामारोग्यकामः। अथ मंत्रपुरश्चरणार्थं विनायकोपोषितः स्ना
त्वयजादिवृद्धिश्राद्धं तथा व्रीहियवाज्यामहरहः सहस्रबाहुरितिमंत्रेण कांसुहोति। यावत्का
र्यानिरूतोमनवेति। सहस्रबाहुरिति मंत्रे वसिष्ठऋषिः पथ्याबृहतीछंदः। प्रजापतयोदेवता
व्रीहियवमिश्रहोमे विनियोगः। मंत्रपुरश्चरणार्थं प्राप्तिसिद्ध्यर्थं मंत्रपुरश्चरणमाचरन्तनवृद्धि
श्राद्धानि तथा आमादीनि कानि विकलानि कोतामतमिति मंत्रेणाभिमंत्र्य तेषां फलानां म
ध्यापस्यसकामादर्थप्राप्तिसिद्धेत्तस्मैविषमसंख्यानि दद्यात्। तावदेवाणि समसंख्याकानि
पकाधिकानि स्वयमद्यात्। ततस्तस्मादर्थप्राप्तिर्भवति। कोतामतमिति मंत्रे वसिष्ठऋषिः ॥१०६॥
कुतामहानि देवतासहिताभाण्यत्र मंत्रबृहतीछंदः। महाफलप्रदाने विनियोगः। यावत्फल

दानं संभवति। तावत्फलदानं कर्त्तव्यं। अग्न्युपपत्तौ संकर्त्तव्यः। हुत्वा हुत्वा। ऽतिपंचवर्षस्त्रि
प्रथमं पार्थिवं कर्मेति सूत्रप्रोषः। तत्र मूलाककामोयः स्रुक्लपन्नेऽकोषणां करोतीति। तदृच्छकौ अल्प
मग्निं चापि यां वापि वेश्मायं प्रातर्वान्यतरं कालं चैकयां गीं करोतीति। पद्मो नो पो र्णमास्यां राज्ञ
वविद्वासिनिद्रदेनाग्निमाचरन्नलेस्त्रिचायववतंडुलान्मुखेचैचोदकेनजुहुयान्नगं तेषु
स्वाहाकारांतेषु पृथक्पंचविंशतिर्ग्निः पंचहोमान्करोति। मामदे आदित्यपृथिवीलानोभव
ति। अविद्वासिनिद्रुददृष्टकैपानस्तुष्यति। सद्देहःविद्वासी अक्षततंडुलानिति सूत्राय
वतंडुलान्जुहुयादिति। अक्षतास्तक्ययवाः श्रोक्ताश्चपष्टाधानानाभवंतितादृतिकर्म्मप्रदीपव
चनात्। वृत्तहृदवेत्यादिपंचस्तुहुवसिष्ठऋषिः। आदित्योदेवता। अनुष्टुप्छंदः। मुखेऽन
जलहोमविनियोगः। अथैतस्मिन्नेवपंचवर्षेकर्म्माणि तराणि भवंति। प्रथममपाकृत्या। आ

107

दिलमुपतिष्ठते भोगकामः। ईश्वरस्थानिकटे दृश्ये तत्कर्म करोति। यथेश्वरः कर्मकर्ता
रं पश्यति। तथा तत्र करोति। वक्ष्ये विषयभोगसिद्धिमिति। भोगकामद्रव्यकोष्ठहिरण्यादि
लाभः कामो वेदितव्यः। यतोऽर्थं विना भोगसिद्धिर्न भवति। अथ द्वितीयपादस्य चाऽऽदित्ये
परिविष्यमाणे हुते तण्डुलान्तुण्डुलान्यवतण्डुलानि त्यर्थः। अथाग्नौ होमविधिरत्रोपात्त
णो। मातृकतन्त्रोक्तश्रीसूक्तपद्धतिवत्सर्वमिति। एवं सति हस्त्यश्वरथादीनां हस्त्यत्राणां
स्वस्त्ययनं भवति। अन्यच्चोत्तममिति तत्र विधानेन जुहोति। अथ तृतीयपादस्य चान्द्रमसि
परिविष्यमाणे तिलांस्तण्डुलमिश्रान्तण्डुलानिति तत्र विधानतः। एवं सति अश्वादिका
दीनां पशुपदानां स्वस्त्ययनं सम्प्राप्तिकामः। इति पदप्राप्तिकामो वा यथार्थं गमनं ॥१०७॥
करोति। तत्र प्राप्तिधनः स्वस्तिकमेणैव प्रभागच्छति। पुरश्चरणमत्रापि भवति॥

माचूडान्तान्याद्यं च होमकर्या स्या। अथ पंचम्यां तथा आकाशस्य च नया आदित्यमुपस्थाय ग्रा
मांतरात्स्वगृहात्प्रपद्येत। होमतापुनरागच्छतीत्यर्थः। अथ हृद्विसतं मंत्रं मन कामस्मारस्मं
स्मि कमहरहर्जपेदनिष्ठतामृत्युनप्नं न भवति। न च कुष्ठादिपापरोगा भवति। परस्ता अ
नि यात्रादपान संभवति। अयाचितु स्वंदरणं करोति। नाचूडान्तं चूडान्ता वृद्धिश्राद्धं करोति।
अहोमकर्या स्या। अहोमके सहोमकवा कर्मांतस्य वैत्रवामदेव्यगानं न भवति। अप्सिन्न
लं तु स्वस्वशाखोक्तमितिमंत्रे वसिष्ठस्मृतिः। मंत्रमध्य पद्यमानो देवतानिगदस्य। अनका
समात्रस्य यामविनियोगः। सहोमकानि काम्यानि स्वगृह्योक्तान्यानीति। न तु लौकिका
ग्नौ। आहिताग्निरकाग्निर्वा स्यानि कर्माणि स्वग्नावेव कुर्यादिति नियमः। पुत्रसंस्का
रादीनि लौकिकाग्नौ कुर्यादिति। प्रणयमवादधाताग्निं सहितस्यैर्वःप्रयासता। अनहु

कर्चयेत्तस्य कामस्तस्यैनीयतेशमां॥ इति कर्म्मप्रदीपवचनात्॥ स्वकाम्यानि स्वगृह्योक्तपी
ठ॥ अथाग्नेर्लक्ष्मी नाम्नो यामनि॥ तु स्वरूपं तच्चामात्पृष्टशास्त्रां श्रीयं वक्षत्याप्रतिपदिपक्षा
दिकर्म्मार्थं निमस्तवस्तं स्थपयित्वा प्रधानाहुतिं हुत्वा शाकल्यविष्टकृतः पंचदशाश्याहुतीर्जु
108 होति॥ तद्विधिमन्त्रस्त्वेतत्सूक्तमिति निःषड्दीर्घान्तिरस्थीति सप्तमी वामदेव्याग्निस्त्रियामहाव्या
हृतयः॥ अथ पदि विवृति वस्तु दृष्टी॥ प्रजापतेन चदेतानि तिपंचदशी एताः पंचदशाश्याहु
तीः [illegible] वेताहुत्याश्चपंचप्रायश्चित्तादिसमानं॥ वामदेव्यां तं समापयेत्॥ एषयागास्यतं अथा
स्मिन्नेवाहनि सर्वं कुर्यात्॥ अग्नेरन्वाधानोत्तिकाम्यापतिपदि सर्वं तत्कर्मक
र्तीति॥ एतस्मिन्कर्म्मणि तत लक्ष्मी वाग्नेनवति॥ तद्विधिमन्त्रेवासिष्ठऋषिः अग्नि ॥२०६॥
र्देवता अनुष्टुप्छन्दः॥ अग्निरुद्यापनादनेविनियोगः॥ श्रीवाग्न्यामन्त्रेऽद्वद्वा बाहु

स्यामिति मंत्रे वरुण्या न्यामिति मंत्रे त्वं घान्यामिति मंत्रे परिबाधमिति मंत्रे सर्व्वत्र यातिरश्वी
ति मंत्रे दत्तऋषिः। संराधनी देवता पंक्तिश्छंदः। आज्यहोमे नालस्य पन्नोदने विनियोगः।
कयानश्चित्र इति मंत्रस्य वामदेव ऋषिः ग्रहपप्रजापतिः। इतीयायामिंद्रः प्रजाप
तिर्घी देवता गायत्री छंदः। विनियोगः सर्व्वत्र महाव्याहृतिषु प्राग्वत्। छंदार्षदेव
तं विनियोगः सर्व्वोक्तं एव। अयदिद्यमिति मंत्रे वसिष्ठऋषिः। अग्निर्देवता। अनुष्टुप्छं
दः। अन्नस्य पनोदने विनियोगः। प्रजापत इति मंत्रे वसिष्ठऋषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टुप्छं
दः। विनियोगः सर्व्वोक्तः। अथ पयः स्कामः पुरस्थरण्यमा हृसूजाश्याघादिराचा अह
रहविसंध्यं यज्ञोहं नवामीति पंचहृतेनादित्यमुपतिष्ठेत। यज्ञस्वी भवति प्रातरहस्प
तिपत्पदं तथा थर्माहूतेतति। मध्यंदिने तिस्पतेजस। अपरा हृस्पतेजसहूति। यथा

कालं यथार्थमहरहरितिति। यज्ञो हमितिमंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। आदित्यो देवता। अनुष्टुप् छंदः। आ-
दित्यो देवं तं पस्थाने विनियोगः। अहन्नेदू तिमंत्रे पूर्ववद्ऋ। स्वस्त्ययनकामः। उरस्वरलं
बुद्धिस्यामुविना हरहरहरू नयोः संध्ययोरादित्यमुपतिष्ठेत। आदित्यनावमितिमंत्रे एन-
नोपस्थाहत्यं तेन। आदित्यनावमितिमंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। आदित्यो देवता अनुष्टुप् छं-
109 दः। आदित्योपस्थाने विनियोगः। नम इतिमंत्रे आत्मा ऋषिः। आदित्यो देवता पङ्क्तिः। आ-
दित्योपस्थाने॰गः। उदयं तं चेतिमंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। आदित्योपस्थाने॰गः। उदयं तं चेति
स्थाने सायं प्रतितिष्ठं चेति तत्पत्रे मंत्रः। स एव। कालविज्ञापादहरहरिति। नक्षत्रा-
मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। नक्षत्रो देवता पङ्क्तिः। आदित्यो देवता आदि॰योगः। अथ बद्धमान- ॥१०९॥
मन्त्रोपयोगकामायः सकृत्कृपक्षमुपोष्य तद्रात्रौ पयांवा एकवेलं अल्पमश्नीयात्

स्वपक्वाद्यै प्रतिपदि व्रीहिकुडवं गृहीत्वा तंडुलान् कृत्वा वृद्धिश्राद्धं मातृपूजापूर्वकं स्व
शोषाप्तेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा तस्य कणान् गृहीत्वा स्तमनवेलायां प्रत्यग्रामाग्निः
कुम्भयज्ञपद्धत्याग्निमुपसमाधाय तदन्नाचनाग्निं दद्यात् वा आदित्यं मुखं समिंतं च वि
धानेन पयसि चरुं हुत्वा यज्ञायस्वाहा सोमाय स्वाहा इति चरुं हुत्वा पूर्वं दर्विहोमं च
पूर्ववत् ॥ कणहोमविनियोगः ॥ कणाः कृष्णमासोव्यन्ते । उक्तं वा कुंद्रकाङ्कणा स्यु वा
फलीकरणं कुर्षमासाः । पुनरपि द्वौ तामिश्राएवं विधिनायज्ञेताव्रीहिणां कांसमेकं गृ
हीत्वा तंडुलैः वृद्धिश्राद्धं स्वत्वाशेषमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा तंडुलकणान् गृ
ह्य प्रत्यग्रामाग्निः कुम्भवद्धिः शुद्धोदकाग्निमुपसमाधाय समितं च विधानेनाग्नि
ष्वाग्निमुखोत्स्वा जुहोत्याति द्वयां पूर्ववत् आग्नेयं प्रत्यहं समंसावाप्यापौपावत्राकं सः

कुडवमाचं कविडोणमाचं मन्यंते। तामिश्रौ सक्षपक्षौ। यपः शुक्लपक्षौ उपोष्याः। ए
कनक्तेन वा ब्रह्मचर्यविधिनोपचरणीयाः। यतः कृष्णपक्षाः पूर्वोक्तविधिनोपचरणी
याः। कं सप्रमाणाब्रीहितंडुलैः ब्राह्मणान्नोनपिचाप्रतिपादितस्मादेवप्रतिपत्तिर्ना
हारस्य कणाहारमसमाहुति ह्नयमाचं पूर्वोक्तं होमंयजेत् पूर्वोक्तं पक्षं यावत्। एवं स्तेतब
हुपशुधनधान्यान्नवति॥ ॥अथातोवास्कन्दपदी ह्ना। अवमानं नोषयंती गृहान्स
वेता। यत्र कंटकिनो वृक्षा न नवंति। हीरस्हिताश्चयत्र न नवंति। यत्र चोषरं न
नवति। यत्र किलिनं न नवति। यत्र मरूपरिहितं न नवति। तत्र गृहं कर्तव्यं। का
ष्ठासंमितं ह्रीपसंमितं छानमादद्रणीयाद्वीपमुन्नतमाख्यातं श्मादावेवष्टका॥ ॥११०॥
स्मृता। किलिनं यत्फलं प्राक्तं दूरस्वातोदकामरुः। कच्यस्वावरूषनस्मात्छिदू

110

षितां भूमिं वर्जयेत्प्रागुदक्प्रवणभूमौ उत्तमभूमौ च कर्त्तव्यं। ग्राम्य दक्षिणप्रवणो देशो व
गृहं कर्त्तव्यं। गौरवर्णायां भूमौ ब्राह्मणेन गृहं कर्त्तव्यं। लोहितायां क्षत्रियेण। पीता
यां वैश्येनेति। यशस्कामः बलकामः पूर्वद्वारं गृहं कुर्वीत। तत्र पशुकाम उदग्द्वारं।
अर्थकामो दक्षिणाद्वारं। न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत न कदाचिदपि। गृहस्य पूर्वमश्वत्थं च वर्ज्ज
पश्चाद्दक्षिणतः प्लक्षं पश्चिमन्यग्रोधाश्च उत्तरे उदुम्बरं च वर्जयेत्। ग्रामस्य प्रागदेशो न
वनस्य वटः प्लक्षो विदिग्भागः सर्वकामदः। उदुम्बरस्तु याम्ये वा सर्वोपि प्लक्षः उ
तः प्लक्षस्थो त्रमतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये। कण्टकीक्षीरवृक्षः आसन्नः सफलोऽपि
मः। भार्याहानिः प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशस्तथा। न छिन्द्याद्यदि तानन्यान्तरे पूजितान्वपेत्
नागाश्वत्थाद्दक्षिणं न पंचवती। नागपुन्नागपाटलाः वनिताम्नपाश्चाल्मलिनागकेसर नव

111

ति। उदुंबरशाखाधपः कलनदस्य नवति। पृष्ठे वं विश्रथि नोदृत्वा हृत्पं ते त तस्माच्छो नादुद्रस्य स्को
ना त्वेर श्रामो पृथिव्या तद्देवत्यं होमं कुर्याद्रत्न। गृहस्थानो। आदित्यदेवतो घृतः। हलं चो वेयमदे
वतः। न्यग्रोधो वारुणः। पालाशपत्र उदुंबरः। गृहस्थानेनाग्निमुपसमाधाय प्राणायामं त्रिविधानेन
एताः स्वत स्वादेवताद्गुतीर्जुहोति। ततः समस्तव्याहृतीर्हुत्वा तेन समापयेत्। यद्येते हृत्वानि
षिद्धस्थाने न वेति तदा पृथग्देवस्य होमः। पूर्ववत्कर्तव्यः। अविरोधेन। पाश्चात्ये नग
हं करोति। सिद्धं गृहे पुण्ये द्विजैर्बलोपेते गृहप्रवेशनाय शालाकर्म करोति। तद्य
था गृहकर्मेव कर्तव्यं। अथ श्रवणाग्रहायणीकर्मणोरन्तरान्तर्हितं छिद्रं। क्रूरपिद्धा। अवट्रो
बलिवेषामासादितानां मध्यान्यां कृत्स्नेन कर्तव्यं। पाकयज्ञोत्तरकर्मणः तानां प्रजानां स्व ॥१२१॥
स्त्ययनं कामः पुरस्ताच्चरणपूर्वकं कुर्यात् श्रावणादितश्चामार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां प्रातरादु

तिं हुत्वा प्राकृसंतुकेशोपनिधानात चोत्राकृवोदृह्याम्यामानि ष्कुम्भ्य बन्तुष्पथमिस्तुपसमा
धापदृयपाकेवतस्मिन्रहृता नेपथ्यगंजलिनानुहोतिसमित्रं चविश्राने नह्निपुहोमथ
र्मिणाहुत्वा प्राहुस्वस्तूष्णीमेवकृतिपयपत्रान्न्यक्रम्यगवाचुष्णीमवर्षमेवलुकृप
त्वस्तुवनएधात्मनेनेपत्नुषाविराग्न्यस्तेनदेवपत्नेन्यः प्रसृतानामंत्रलिंतुर्दुत्वि
पन्नात तदनपत्नमाणः बलिदिग्देवत्याभ्यस्तस्याग्नेः समीपमागत्य होमबलिश्चिष्टा
नहोतानग्नाश्रीयात्राग्नुत्रादिभिः स्वहएवेनतेस्वस्त्ययनंनवति। कर्म्मोत्तवामदेव्य
गानमिति। दृ यमाकदृतिमंत्रेवसिष्ठ ऋषिः प्रथमानोदेवता। अनुष्टुप्छंदः स्व
स्त्ययनकामहोमविनियोगः। पयंतिप्रांवदृति मंत्रेवसिष्ठऋषिः प्रजापतिरनुष्टुप्
विनियोगः पूर्वव्रात्यप्रथायंतीतिमंत्रे वसिष्ठऋषिप्रादिक्षोदेवतानुष्टुप्विनियोगः

पूर्व्ववज्रायथासमुद्रमितिमंत्रेवसिष्ठऋषिः। समुद्रोनुष्टुप्विनियोगः पूर्व्ववज्रावसुवन
एधातिवसिष्ठऋषिः। वसुवनोदेवतायुष्टुरथंऊर्द्धतिर्यगवाग्निरसीन्हाणाविनियोगः।
वज्रांगमोत्रांस्वश्येतिमंत्रद्वयेनव्रीहियवोमिश्रोत्सृचाआहुतिद्वयंजुहोति। अथवा
स्वश्येत्यृक्त्राद्वयग्रहणात्ब्रीहियवयोः पृथकत्वेनहोमःकार्यः। वज्रांगमावि ति
112 व्रीहिहोमः। त्रांस्वश्येतियवहोमः। समित्तंत्रविधानेनयस्यसकाशाद्दातानिप्र
साद्दमिष्टेनुष्ठियावाप्युरुपस्यवा। तस्यनामग्रसोमछ्रानेदेवदत्तोवज्रामेजुस्वाहा
इतितन्नामग्रहीत्वानित्यमेवंप्रयोगः। अकामूनिष्पत्तेरिति। एकाहर्पायमर्द्धम
सेव्रतेहैकर्म्मणि तयोः पूर्ववत्स्विष्टकृतादियोणिमास्यांतरोखदिरजांकुर्यात्जुड ॥११२॥
यात्रापापुःकामःसमित्तंत्रविधानेनैवंआयसान्चधकामः। कर्म्मांतआत्पर्थवामव

यगानंतवृत्येकं कर्म। अथापरं। अर्द्धमासव्रतां ते प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे
पर्वते वारण्ये पर्णमये नदीतटेन्ति:स्थंडिलं प्रताप्या। नलोहपात्रं कुंडादिषु कर्षेणानूत्री
तापया। उपालापसायं। अंगारानुत्सार्य एककाष्ठेणोपमंत्रं मनसानुस्मृत्य सर्पिःपूर्णतास्त्रा
न गुडकपाल्या घृततप्ततप्तेस्थंडिले स्वल्लंसांहेतो षोडदग्ना ग्रामाः संपद्यंते। धूमे सति श्रवा
र्गो। अन्ये ग्रामाः संपद्यंते। अमोघं कर्मेदिति। वसंतं गमाविति मंत्रे वशिष्ठऋषिः व्रीहि
यवौ देवता बृहती छंदः व्रीहियवहोमे विनियोगः। त्र्यंबकेति मंत्रे वशिष्ठऋषिः रु
द्रो देवता पशुश्च विनियोगः। ऊर्द्ध्व व्रत्यैककामसर्पेति मंत्रे त्रैलोक्ये आकूतिमिति मं
त्रे वशिष्ठऋषिः वाग्देवता पशुस्वर्द्ध्वरप्रसादप्राप्तौ विनियोगः। अथ गोमूहिस्य

113

धान्यादिवृत्तेरविच्छेदः श्रुतस्यचरणार्थं त्रिरात्रमुपोष्य हविष्याशी दिक्कंरु यावद्रितव
र्णानुमाघ्यागो मयानूषीनपुगपस्थायं सातर्जुहुपादास्त तमिति मंत्रेण सायमाहुतेः त्राकू
ऊर्द्ध्वं स्नातनान्तर्हुतेः सामितेन विधानेन गोमयानाहुतिप्रमाणानिति। आषाढादिमास
चतुष्टयं पायसकुंडुपान्नः। आहुतिमेकामिति। धनधान्यादिहीनः कदाचिद्विपा
त्पविक्षिपेलानकामः श्रुतस्य दत्तोविरात्रोपोषणं सचाश्लिप्रसेमन्यायेन हद
सहस्रमिति घृताहुतिजुहुयात्। कुंकुमकर्पूरसमणिपुस्तान्नश्रवालादिपण्येना
नान्वति। एकाचयमाहुतिः। स्तलब्धप्रयोगः। एवं वस्त्रहोमे वस्त्रदशाहोमः। गोमहि ॥११३॥
ष्यादिकेषु तद्वालहोमोन्वति। धान्यपण्ये धान्यहोमः पुष्पे पुष्पहोमः। हूदमहमिति
मंत्रेव वसिष्ठस्य बिः। विश्वकर्म्मादिदेवतानि गृदेश्च पण्यार्थहोमविनियोगः। अथ

न्नाः स्कामो ऽ पन्नगी पद हनि प्रधानाहुते रवं तरं पूर्ण होम मिति मंत्रेण स्त्रुवेणान्याहु
तिमकां जुहुयाघ न्नाः स्त्रीनवत्सवं सहाय कामः तत्रैव दं न्नमवद्यादिति मंत्रेण द्वि
तीयामाहुतिं जुहुयात् सहाय वान्नवति। पश्चात् सर्वप्रायश्चित्तादि कर्म्म तंत्रं समापये
त्। पूर्ण होम मिति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिर्देवता निगदस्थ यन्नाः स्कामहोमे विनि
योगः। हंन्नमवद्यादिति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। प्रजापतिरिंद्रो वा दिल्लो वा देवता गाय
त्रं छंदः। सहाय कामहोमे विनियोगः। गृहस्वाधिप त्यकामो ऽष्टम्यां त्र्योपोषितः अहुं ब
र स्त्रुव चमसे धान्नं गृहीयाघ्राहुतो दहो पो याम्मान्निष्क्रम्य चतुष्पथेग्निमुपसमा
धाय स्त्रुवेणान्यतं त्रेणादित्यान्निमु खीम्या वाहुतिं जुहुयादंन्नं वाएकमेदस्यामि

114

ति। श्रीर्ह्री एषतिद्वितीयामाहुतिं जुहुयादथ पुनर्व्याहृतीर्हुत्वा समाप्य तंत्रं। प्रथ
पुनर्व्यासमागत्य स्नात्वाग्नेरग्निप्रणीतो सूक्तत्र अन्नस्य घृतवत्सहृति द्वितीया
माहुतिं जुहोति। तथैवास्य तंत्रेणापि। पर्युक्षणार्थं यमस्सोपकल्प्य न मन्त्रसमाप्ति
मिति। अन्नमिति मंत्रे श्रीर्वैतिमंत्रे अन्नस्येति मंत्रे च वसिष्ठस्य पिपादिस्योदव
ताविराड्स्वराड्गायत्रीछंदः। अस्य होमे विनियोगः। अथ पशुकामः पुरस्ताद्दा
दृर्थे कंदृष्ठिश्चाहंसः यागोष्ठेग्निं प्रणीयास्य तंत्रेणान्नस्येति। द्वितीयामाहुतिं जु
होति पूर्ववत्। अथाष्टमाद्योपोषितो दुंबरस्रुवादीनां नियमोनप्रतमेवत्न वर्ति ॥११५॥
येत्तु ष्यथाहुतिद्वितीयस्याविकल्पः। स्थामस्होमे वा। व्याधिनातप्यमाने गोष्ठे

स्रुवैणैवमंत्रेणानेन पूर्णपूर्णाहुतिं जुहुयात्। समित्तंत्रविधानेन व्याधिमुक्तो भवति
॥ अथाध्वनिगडतां नयेसमुत्पन्ने वस्त्रे दशानां ग्रंथीन्न बध्नीत। तेरधिसते ह्रिद्यिमंत्रे
ण्ति स्रुवदशासु चीनद्गीन् ग्रंथीन् बध्नीत। अथ रीपवसनेउत्तरीये वेति। स्रुव
सनेन दशादीन् शूनस्य समीपोपसर्पणो वासस्यैवं करोति। एवं कृते स्रुसायैहो
स्विस्ति न प्रसाद्वजेदिति। अथोपरिष्टात्सुरम्यर कं करोति। संजातोपसर्गहेतोः
पश्यादिति। अविनश्यन्तु कामः दुष्को गोमहिषीहिरण्यनम्यादिलाभावेदित
व्यः। तद्यानकामः पुश्चैरणश्याह्रादिकं विधाय वसत्काहुतिसहस्रं जुहु
यात्तेरवत्रिनिर्मंत्रैः पालिनैववेति। समित्तंत्रविधानेन। गोमहिषीकामो वश

115

हृदयस्य पुरीषसंयद्दंसचापुरश्चरणमात्रसुतनन्थाद्वंस्तचाश्रुंजं तेतिस्त वां तेना
जुहुति सूहस्तं जुहुयात्। एकस्मिन्नेवाहनीति। अथ जुहू पशुकामः। अविमिथुन
स्य उत्तरदयस्य पुरस्ताज्जुहुति सहस्रं जुहुयात् पूर्ववत्तैरेव मंत्रैः॥ हृस्त विहितवि
कामः पत्नाकरणाक्तकसान्नायं प्रातः पाणिना जुहुयात्। जुहुधेस्वाहा। जुहुति
पासान्याज्यस्वाहेति वा जुहुति द्वयंति स्यमेवाजीवहीनः कदाचिदपि न भवति। त
स्य पुरश्चरणपूर्वकं कर्मेति। जुधहृति मंत्रे वसिष्ठऋषिः जुहूर्देवता यजुश्छन्दः
स्विपासेति मंत्रे वसिष्ठऋषिः जुहूस्विपासा देवता यजुश्छन्दः सहोमे विनियोगः॥ ॥१२५॥
अथ यवक्षिप्त्वादि नाहं श्रीपुरुषाख्यं प्राणिनं मानेरिति मंत्रमन्त्यस्यादके

तावदन्तर्हितेषावद्दिषस्तपोनयति। अथोपरिष्टात्सुरक्षणाध्याहुर्इति। मा नैषीरि-
ति मंत्रस्य वसिष्ठऋषिः सर्पो देवता अनुष्टुप्छंदः। विषवद्दष्टाद्दिरक्षणे विनि-
योगः। अथ सायौ सौरहृद्दिकसर्पादिजन्यपीडानाशकामः। प्रथमप्रयोगे सुरक्षणार्थ-
मादिश्य वा तदनंतरमहरहर्निद्रास्वप्नवेलायां त्वरगोपायेति मंत्रेण वेणवं-
डं शय्यान्यासेन निदधीत। स्वस्तिकामः स्वपिति त्वरगोपायेति मंत्रस्य वसिष्ठऋ-
षिः। इंद्रो देवता अनुष्टुप्छंदः। स्वस्तये दंडस्थापने विनियोगः। कदाचित्स्वप्ने
ऽप्रियस्वप्नदर्शने समाप्त्याध्यायं वस्त्रं चाम्यंचवादस्समपेमवत्वादं कमेति। ता-
मिदहस्यमंत्रवाद्यं वस्यमाणमिति। मानुषस्य स्वप्निषुत्तं प्रदद्यात्सुदकेना-
न्तर्दहेत स्तेऽशुचिणस्मिनिति आषंडसमानजपेत्। सामपाविनष्टयेतीति

116

पशूनां वेश्चिकीर्षेत्॥ स्नमित्रुर्त्रंश्व णां न वति॥ ततो ऽपराह्णे सीता लोष्टं स
ष्टं स्तष्टेद्वेव मृत्पिंडं आहृत्य श्राका मे निदध्यात्॥ आतस्तस्य पिंडस्य पां
सुनिस्तं श्वणादेत्रां उच्च लपत्र॥ सर्वे ता वृकिरन्ते प्रवास्ते मिनात्रां नव
ति॥ हृतस्त्रहुति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः॥ अग्निर्जमदग्निर्गोतमा देवता॥ बृहती
छंदः॥ समिपातने विनियोगः॥ नरद्याऽग्न स्पेति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः॥ न
रद्यो देवता॥ द्विपदा गायत्री छंदः॥ समिपातने विनियोगः॥ समिमि ॥११६॥
ति मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः॥ इंद्रो देवता॥ गायत्री छंदः॥ समिपातने विनियोगः॥ तत्र

बउर्ध्यादिर्नवंति। आचार्यज्ञचिकृस्नातकोऽराज्ञाविवाह्यः प्रियोतिथिरिति। प्रतिसंवत्सरं एतान्
र्हयेदिति। पुनर्यज्ञविवाहयोरिति। कर्मविधिः प्रागुक्त एव द्रष्टव्यो विवाहकाले। अत
एव पुनर्नोक्तमिति। इति गृह्यापद्धतिः समाप्ता। मार्गवोऽनामदग्न्यश्च पंचप्रवरस्संमि
तः। श्रीधरः शर्मन मारायोऽत्रजन्मविक्रमस्य चापुनः श्रीधरस्यैव सामवेदस्य शा
खवान्। आहिताग्निर्मथुराविप्रः छांदोग्यगृह्यपद्धतिं कर्मशिक्षामिमां चक्रे विष्णु
र्नामान्यधीः खलु। विद्वान् हि रूढं शाख्यं स इति प्रतिसन्ताः पुनः पुनः। प्रसन्नो वि
र्मनो येषां प्रचलतीपा सदैवतैः। यतेयं सर्वशास्त्राणि छांदोग्यान्यविलोकयन्त्वाम

वात्र्यातीवकर्तव्यं देवषट्कृष्टिषरं मनः। देवपालविघमानाहितश्चित्तानांप्रकाशात॥ ॥८
अग्निदाश्रीश्रीविष्णुनामसतानिखिलानां बंदागगन्हयपद्धतिः। ग्रंथस्याद्यःसमस्ताः॥
गृह्यार्थस्यातकांविष्णुःकर्मप्रिज्ञांचकारमादाकालज्ञानंतु कर्मार्थंविद्युदंसापूलंत
117 यायपरिशिष्टेतकर्माणिगृह्यांगानि यथाक्रमं स्मृतिविस्मृतिनिरूक्तानिसंदेपावा
नितानिच। आदौ तावत्पिंडपितृयज्ञकालोनिरूप्यते। सचसर्वज्ञाननसाध्याः वस्मा
द्दौ पर्वनिर्णयः। तत्रगोभिलः। यः परमोविकर्षःसूर्याचंद्रमसोः सापौर्णमासी
यःपरमःसंकर्षःसामावास्या। यदहस्त्ववर्तंऽमानदृश्येततामामावास्यांकुर्वातान्हृ ॥११७॥
श्यमानेप्यकृतागताश्चानवतीति। चयःपौर्णमासीकालोनवंतिसांध्यावास्वमिति

।दिनावाह्येर्वा अथयदहः सूर्य्यो नवति पृथगेवैतस्मात्सा नष्टा ध्यायो नवति अधियीत वा

ह्निन्त्वा वा पर्वागमयेत्। पर्वो दयाःयो र्य्ये मासी वा यथा यथा स विता अस्तमेति तथा तथा

ऽस्मादयो नवति। मासं ध्या। यदा अस्तं गतस्स वितरि पश्चाच्चन्द्रमा उदेति सा अस्तमिता दि

वा वोदिता। यदा उच्चैरुदितं चन्द्रमसि पश्चात्सविता अस्तमेति सा उच्चैरुदितेति। एवं हि

पञ्चद्विहेत्वं संविलग्नं वस्थापनीयं। अमावास्या द्वीयमाणा नवति यदा तदा चन्द्रमा सिद्धि

ष्टपि कार्या। वर्द्धमाना अपरा। कुसायनः। वर्द्धमानाममावास्यां न नेच्छेदपरेद्युरिति। पा

मांसी नधिका न्वापि पितृयज्ञस्तेता नवेज्ञा वृद्धिपक्षे पदरुद्धापापरि अमावास्या हूयते

वदातत्र पितृयज्ञः श्राद्धं वा होन्वो कार्यं कां तदानी यागः कृपा कर्त्तव्यः। स्वो न्नूतपित्रि

118

तीयादूर्ध्वमेतात तः पर्वदिनां ते यागः। यदि तु संध्यायावत्तु तिपद्भवति तदा श्वो भूते यागः।
यमिति। रात्रायनीयः। पर्व तिथि तु रा य यामकार्या द्विहि द्वि गातितिः। द्वितीयास्यादितं यस्मा
षपंता श्चत्वा यनीः। तथा च स्मृतिः। चतुर्दशी चतुर्यामा श्रमापञ्चनविघ ताश्चा रते प्रति
पत् तत्र तत्र यास्या चतुर्दशी। संक्षेप च विवृत्त अष्ट च प अष्ट व्यं षोडश हनि। पंचदशी उत्तर
अष्ट व्यं दिन नाशो यदा न वेद्य। तथा पञ्चवर्द्द परिशिष्टं प्र च तिस्रो यदा पदो या वा स्या
षोडशी तिथिः। ऊन पंचदश्या यास्या न या स्या षोडशाधिका। एवं सप्तदशी तिथिर्न याचन ॥११८॥
निषेधः। किं सर्वशाखाधर्मो यं। किं पाह्निकः। उच्यते। त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वदर्शा तु ब
ह्वचैः। कुहूस्त्वध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगैरिति। एवं सति बह्वचानां त्रिमुहूर्त्तावस्थिते

कार्या। अथ वर्षाणां द्वितीयाएवासामगानां यथेष्टं प्रतिपादितं। परं किंतु प्रसंगादपवादो
बलीयानिति। द्वितीयादर्शने वक्तुदापश्च वृणात्पूर्वंच सामगानां वाजसनेयानामन्यथेति।
अथ पर्वयस्य वक्तुरूमंगीकुर्वंति। ततो यायागोपि वस्मिन्नह्दिने ऽपराह्णे कार्यः। नवसप्त
दशादिने यागः। प्रशस्यो नवति। यः त्रिंशद्दिनो मास एकोनत्रिंशद्दिनो वा। नच
क्वापि कदाचिदेकत्रिंशद्दिनो मासः। तथा वेगाचिनाः दर्शांतं पौर्णमासात्मकं कर्म
प्रवदंते। पौर्णमास्यां प्रतं कुर्याच्च तत्रादर्शांतिषाडशी। आवर्त्तनेपराह्णः संधिः प
र्वप्रतिपदोनेवरात्तदह्वर्ग्गार्हत परतश्चेत्परेह्वनि। आवर्त्तनमध्याह्नः पूर्वप्र
तिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्यदि तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेह्नः स्यादुपक्रमः। उपव

त्य

क्रमोन्वाधानं। आवर्त्तनात्स्वरः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः। परे ऋरिक्ति रेष पर्वद्वयविनिता
यः। किं वक्ष्यक्तु निर्वाकीर्त्तितिःखवितर्यक्षनिरातं। तन्नथैवेति। पंचदशी वा षोडशी वा यत्नो
व धारणीयः। न च वक्तुं दर्शो न च समन्दर्शोदिति। निरग्निस्तु यदा तिथि कालसमायोग
119 दा करोति। कथमेतदिति। मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरा तिथ्या। तदहः कु
र्मीकुर्वीत ह्रासवृद्धी रकारणं। ताग्नेः। नूतविधि च मावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि
वापि श्रवकर्मणि विद्धि द्विनिर्यास्या कुतप कालिकी॥ आपस्तंबः। कृतपाधारस्मुहूर्तो॥११९॥
न्यपराह्णतिनास्तु रः। सका जः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयं॥ प्रचेताः। क्षिनी
वालीकुहस्थे वस्तुकलने श्राद्धकर्मणि। स्यात्तां तत्र चेन्मध्याह्नश्राद्धादिः स्यात्कथं तत्र

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ द्वादशी कुहूः स्मृता। साम्यतिथिकुहूर्योगे विदध्येवांग वादिति
कात्यायनः। दीपमाणममावास्यां प्रथमदिनक्षयेऽपरा वर्द्धमानाममावास्यां हिती
यदिनक्षये परा हूति अग्निहोत्रं विष्णुसेतः संहे पावल वनिलापशः ॥ अथ ब्र
ह्मणां तत्र गोभिलः। अथापराह्णे वा लुप्तोपवसथिकं दंपती भुंजीयातां पदन
मः काम्यः स्यात् सर्पिर्मिश्रं स्यात् कुशाग्रेनेति। किं तदौपवसथिकं यन्नाग्ने नश्रात
यात्रिनविव्यतितदन्नं वर्जयित्वान्यद्विष्यन्नकमन्नं घृतलुप्तमल्पं भुंजी
यातां तं हुत्वीयद्याकश्चन्नतिनिषिद्धाकानिकेविरसावोत्पन्नः। तथा च परिशिष्टे
शाकं मांसं मसूरांश्च चणकान्कोद्रवकान्। माषान्मधुपरान्नानि वर्जयेदौ

पवस्तकोऽहविष्यान्नानि पर्वैव ब्रीह्यः श्यामाका यवगोधूमा मुद्गं धराः केचिद्धविष्या
ति वदंति। घृतदुग्धदध्यादिकं गव्यमेवान्यत्रा। क्षारलवणं ववर्जयेत्। क्षारं हवि
कारं गुडखंडशर्करादिकं लवणानि सर्वाण्येव। केचित् सैंधवमानससमुद्भवं हवि
ष्यं मन्यंते॥ स्मृतिः। सैंधवं लवणं पथ्यं तथा मानससंभवं। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्य
120 क्षेऽपि सर्वदा॥ मानससैंधवके वित्रे केचिदन्यन्त इति द्वितीयपक्षे प्रोक्ते हविष्ये तथा
पि वर्जनीयाः अन्यथा क्षारलवणग्रहणे नैव तामिति निरर्थकं स्यात्। हविष्या ॥१२०॥
न्नपंचानां मध्ये एकं तु जीतान्न द्वितीयं पायसान्नं च तेषां मध्ये तद्वर्जयेत्॥ स्मृतिः।
हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवं। ब्रह्मचर्यमधःशय्यानक्तभोजी षडाचरेत्॥

गार्ग्यः। सत्र सर्वाणि सपिण्डविषयं लघुभोजनं। न सायं नोपवासश्च तिलामिषविवर्जितां। सर्वा-
त्मानं सत्र रस्तुं त्मेः पर्वण्यावर्त्तनाद्विधानराग्यावसमर्थश्चेद्घाह्निकं विमुक्तादिकं। पु-
तिवृताश्राननिर्वपः। अथ पिंडपितृयज्ञः। अनंतरं अन्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्। मनुः।
निर्वर्त्य पितृयज्ञं तु विप्रश्चंद्रक्षयेग्निमान्। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं। तत्र
षड्दैवत्यं श्राद्धं। विधिस्तु श्राद्धप्रसंगाद्वक्ष्यते। एवं। अत्र वैश्वदेवः। तथा च लौगाक्षिः। पितृयज्ञं नि-
र्वपेत्साकं वैश्वदेवाग्रमवचावैश्वदेवं न पितृयज्ञार्थं तद्यावैश्वदेविकं। दर्शश्राद्धं दर्शे। एवं
मत्र पृथक्पाकसंपत्तिः प्रतिपादिते वा साग्नेर्विषयोयं। अहोरात्रिः याग्गान्नं वर्जयित्वा
अन्नं तेषां गोत्रनं करोति। ततो यज्ञमानार्थपाकाद्वैश्वदेवं न भवति। अथ कालमाह। तत्र

ग्निः। श्राद्धात्पूर्वमेव वैश्वदेवं कुर्वीतातदाह लौगाक्षिः। पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्नि
कः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुधः। पक्षांतं चान्वाधानं चान्वाहार्यं दर्शश्राद्धमित्यर्थः।
वैश्वदेवानंतरमेव पिंडपितृयज्ञादिकर्तव्यतामाहादेवलः। श्राद्धवैश्वदेवे तु स्थाली
पाकाः प्रकीर्तिताः। अन्यत्र पिंडपितृयज्ञास्तु वैश्वदेवात्परो हि सः। साग्निकविषयं। पिंडपि
121 तृयज्ञोपि वैश्वदेवात्परतः श्राद्धस्य का कथा॥ निरग्निः कदा वैश्वदेवं करोतीत्यत्र विष्णु
पुराणे। हुत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत्। वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्या १२१॥
न्नराधिप। तथा पराशरस्मृतिः। यदा कश्चित्पितुः श्राद्धं कर्तुमिच्छति मानवः। वैश्वदे
वं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं। लौगाक्षिः। पितृन्संतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानवः

वैश्वदेवं तदा कुर्यात्स्वाद्धे बुललवाचनां। अग्निदग्धामंत्रेण न्यूमोयं निक्षिपेद्बुधः॥ ज्ञानाद्धि
तं बलिं वीरश्राद्धकर्मणि सर्वदा। बलिशब्देन विकिरं प्रतिपादितं। विकरा हूर्ध्वं ब्राह्मण
वाचनात्आकृतः यः कालः स बह्वृचानां संमितः कालः॥ बह्वृचानां साग्निनिरग्निकानां
कथमेतदिति। यजुषाः सामगाः पूर्वं मध्ये श्राद्धे तु बह्वृचः॥ अथर्वाः पाकान्ते तु वैश्वदे
वविधिः स्मृतः॥ बह्वृचानां साग्निनिरग्निकानां स एव कालः॥ आथर्वणिकानां साग्न्यन
ग्निकानां पश्चात्कालः॥ सामगानां यजुर्वेदिनां च साग्न्यनग्नीनां पूर्वकालः॥ श्राद्धात्पू
स्पः॥ अनग्नीनामुत्तरकाल एव। आथर्वणिकानां स्वशाखोक्त एव। कालः प्रशस्यः॥ दाक्ष
र्णानां नान्यदिति प्रतिज्ञातां मिथ्यानि संध्यापोन्याकुर्यात्स च न नरसहस्रेणापि वार्य

त्तं नश्राद्धमिति। पञ्चपाकद्वयं विदितं वैश्वदेवार्थमन्यच्छ्राद्धार्थमन्यत्। तदप्युक्त
मेवस्मृतिर्नास्ति। प्रेतश्राद्धविषयं तच्च। ततः शेषमन्नमिति प्रश्नो नास्ति। तथा वैश्वदेव
नः। एकोद्दिष्टं तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्। एकोद्दिष्टेषु कादशाहादिकश्राद्धेषु
अन्येषु पार्वणादौ एकोद्दिष्टेषु शेषमन्नमिति प्रश्नं कुर्यादिति। इष्टैः सहानुज्ञातामिति। अनुज्ञां
ब्राह्मणा वदन्ति। अस्या अनुज्ञाया अयमर्थः। इष्टं वैश्वदेवादिकं स्यात् भोजनं वस्त्रभो
जनादिकं तथा वर्गाग्निलक्षणं गृहपतिमत्तानं स्यादेवैतद्वलितं संकुर्वीत तन्निर्गृ ॥१२२॥
हपतिना श्राद्धपाकशेषेण भोक्तव्याः। एवं सति श्राद्धपाकशेषेण वैश्वदेवविधिः। क
र्तव्यो साग्निभिः। साग्निभिः श्राद्धपाकेन पुरस्तात्कर्तव्यः। साग्नीनामपि ये पांपदोप श्व

द्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो मध्याह्ने । तैरपि श्राद्धपाके कर्त्तव्यमिति पृथक् पाकः शत श्राद्धविषयोपय
मिति । केन हविषा वैश्वदेवः कर्त्तव्यो भवति ॥ गोभिलः ॥ यद्येकस्मिन्काले व्रीहियवौ प्रक्री
यताम न्यतरस्य हुत्वाऽन्यतरं मन्येतेति । कर्मप्रदीपे कात्यायनः । यदविष्ययवागूर्वा
स्याद्नुद्रीहयः स्मृताः । माषकोद्रवमसूरादि एतद्धि धान्यं हविर्णीः । अनयोरलाभे श्या
माकगोधूमाः सर्वालाभे । यदन्नं पुरुषोऽश्नाति तेनान्नेनापि करोतीति ॥ कूर्महूतौ निय
मस्यैयं । यदन्नं पुरुषस्तदन्नाः स्तस्य देवता इति तथा च रामायणे श्रीरामवाक्यं । य
दन्नं पुरुषोऽश्नाति तदन्नास्तस्य देवताः । चतुर्विंशन्मते विशेषः । अन्नाभावे येन केना
पि फलमूलशाकोदकादिभिः । पयो दधि घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्ववेणारतु । हस्तेनान्ना

दिभिः कुर्याद्दद्भिरंजलिना जलमिति। पयः प्रभृतिसंस्कार्याणां होमः स्रुवेणाहविष्यादिकठिनंद्रव्याणां
हस्तेनैवा। एवं सर्वथा यत्किमपि श्रितमन्नं अहुत्वा नाश्नीयादिति यजुहोति तद्विषये जनेरूपाति
यजुहोति। सपिस्तैलं दधिपयायवागूं वेति। पूर्वोक्तानेऽत्र हरं याह्यमिति। एतेषां व्यंजनानां मध्ये
यद्रुपपद्यते तेनोपसिच्य जुहोति। तस्माद्यत्किंचनान्नं ततो हुत्वाश्नीयात्। पायसेन वैश्वदेवं क
123 रोति। किं वा नेति। उच्यते। पायसेन वैश्वदेवं करोत्येवा कुत एतदिति। निषेधाभावात्। अदृष्टप्र
माणत्वात्। केचित्पायसेन वैश्वदेवं निषेधयंति। तत्सर्वं प्रमाणं दर्शयंति। तदर्थे अस्माभिरपि
बहुस्मृतिनिबंधदर्शनं कृतं। परं क्वापि निषेधो न दृष्टः। कस्यचिन्मुखादेतद्वाक्यं श्रुतं। पायसैः ॥१२३॥
पायसे वापि कुल्माषैः क्षीरसाधितैः। वैश्वदेवं न कुर्वीत हव्यकव्येषु धर्मवित्। अस्य वाक्य

स्यार्थो न घटते। पायसैरिल्मकैः कुल्माषैः क्षीरसाधितैः। किमिति। क्षीरसाधितानां तंडुलानामपि
प्रतिषेधः। ततो माषाणां का कथा। पुनस्तेपि कुल्माषाः। कुल्माषा उक्ष्मिला उच्यंते। एवं निरर्थकमि
व प्रतिभासते। अन्यच्च स्मृतिमहार्णवे मदनराजलिखितशास्त्रकामधेनुशास्त्रवकल्पतरौ च नामरु
एवमादिनिबंधेषु लिखितं न दृश्यते। अपरंतु न वर्णयंति। वा कथं नावेपि सदाचारो निषिद्धो
दृश्यते। तदाचारो बलीयानेव। तत्र मनुः। श्रुतिस्मृतिसदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः॥ सं
म्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतं। एवं सदाचारः प्रमाणो। सत्यं। परं विरोधः। वि
रुद्धसदाचारश्च दृश्यते। बहवः शिष्टाः पायसेन वैश्वदेवं कुर्वंति। धर्मशास्त्रं च व
र्णयंति। तत्कथं। सत्यं। यत्तु सदाचारं तद्बलवत्तरं प्रमाणं। किं तच्छास्त्रीछं दाग्यानुपदस

124

तत्र केचित्पट्धर्मोत्तकाः। केचित्समानधर्माः। तत्र अग्ने पत्नीं दंपत्ते त्यादि पदेषु णान्मा
वृतिमं त्रणोपूर्वपायासमान प्राप्ति णेने घ्रणावत्र। एं दधर्मावानिंगायस्तेये काष्ठितिवत्रा। ३ कं
भुपदेशेणन्मातं व्यपदेशासं नं तिरोपानु क्रमहृति व्यपदेशाः। विगतः अपदेशं व्यपदेशाः।
समानविधानरहितः। एवं व्यपदेशादित्वादपः पदेषु धर्माः। अथ समानविधानवत्वं
व्यपदिष्टधर्मः। सर्वार्थोपि यथाग्निहोत्रेन दध्याधि अपच्छ तं हितं नाद्भिः परिणापत्रा। परि
षिक्तं हिंतन्दतं च नेनेति। पायसान्न सर्वार्थमिदं दर्शयंतीति। एवं समानविधानादव्यपदि
ष्टधर्मास्तु दधूः अनधि अपूपणं चं प्रतिपादितं। सर्वत्र पायसस्य सर्वार्थत्वं प्रतिपादि १२४
तं। अव्यपदिष्टधर्मतः। सर्वैः सर्वत्र पायसेन समानविधानाः सर्वाः क्रियाः कर्तव्याः। ए

वैश्वदेवकरणोपायेसनदविधानदोषः॥ व्यपदेशात्सत्वसुधर्माःप्रतिपादिताः॥ अव्य
पदेशासमानविधानधर्माःप्रतिपादिताः॥ तथाचलौगाक्षसूत्रं॥ अथविध्यव्यपदेश
सर्वकर्त्वधिकारइतिविधीनामव्यपदेशः॥ एवमव्यपदिष्टधर्मस्सर्वार्थः॥ समा
नविधानत्वव्यपदेशात्सत्तधर्मइति॥ व्यपदेशोयावद्युक्तस्तावद्देवधर्मकरणमिति
यथाव्यपदिष्टोधर्मः॥ अनिषिद्धः॥ ससमानविधानः सर्वार्थश्चेति॥ एवंसतिपापसन
वैश्वदेवकरणपक्षोनिःशंकः॥ अकरणपक्षः सशंकइति॥ तस्मात्पापसेनवैश्व
देवंकर्तव्यमिति॥ यदिकस्यांचित्स्मृतौनिषिद्धं॥ ततःश्रुतिस्मृतेःश्रुतिर्बलीयसीति॥
साग्निःप्रवासेवैश्वदेवंकरोतिवानवाइतिसंशयः॥ यदिफलैःसक्तुभिर्वा

पयसा वा जन्तुकादिना वा प्रवासदिनान्निर्गमयति। तदा न कुर्यात्॥ यद्दिने पाकं करो-
ति तदा वैश्वदेवं कुर्यादिति यजुर्वेदपरिशिष्टे। पचनं यदि कुर्वीत प्रवासन्नग्निमा-
न्द्विजः। समारोपस्ततः वाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके प्रवसेदाहिताग्निश्चेत् कदाचिको-
125 न पर्यपात्॥ यस्मिन्नग्नौ न वैश्वानरो वैश्वदेवस्ततस्तत्रैवापद्येत संचयादयातुरा
नाग्निस्तथैव चाग्न्यालोक्तविधिना कुर्यादिश्वदेविकाद्दति अग्निहोत्री विष्णुस्तत
वैश्वदेवनिर्णयः। प्रवासविधिः। प्रागुक्त एव। प्रोषिता यजमानश्चेत्पत्नी वा न- ॥१२५॥
धिकारिणी। सोमकर्तृव तत्र स्याद् द्रव्यत्यागकारकः॥ साग्न्यनग्न्योः॥ साग्नेर-
ति विशेषः। अग्निमुपसमाधाय परस्तात् प्रवासं कुर्यात्॥ प्रवासात् समित्याति

रागत्याग्निं प्रज्वाल्यान्तर्हुत्वौ समिधं दत्वा उपस्थानं च चन्द्रीं करोति। शेषं समानं साग्न

नग्न्यादिति। आहिताग्नेरिति अन्यच्च विधिः। स च त्रिविक्रमपद्धतौ वा आश्वलायन

सूत्रे वा द्रष्टव्यः। यदि प्रयोजनवशाद्गृहिणा सह ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छेत् तदा चतुर्द

शादिनसंख्यया होमं दत्वा समारोपणं कुर्यात्। प्रपघन्यादिनिर्गतवत्स्थानं प्राप्य

तावन्तो होमा दातव्याः। अथवा बहुदिनेषु स्वल्पदिनैर्गतवत्स्थाप्यता तदा ता

वन्तो होमा दातव्याः। अथवा बहुदिने न प्राप्तिस्तदा न विधिनाग्निं प्रत्यहीतं त्यक्तुं

यात्रां दत्वा होमसंख्यां कार्यं न कुर्यात्। अथवा पक्षहोमं दत्वा समारोपं च कृते कथंचित्तु

वासेन न वेन्न होमं च नादित्वा वा पुनरपि यथाकालं होमं ददाति। प्राक्कीतं बालकादिति वत्त

यं होमाः स्नापं दातव्याः। प्रातर्होमाः प्रातः। पश्चात् समारोपणं। तच्चाग्नेः स्वयं यदि तु स-
न्निविष्टादिमद्दृष्टं संपद्यते। तदा सायं प्रातर्वा सायं प्रातर्होमान्दत्वा समारोपयेत् तच्चा-
ग्नेरन्यः सायं होमं नमित्रं पयं चं वसुत्रा यदि तत्र पतयः यदा प्रातः सायं प्रातर्होमान्दा-
तितदा धनं तं मं चं तपतितिामं च देवतास्वा एव सायं पृर्वाकृतीः सर्वाकृ चाग्नि-
माप्राज्ञा पत्या एकैकं पश्चात् तूष्णीं न प्रति होममिति तदर्थः। प्रातर्होमं पूर्वमेवास्मित्सु-
तेरण्योः कमेव। अंते वामदेव्यगानं कृत्वा समारोपण विधिः। अरण्योः पाण्यो वा ॥१२६॥
समिधो वा। अरणी वा पाणी वा समिधं वा। अग्नेः प्रतापयेदिति समारोपः। अरण्या-
विघमानयोः पाररणीप्रपतेत्। अरणिं पद्मनाभं समिधं प्रतप्य त्रिकेण मंथनेन ति

126

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिं। अरण्योः
प्रतपनं। समित्प्रतपनेन सूर्वाक्षोमेत्रः। पाणिः प्रतपने मंत्रविशेषः। अथ ते अग्ने
यज्ञिया स्तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानमच्छा वसूनि चृण्वंतया पुरूणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां यो-
निं जातवेदो योनिं जातवेदो भुव आजायमानः इति मंथनकाले प्रत्यवरोह जातवेदः पुन-
स्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्। प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथा भव यजमान-
स्य शंयोः इति अनेनारणी संस्पृश्य मंथयेत्। पाणी प्रतपने पश्चात् पुनः पाणी प्रतपेत्।
तमग्निं मथितं तस्यैव संस्पृश्य वा जपेत्। पुनस्तत्र मंथयेदिति वा। समित्स्वरूपं कं विद-
ग्निमानीय। आजुज्ञानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां योनिमासीद साधुया। अस्मिन्सधस्थे

127

अध्वकतरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत। उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते संसृ
जेथामयं च। अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत। अनेन
मंत्रद्वयेनाग्नौ समिधं दद्यात्। एतमंत्रं श्रौतस्मार्त्तेपि प्रयोक्तव्यः। अन्ये केचित्कथ
मेतदिति। उच्यते। प्रत्यक्षानयने दोषः। आपततो नो विना समारूढः। आमावास्या
सु रंधयेदि। लौकिके न समारोपानंदो सत्वनिदर्शनादित्य एवमादीनि बहूनि वा
क्यानि संति। एवं प्रत्यक्षानयने दोषः। अतः समारोप्याग्नि यमेतदुक्तिसमारोपस्त्व ॥१२७॥
मंत्रे नैवं ति। मंत्रास्य परत्राग्निका। अतोर्थात् लरत्राग्नौ स्वा क्रमपि कर्तव्यो। तथा कर्म
प्रदीपः। यदा ग्ना ता तं स्वत्राग्निं स्वां यां परो क्रमविरोधि च। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहो

दिकर्मवत्॥ एवं श्रौतस्मार्त्तेष्वपि यथावत्सविधिः यस्मात्स्विकोपि कार्यः॥ समारोपणस्य श्रौ
तेयत्किंचिद्विशेषो दृश्यते॥ समारोपणं तदुद्दिष्टं व्यूहति॥ इति अग्निहोत्री विहितः ततः स
मारोपविधिः॥ होमकाले तु यदि कथंचिद्वैश्वानरेण शांतिं गच्छेत्॥ ततो यं कंचिद्विद्यग्निं नि
कटस्थमानीय तस्मिन्नग्नौ होमं दद्यात् पश्चान्मथित्वा पंचभूसंस्कारपूर्वमग्निं स्थाप
यित्वा यदारणिपक्षो नास्ति तदा तमपि धारयेत्॥ पश्चाद्वैश्वानरं चरुं निर्वपेत्॥ अथ य
त्रापि यत्र यत्र प्रमादमुत्पद्यते॥ तत्र तत्र वैश्वानरः चरुः कर्तव्यः॥ अग्नये वैश्वान
राय चेत्ति निर्वापः॥ अग्नये वैश्वानराय चेति प्रधानहोमः॥ शेषं पौर्णमासवत्॥ यत्र
विशेषप्रायश्चित्तं प्रोक्तं तत्र तावदेव कुर्यात्॥ यत्र तु न राध्मान निमित्तं प्रायश्चित्तं तत्र

त देवं कुर्यादिति ॥ ॥ अथ श्राद्धकालनिर्णयः ॥ तत्र पार्वणकाः ॥ अमावास्याष्टका वृद्धिः कृ
ष्णपक्षोऽयनद्वयं । द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं
चंद्रसूर्ययोः ॥ श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ अथाह विष्णुः ॥ अमावास्या
स्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं वर्षात्रयोदशी ब्रीहियवपाकश्चेति ॥ एत
128 निश्राद्धकालानि । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते । तथान्यपि श्राद्धका
कालानाह तदुक्तं विष्णुपुराणे । श्राद्धार्थमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा पुनः । श्राद्धं कुर्वी ॥१२८॥
त विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥ विषुवेपि हि संप्राप्ते ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ समस्ते
ष्वेषु भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति । नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने । संकी

र्णं यत्र मन्यते तथैवात्मनि तत्र वा। अमावास्या यदा मेघविशाखास्वातियोगिनी। श्राद्धैः पितृणा

मा तृप्तिं तथाप्नोत्यष्टवार्षिकीं। अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रेऽर्क्षे च पुनर्वसौ। द्वादशाब्दां तथा तृप्तिं

प्रयान्ति पितरः सदा। वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छतां। वारुणे वाप्यमावास्या देवा

नामपि दुर्लभा। माघासिते पंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स प

रः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेसौ। तैः पूर्वनाडपदा शुक्लाधनिष्ठायामिनी यदा। वर्ष

युतमपीष्टाप्तिमनिंदुः पितरस्तदा। श्राद्धं कुर्वंति नस्याश्च प्राप्तश्रद्धान्नसंज्ञायते॥ अत एव चतुर्द

श्यां श्राद्धं दर्शवासरे। ब्रह्मपुराणे। शुक्लांगारकयुक्तायां बहुधा ज्ञायते तथा। श्रद्ध

याश्राद्धसंद्विप्रान् प्रतोऽप्यते नृप ॥ स्कंदपुराणे । अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वृद्धिवाकरः ।
पंचदश्यां पंचम्यां वा वासरो मंगलस्य चा । तदा श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता । षष्टि
र्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि वा नंदंति पितरः सर्वे विनवरा मीस्थिताः । तावंतमक
वशादि श्राद्धकर्तुः स्तत्फलं वेजवाजः । बहुलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितं ।
129 तस्य तावति श्राद्धार्थं च तत्सर्वं दृष्टोत्तान्नवदेत् । तस्मात्स्वगृह्योक्तविधिना श्राद्धं सुतैः क
र्त्तव्यमिति ॥ अथ श्राद्धपद्धतिः । तावत्पूर्वेद्युः स्वायं श्राद्धब्राह्मणानि मंत्रणमंत्रः । सर्वपा ॥१२९॥
पविनिर्मुक्तः कामक्रोधविवर्जितः । एकादशानव द्विप्रसंख्योन्नत श्राद्धकर्मणि । पंचदेवो
वा ब्राह्मणान्निमंत्र्यातन्नेवोक्तविधिष्ठापतानवेश । श्राद्धाहमित्थं तपाकेस्तु विप्रैर्वाग्न्

छ्यादनंतरं सौदक्षिणमुहूर्ते मध्याह्नमारभेत् । मंडलात्पश्चिमदेशे ब्राह्मणानुपवेशितान् । उत्था
याय जमानः कृतांजलिः स्वागतं व इति ब्रूयात् । अथ ब्राह्मणाः सुस्वागतं न इति ब्रूयुः । अथ प
त्नीदक्षिणपार्श्वे स्थित्वा यज्ञोपवीती सव्येन दैविकब्राह्मणपादप्रक्षालनं यदिति । अथ प्राची
नावीती भूत्वा पितृब्राह्मणानां पादप्रक्षालनं कुर्यात् । अथ शुचौ देशे ब्राह्मणानुपवेश्य
क्रमादाचामयेदिति । यथा पादोदकेन सह आचमनोदकसंसर्गो न भवति । मंडलाद्दूरदे
शे गत्वोपविश्यात्मनाप्याचामयेत् । अथ स्वस्ति समस्तेभ्य इति पूर्वे विकां गायत्रीं मधुवाता
ऋचं जपन् । अथ तेषु दं ब्राह्मणेषु स्वासनोपविष्टेषु । यथाशक्ति तद्धासनं कुबर्हिषस्तु उपविष्टाः
पृथक्पृथक् । ब्राह्मणानुपवेश्य जपं तेदूदमासनमास्यतामित्युक्त्वा यज्ञोपवीती स

न्वेश्य दैविकब्राह्मणं प्राङ्मुखमुपवेशयेत् । प्राचीनावीती भूत्वा पैत्रं ब्राह्मणमुदङ्मुखमुपवे
शयेत् इमासनमास्यतामिति । अथ कुशमुष्टिं गृहीत्वा यज्ञोपवीती सन् ताम्रभाजनस्थे
130 तोदकेन गृहमध्यं आदृष्टं परिषिंचन् मंत्रेण । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा
यः स्मरेत् पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः । अथ प्राचीनावीती भूत्वा सतिलोन्मोदका
नमा द्विगुणभक्ता भूगृहीत्वा भूर्लोकादुद्धृतानि द्विपरीतत्थेव तिलान् गृहीत्वा विकिरेद् पठे
तानसुरा राक्षसाश्च वेदिषदः इत्यनेन मंत्रेण । अथ व्याहृतिभिस्तिर्यस्तसमस्ताभिः स्व ॥१३०॥
स्मात्रिवृत्तीं मधुवातात्त्रयं जपित्वा श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं । पद्हस्ता पुंड
रीकाक्षं मुच्यते वचनत्रयात् । इति जपित्वा । अथो पात्रस्थान न्यानदिग्लोकाञ्जपेदित्यहो व

द्भवति। ततस्तर्थैतौ मनसा स्मरेत्। अथ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्व
धायै नित्यमेव भवन्तु ते। इति जपेत्। यत्र यत्र प्रथमद्रां कार्न भवति। तत्र तत्रेमं मंत्रं जपेत्। अप
हता इतिमंत्रेण तिलांस्तत्र विकिरेत्। अथ यज्ञोपवीती भूत्वोपस्पृश्य ब्राह्मणस्तुतिमंत्रान्
पठेत्। सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ। चक्रवाकाः सरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे॥
तेपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः। प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं तेभ्योवसीदत। अथा
नुक्रमासपक्षे तिथौ वासरे नक्षत्रे यथानामयोगे यथानाममुहूर्ते मुकराशिस्थे सवितरि
अमुकगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां ब्रह्मविष्णुशिवशर्मणां सांवत्सरिकं प
र्वणविधानेन श्राद्धमहं करिष्ये। ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते यज्ञोपवीती भूत्वा सोदकं द

र्तं दत्तं ब्राह्मणहस्ते दत्वा अङ्गुष्ठदर्भयवोदकैरासनं ददाति। दक्षिणं जानु भूमिस्थं सव्याविष्ठ
त्योदेवत्वाद्दर्भासनं स्वाहेत्यनेन ब्राह्मणहस्ते उदकं दत्वा दर्भासनेन ददाति। अथ प्रा
चीनावीती भूत्वा सोदकं दर्भं दत्तं ब्राह्मणहस्ते दत्वा द~~र्भासनेनवामभागे ददा~~ति दक्षिणं त
131 र्जानु भूमिस्थं त्वा चाङ्गुष्ठदर्भतिलोदकैरासनं ददाति-अमुकगोत्रस्यास्मत्पितृपितामह
हप्रपितामहस्य ब्रह्मविष्णुशिवरूपस्येदं दर्भासनं स्वधेत्यनेन सोदकं ब्राह्मणहस्ते दत्वा दर्भा
सनेन वामभागे ददाति। देवकर्म्म सर्वं प्रत्यङ्मुखोऽनुचेत्कुर्यात्पैत्रं दक्षिणामुखस्तिष्ठेत्। अर्घ ॥१३१॥
र्घपात्राणि पूरयित्वा यज्ञोपवीती भूत्वा अर्घ्यं प्रत्यङ्मुखं निदधाति। द्वितीयं सव्यागमनं तद
क्षिणं पात्रगतं तदुपरि निदधाति। तृतीयं दर्भादिमिश्रमुदकेन मन्त्रेण पूरयति। नःस्वाहा

कारः। यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया विश्वान्देवान्प्रीणाहि
नः स्वाहेति मंत्रांते यवान्निक्षिपेत्। गंधपुष्पं धूपं वस्त्रं दीपं दद्यात्॥ अथ पात्राणि॥ अर्घ्यादि दक्षि
णामुखानि निदध्यात्। तदुपरि छिदलानि दर्भाणि साग्राणि॥ अनंतर्गर्भाणि दक्षिणाग्राणि नि
दध्यात्। शंनोदेवीरित्यृचोदकं निक्षिपेत्। तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्न
मद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄंल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति मंत्रांते तिलान्निक्षिपेत्॥ गंधपुष्पा
णि वधूपश्च दर्शयेत्। तं भृगुक्तं। पित्र्यं कर्मापसव्येन सव्यं जानुं नमो पातयित्वा कुर्यात्॥ प्र
थ दक्षिणजान्वक्तो यवान्गृहीत्वा ब्राह्मणस्य दक्षिणं जान्वालभ्य विश्वान्देवानावाहयि
ष्य इति पृच्छेत्॥ ओं आवाहयेत्युक्तो मंत्रं जपेत्। ओं विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं ह

वं ए दं बर्हिर्निषीदत। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अंतरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ये अग्निजिह्वा
उत वा यजत्रा आस्मिन्बर्हिषि मादयध्वं। आ गन्तु मरुतो विश्वेदेवा महाबलाः। ये यत्र वि-
हिता श्राद्धे सावधाना नवं श्रुता। ॐ ओषधयः सम वदंते सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्म-
णस्तं राजन्पारयामसि। मंत्रं जपित्वा अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन
मंत्रेण प्रादक्षिण्येन यवान्वैश्वदेविकान्निक्षिपेत्। अथ प्राचीनावीती सव्यं जान्वाकु-
ञ्च्य तिलान्गृहीत्वा ब्राह्मणस्य पित्र्यस्य संमुखं जान्वा जनमगाद्युनस्मात् पितृपितामहप्रपिता ॥१३२॥
महान् ब्रह्मविष्णुशिवशर्मणः आवाहयिष्ये। ॐ आवाहयेत्यनुज्ञात उशंतस्त्वा निधीमह्यु-
शंतः समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे। आयंतु नः पितरः सोम्यासो

ग्निषात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदंतोधिब्रुवंतु ते अवन्त्वस्मान् । इमं जपित्वा अपहता

इति मंत्रेण प्रादक्षिण्येन तिलान्विकीर्य दिक्षु निरस्येत् । अथ दक्षिणजान्वक्तोपयज्ञोपवीती वै

श्वदेविक ब्राह्मण हस्ते उदकं दत्वा प्रागग्रेऽर्घपवित्रे दत्वा पादप्रक्षालनं दर्भाणि निसृजेत् प्रास

सनी षेति । अथार्घ्यग्रहणी चापादिव्या आपः संबन्धु बुर्यो वरि दोउ तपार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा

यज्ञिया स्तान आपः शिवाः शंस्योना सुहवा भवंत्विति । जपित्वा विश्वेदेवा एष तेऽर्घ्यं स्वा

हेति । उदकं ब्राह्मण हस्ते दद्यात् । ब्राह्मणस्य पुष्पपवित्रे प्रागग्रे अर्घपात्रमधो निक्षि

प्य । अथ यजमानः सव्यं जान्वक्त्वा प्राचीनावीती भूत्वा पितृब्राह्मण हस्ते उदकं दत्वा अर्घप

वित्रे उदगग्रे निधाय तिलांश्चापि रसः प्रक्षिप्य अर्घ्यं गानि पूजयेत् । देवताभ्यः पितृभिः मंत्रेण । अथ

133 पितृतीर्थेनार्घं ददाति। यादिव्या आप इति जपित्वा गायत्र्याभिमन्त्रितं विष्णुरामनु एतत्ते अर्घ्यं यचाम्
चानुयांश्चत्वमन्त्रतस्मैतस्वधस्तःकार्घोदकं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत्। ब्राह्मणास्तत्सर्वमप
वित्रदक्षिणपाणौ धृत्वा ऽर्घपात्रमध्ये निक्षिपेत्। पुनरुक्तेनैव तथैव पितामहप्रपितामहयोः म
र्घदानं ब्राह्मणाः प्रथमपात्रे सर्वं वस्तु सपवित्रं संस्रवान्निनयति। अथ यजमानः स
तिलं द्विगुणं दर्भमुदकं च गृहीत्वा प्राचीनावीती संदीप्य देशान्निक्षिपेत्। पितृतीर्थेन पितरः
स्थानमसीत्य प उपस्पृश्यार्घस्य मध्ये निदधाति। उत्तानं निदधाति न्युब्जं स्यादिति। यदानिन्नं ॥१३३॥
तदानगथमं निदधाति। आम्ब्रनाय नगरह्योनोदूरे प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपात्रमित्यादि।
अर्घपात्रस्थमुदकं शिरसि निवेदयति यजमानः। अथ वैश्वदेविकब्राह्मणस्य सव्येन गंधपु

ध्यधूपदीपाछादनानां प्रदानं। पितृब्राह्मणस्यापसव्येन प्रयोगः। विश्वेदेवाः गंधपुष्प
धूपज्योतिर्वाचनुः स्वाहा। अथ पित्र्यप्रयोगः। गोत्रास्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः। ब्रह्म
विष्णुशिवशर्माणः। अवचंदन गंधपुष्पधूपज्योतिर्वः स्वधा। अथाछादनयज्ञोपवीतप्रयो
गः। विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदाछादनं यज्ञोपवीतं च स्वाहा। गोत्रेभ्यो स्मत्पितृपितामहप्रपि
तामहेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवशर्मभ्यः एतदाछादनं यज्ञोपवीतं च स्वधा। अथ यजमानो ब्रूयाद
स्त्विति ब्रूयुः। एतत्करणं पूर्ववत्सव्यापसव्येन। रचितांजलिः गंधपुष्पधूपदीपज्योतिः ब्रा
ह्मणप्रतिवचनं। सुज्योतिः। अर्चनाविधिः परिपूर्णोस्तु। यजमानो ब्रूयात् श्राद्धभूमिष्ठ कुश
पुष्पादिकं किमपि न निरस्यति। भोजनपात्राणि दत्वा न स्म परिवेषं अर्द्धवं करोति। पितृ

134

देवत्वा सोम इति श्रुतिः। प्रक्षालनोदकं बर्हिर्मन्त्रेण निक्षिपति। अथ पात्रांतरे नक्तमुद्धृत्य
सघृतं प्राचीनावीती भूत्वा पित्र्यं ब्राह्मणं पृच्छति। ॐ नौ वा अग्नौ करिष्ये इदं कुरुष्वेति
ब्राह्मणेनानुज्ञातः श्राद्धाग्नौ जुहोति सायं प्रातर्होमविधिनान्नमपादिसमिदाधानांतं
सर्वं कृत्वा यज्ञोपवीती भूत्वा तथैव द्वे आहुती जुहोति। स्वाहा सोमाय पितृमते इति
पूर्वां। स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयां। इदं सोमाय पितृमते इदमग्नये कव्यवाह
नायेति। त्यागद्वयं च। समिदादिशेषं समापयति। अथापसव्येन शेषं पितृपात्रे जु ॥१३४॥
होति। अग्न्यभावे ब्राह्मणहस्ते जुहोति। तत्र हुतपादि प्रयोगः। किमपि न भवति। त्यागमा
पि न भवति। होममात्रमेव कुर्यात्। कस्य ब्राह्मणहस्ते जुहोति। आस्वाधमिचार्यं दे

गानांपिस्य ब्राह्मणहस्ते विशेषः। कथमिति। गोभिलः। पित्र्ये यः पंक्तिमूर्द्धन्यः तस्य पाणावनग्निमान्
हुत्वा मंत्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्। इति वचनादन्येषां पात्रेषु निक्षेपे बहुब्राह्मणपंक्ति
विषयः। अथवा एकदैवत्यं न वेदे वत्स्या द्विविषयः। पित्र्ये ब्राह्मणहस्ते हुत्वा शेषं ब्राह्मणपा
त्राणामुपरि तूष्णीं जुहोत्यपसव्येन। विश्वेदेवपात्रे न जुहोति। स्वाहाकारेण हुत्वा गोत्रपूर्वं
तं समापयेत्। पिंडेष्वपि शेषमेवं न दद्याद्वैश्वदेविक इति वचनात्। अथ विश्वेदेवपूर्वकं स
घृतं सर्वं तन्नमन्नं पात्रेषु परिवेषयति। अथ यज्ञोपवीती प्राङ्मुखो दक्षिणजान्वक्तो दक्षि
णहस्तेनोदकं गृहीत्वा पात्रप्रदेशं संप्रोक्ष्य दक्षिणेन करपाणीन्यं चोद्धृत्वा पात्रमालभ्य जपेत्।
पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा। इदं विष्णुर्विचक्र

मन्त्यादि विलोडयं मूले स्वाहेत्युक्त्वा ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन निवेशनं पात्रस्थेऽन्ने करोति ।
अथ सगुणैः सयवैरुदकपूर्वकं संकल्पं करोति । विश्वेदेवा इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि सर्वो
पस्करं तृप्तिपर्यन्तं तद्वः स्वाहा । इत्युक्त्वा पात्रस्य दक्षिणप्रदेशे दर्भयवैः सहोदकं निक्षिपेत् । अ
135 प्राचीनावीती सव्यं जान्वक्त्वा दक्षिणामुखो दक्षिणेन पाणिनोदकं गृहीत्वा पितृपात्रप्रदेशे
संप्रोक्ष्य सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां वा दर्भो पितृपात्रमालभ्य जपेत् पृथिवी ते पात्रमिति । स्वधाकाम
विशेषः विष्णो हव्यं रक्षेति वामाङ्गुष्ठविवेशनं पूर्ववत् । अथ द्विगुणभुग्नैर्दर्भैः सतिलैरुद ॥ १५५
कपूर्वकं संकल्पं करोति । गोत्राः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः ब्रह्मविष्णुरुद्रशर्माणः
इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि सोपस्करं तृप्तिपर्यन्तं तद्वः स्वधा । इत्युक्त्वा दर्भतिलसंयुक्तमुदकं

पितृपात्रस्य चामेदग्नौ निक्षिपेत्। अथ तिलान्गन्धांश्चाविकिरेत्। अपहता इति। अथ ब्राह्मणानां
हस्ते अपोशानार्थमुदकं दत्वा व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपित्वा मधुमतीश्च जपित्वा मधु ३ स्वं
कल्पसिद्धिरिति ब्रूयात्। ब्राह्मणैरस्त्विकत्के अमृतं जुषध्वमिति ब्रूयात्। ब्राह्मणाः सम्यक
मपोशानविधिं कृत्वा प्राणाग्निहोत्रपूर्वकं भुंजीरन्। नात्र बलिदाननिषेधः। स्वतयतय
हस्तादिनिषेधः। अश्नत्सु ब्राह्मणेषु पितृसंहितां च माधुच्छंदसीं च संहितां मधुब्राह्मणं च जपेत्।
अथ तृप्तान्दृष्ट्वा चाश्लोक श्लोकमन्नमन्नमयं जनादिकमुद्धृत्य पात्रपुटे ब्राह्मणेभ्यो निवे
दयेत्। अविघ्नमन्नपाकमध्ये पतितं प्रतिगृह्यतामिति। यदि पात्रं त्यजति ब्राह्मणः।
ततः पितृब्राह्मणवामतो वेद्या दक्षिणतः सतिलकुशोदकं भूमौ निक्षिपेत्

स्तेनैवात तस्तिलोदकं दत्वा तत्र ददाति । यच्चाग्निदग्धा जीवा ये प्यनग्निदग्धाः कुले मम
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यांतु परां गतिं मंत्रेण । अथोदकं ददाति । तेनैव मंत्रेण । नमो मे दे
ष्टा इति मंत्रेण । तस्मात्रं हस्तदत्तौः स्वैरेव निरस्य हूर्दद्यां ग चाछिन्नवमन्त्रः । अथ ब्राह्म
136 णान्यः स्नातस्स दद्यात् वमनार्थमपादत्वा व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपित्वा मधुमतीश्च ज
पित्वा तृप्ता स्थेति पृच्छति । तृप्ताः स्म इत्युक्ते अन्नं नमोमदं तदीशेनं चं जपित्वा संपन्नं पृच्छति
सु संपन्नमित्युक्ते पत्नी पिंडार्थकं सपात्राद्धेयदन्नमुपयुक्तं तस्माद् दद्यात् तदन्नं संन्न ॥१३६॥
यति । यजमानश्च शेषमन्नमनुज्ञापयति । ब्राह्मणाः इष्टैः सह भुज्यतामिति । अथोच्छि
ष्टसमीपे पिंडदानार्थमुपमूलं लूनानां संसंछिन्नसंछिकानां कुशानां स्तृणाति । अथ तत्रो

वनेजनं ददाति। प्राचीनावीती भूत्वा विकिरदानादि सर्वं पित्र्यं कर्म करोति। अथ सव्यजा
न्वक्तः सतिलान्द्विगुणभुग्नदर्भानुदकं गृहीत्वा गोत्रस्मत्पितः ब्रह्मशर्मन्नेतत्ते अवनेनि
क्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति। गोत्रास्मत्पितामह विष्णुशर्मन्नेतत्ते अवनेनिक्ष्व
इत्यादि समानं। गोत्रास्मत्प्रपितामह रुद्रशर्मन्नेतत्ते अवनेनिक्ष्वेत्यादि समानं। अथ प
त्नी दक्षिणतः स्थितान्पिंडान्संनीय पतिहस्ते समर्पयति। यजमानस्तु गृहीत्वा अवनेज्ञा
न वक्री गोत्रनामादि उक्त्वा सतिलान्पिंडान्निवृत्तीपान्नाए एष ते पिंडो ये चात्रेत्यादि समानं। एवं
पितामहप्रपितामहयोः पात्रांतरे वा पत्नी पिंडांस्समीपे निदधाति। अथ पिंडपात्रप्रक्षालनो
दकेन प्रत्यवनेजनं करोति। गोत्रनामादि पूर्ववन्नाएतत्ते प्रत्यवनेनिक्ष्वेति विशेषः। पि

पितृप्रभृतीनां नामानि न विद्यान्ते तदा पृथिवीषम्मित्र नामा । थं तरिक्षसन्निता महन्नामादि
विषत्सुपितामहन्नामा । पृच्छायां पृथिवीषदं तरिक्षसद्दिविषद्भर्मणां । आसनाच्छादनावध
वाचनेषु पृथिवीषदं तरिक्षसद्दिविषद्भर्मन्यः । आवाहने पृथिवीषदं तरिक्षसद्दिविषद्धर्म
137 णः । दीपान्नसंकल्पे पृथिवीषदं तरिक्षसद्दिविषद्धर्मणः । अन्यत्र पृथिवीषद्धर्मन्नं तरिक्ष
सामदिविषद्धर्मन् । त्रयाणां मध्ये यस्य नाम जानाति तस्यैव त्यपंडयोगः । नहि सर्वथापि
ति । प्रस्तवने तन्नानं तस्मात्वमेव स्मृतिः । श्राद्धारंभे च साने च पादशौचे तथार्चने । विक १३७
रपिंडदाने च षड्विंशत्वमनं स्मृतं । एतेषु स्थानेषु त्वमेव । अथात्र ब्राह्मणानामात्वमंत्रं
नाजनात् ऊर्ध्वं सर्वासु क्रियासु विश्वेदेवाः पश्चादुपचरणीया इति । यजमानः प्रस्तवने

नर्नं दत्त्वा वमपप्राचीनावीती सव्यं जानु कृ॰ः स्वतां नलिनं त्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति

जपेत्॥ अथोदकमालभ्य प्रादक्षिण्येनोदङ्मुखो भूत्वा धृतोच्छ्वासो व्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभा

गमावृषायिषतेति जपेच्चोच्छ्वासं त्यजेत् पित्र्यमंत्रं जपेदुदकमालभेत। पित्र्यमंत्रं जपे सर्वत्रैवं। अ

थ नमो वः पितरो जीवाय त्वादिनमो वः पितरोऽपितरो नमो वः इत्यंटा तांजलिं जपेत्। गृहान्नः पितरो

दत्तेत्यनुगृहान्वह इति जपेत्। पिंडानवलोकयन् सदो वह इति जपेत्। एतद्वः पितरो वास इति पिं

डेषु सूत्रं दद्यात्। अथ वं दनपुष्पाद्यैस्तैः पिंडान्नर्चयेत् दीपं धूपं च दद्यात्। केचिन्नैवेद्यं दीपं

तांबूलं च दद्युः। अथ आचमनं हस्ते दत्त्वा तिलानि दत्त्वा सुप्रोक्षितमस्त्विति। अग्निमूर्तिं निषिंचेत् शाखि

वा आपः संचिति आपो दद्यात्। पितृदेवं सर्वं। यज्ञोपवीती वा आचमनं वति। सौमनस्यमस्त्विति चपुष्पा

णि दद्यात्॥ अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति॥ अक्षतान्दद्यात्॥ दीर्घमायुःशान्तिः पुष्टिरस्त्विति पुनरुद-
कं दद्यात्॥ अथ सतिलं द्विगुणभुग्नदर्भोदकैः प्राचीनावीती सन्निदं श्राद्धमक्षय्यमस्त्विति॥ ब्राह्म-
णहस्ते स्वधोदकं दद्यात्॥ प्रयोगः कथ्यते॥ गोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां ब्रह्म-
138 विष्णुरुद्रस्वरूपिणाम् इदं श्राद्धमक्षय्यमस्तु॥ अघोराः पितरः सन्तु॥ गोत्रं नो वर्द्धतां॥ अथ प्राची-
नावीती नम्रः स्वधां वाचयिष्य इति ब्रूयात्॥ उत्तानं पात्रं कृत्वा सकुशं सपवित्रं पिण्डसमीपे धृत्वा
स्वधोच्यतामिति ब्रूयात्॥ अर्घपात्रोदकं निक्षिप्य तदुदकधारां पिण्डोपरि दक्षिणाग्रां सूहीनि- ॥१३८॥
नयेत्॥ अथोदकेन अक्षतं वहन्ती मन्त्रेण तथा धारां निनयेत्॥ अथ यज्ञोपवीती नम्रः विश्वेदेवाः प्रीय-
तामिति ब्रूयात्॥ अथ पिण्डपूजां कुर्यात्॥ पत्नीपुत्रादयो प्रणम्य पूजयन्ति॥ अथ प्राचीनावीती नम्रः चास्त-

ण्डपात्रचालनं कुर्यात्॥ स्वयमेव प्रचालयेत्॥ न पत्न्यादयः। आचम्य दक्षिणां दद्यात्॥ केचित्प्राचीनावीती द्विगुणभग्नदर्भैः सतिलैः पितृनामानुच्चार्य वस्त्रदानं च दक्षिणां च दद्युः। केचित्तु भग्नदर्भैः सयवैः यज्ञोपवीती ब्राह्मणगोत्रनाम्ना च दद्युः। अस्मिन्नर्थे शाखापि द्वैधा दृश्यते। यस्य यत्र प्रतीतिस्तेन तथा कर्तव्यं सदक्षिणं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः। अथ दक्षिणां श्राद्धं मा हेमाद्रौ पस्तुंजते। अतः कारणात्स्वगोत्रेण वा ब्राह्मणगोत्रेण वा दक्षिणा दातव्या। यद्दूरं तद्विचार्य विद्वद्भिरनुष्ठेयमिति। अथ यज्ञोपवीती कृताञ्जलिर्दातारो नोभिवर्धतां। वेदाः संततिरेव वा। श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नो। अस्त्विति। अन्नं च नो बहु भवेत्। अतिथींश्च लभेमहि। मा चिताश्च नः संतु। मा च याचिष्म कंचन। एता एवाशिषः संतु। आपद्यमानश्राद्धेनोपपुत्रैः

139

ब्राह्मणाः प्रतिवचनं ददति। सर्वत्र। अथ प्राचीनावीती भूत्वोत्तरपृष्ठां कुर्वीत। गोत्राणां अस्मत्पि
तृपितामहप्रपितामहानां ब्रह्मविष्णुशिवरूपाणां स्वं वत्सरिकं वपाबलिं श्राद्धं यत्कृतं तत्सर्वमस्तु
श्राद्धविधिं परिपूर्णं ततस्तु तत्र मस्तु। पितृनां तत्फलमस्तु प्रसादात् सर्वं परिपूर्णमस्तु। अथ स्वस्ति
नं वंतो ब्रुवंत्विति। ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयति। ते स्वस्तीत्यूचुः। प्राचीनावीती भूत्वा ब्राह्मण
स्य धूर्पपित्र्यस्यां गृह्यदानं। अपच्छोपयति। सोदकताम्रादिभाजनं दत्वा ब्राह्मणानेव
वाचयेत्। वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात ॥१३८॥
पथिभिर्देवयानैः। आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे। आ मा गन्तां पि
तरा मातरा चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यादिति। सव्यं ते यज्ञोपवीती भूत्वा ब्राह्मणान् मंडलस्था

अदक्षिणीकृत्य पादवंदनं कुर्यात्। तेषामाशिषः शिरसि प्रतिगृह्य तेभ्य आसनं दत्वा तांबू
लं दत्वा क्षमापयेत्। अद्येम सफलं जन्म नवत्या प्राणिवंदनोत्। अद्येमं वंशजाः सर्वे गतावानु
सहार्द्धिवं। पत्रत्राकादिदानेन क्रोशितामुपमीदृशाः। तल्लेके सजातजं वित्तंच विस्मृत्यस्तेंच
मर्हथा। आसीमां तमनुव्रज्या चम्यवामदेव्यं गापयेत्। अथोच्छिष्टं पत्नी उच्छाप्याकरेनस्मिं
श्रंतच्चावामेत्। इति पार्वणश्राद्धं॥ ॥मातामहपार्वणमंत्रविशेषउच्यते। अत्रपितरोमा
दयध्वमित्येतस्यस्थाने अत्रमातामहामादयध्वमित्यादि। सर्वमंत्रेषूहः कर्तव्यः। मातृपार्वणे अ
त्रपितरोमादयध्वमित्यादि। विधवायाः श्वश्रूपार्वणे अत्रश्वश्रूमादयध्वमित्यादि। आवाहने उशि
दृन्तः हविषे अत्तवे इत्येतस्यस्थाने मातामहान् हविषे अत्तवे। मातृहविषे अत्तवे। श्वश्रूर्ह

140

विशेषं तत्र। अन्यत्रापि यत्रोद्दः पितृत्रयोद्दः कर्तव्यः। मातृणामीतो प्रयोगविशेषः कथ्यते। गोत्राणे
मातृपितामहीप्रपितामहीनां सुमनराजीवदायश्रादानां श्रद्धादेयकालेषु। आसनाच्छादनस्व
धावावनेषु गोत्राभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुमनराजीवदायश्रादाभ्यः। आवाहने
गोत्राः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः सुमनराजीवदायश्रादाः। दीपान्तसंकल्पो मातृपि
तामहीप्रपितामह्यः प्रतिविशेषः। शेषमावाहनवत्। अर्घदाने गोत्रे अस्मन्मातः पितामहि प्र
पितामहि सुमनराजीवदेसयशोदे एतत्ते अर्घ्यं पात्रं चानुयोग्यं चमस्तु तस्मै तत्स्वधा। अ ॥१४०॥
वनेजने एतत्ते अवनेनिक्ष्व याश्चात्र त्वामादि पूर्ववत् प्रत्यवनेजनेऽपि। यद्द्वमातैरेतद्दल
वं प्रयोगः। गोत्रे अस्मन्मातः पितामहि प्रपितामहि वा एतद्वाम अर्घ्यपात्रं वामित्यादि प्र

वंवरः। एष वांपिंडो याश्चात्रवामित्यादि। एतद्धांप्रवने निगा यांयाश्चात्रवामित्यादि समानो। अत्र
विधवापायजमानस्याप्युक्तायाः पार्वणप्रयोगाः कथ्यंते। एकोद्दिष्टकाले गोत्राणां श्वश्रूप्रति
श्वश्रूवृद्धप्रतिश्वश्रूणां अमुकीदेव्यादीनां आसनाच्छादनस्वधावाचने गोत्राण्यः श्वश्रूप्रतिश्व
श्रूवृद्धप्रतिश्वश्रूयन्यः। आवाहने गोत्राः श्वश्रूप्रतिश्वश्रूवृद्धप्रतिश्वश्रूदाः। दीपान्तसंकल्पे
श्वश्रूप्रतिश्वश्रूवृद्धप्रतिश्वश्रूदा इति विशेषः। अन्यदावाहनसमानो। अन्यत्र गोत्रे श्वशुरप्रति
श्वशुरवृद्धप्रतिश्वशुर अमुकीद॥ अथैकोद्दिष्टविशेषाः। एकोद्दिष्टकाले गोत्रस्य पितुः। भ्रा
तुः। पितृव्यकस्य। मातामहस्य। मातुलस्य। श्वशुरस्य। उपाध्यायस्य। मित्रस्य। अनाथस्य। संन्यासि
नः। आसनाच्छादनस्वधावाचने। गोत्राय पित्रा। भ्रात्रा। पितृव्याय। मातामहाय। मातुलाय।

श्वशुराय। उपाध्यायाय। मित्राय। अनाथाय शर्मणे। आवाहने मे अनिवृत्तिः। विशेषः कथ्यते। गोत्रं
पितरं। मातरं। पितृव्यं। मातामहं। मातुलं। श्वशुरं। उपाध्यायं। मित्रं। अनाथं शर्माणं। आवा
पयिष्ये। आवाहय। अन्यत्र गोत्र पितः। मातः। पितृव्य। मातामह। मातुल। श्वशुर उपाध्याय
मित्र। अनाथ शर्मन्निति विकरणे विकल्पः। नाम्नोऽकरणं। न स्वधानिनयने। स्वधानिनयन
शब्दे नोर्जं वहन्तीति। एकोद्दिष्टे संपन्नस्थाने स्वदितं इदं श्राद्धं समृद्धमस्त्वित्यस्य स्थाने इ
दं श्राद्धमुपतिष्ठतामस्तु। वाजे वाजे इत्यस्य स्थाने अभिरम्यतामिति। प्रतिवचने अभिरता २४१॥
स्म इति। अत्र पितरो मादयध्वमित्यस्य स्थाने अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्य
स्व। अमीमदत्पिता यथाभागमावृषायस्व। नमस्ते पितर्जीवाय नमस्ते पितः शोषाय नमस्ते

पितर्घोराय नमस्ते पितरः सोमाय नमस्ते पितः स्वधायै नमस्ते पितर्मन्यवे । नमस्ते पितरः पितरो नमस्ते । गृ-
हान्नः पितरो देहि । सदन्नः पितरो देष्म ॥ एतद्वः पितरो वासः ॥ मातृश्चापितृव्यादिश्राद्धे एवं । एकवन्मंत्रो-
न्नहः इति । विष्णुवचनात् मंत्राणां ऊहः ॥ न पितृशब्दस्य ति । पुंसां श्राद्धे पितृशब्दः पितृव्यादीनां
कर्तव्यः । स्त्रीणां श्राद्धे मातृशब्दः कर्तव्यः ॥ केचिन्मातृश्राद्धे पि पितृशब्दः कर्तव्य इति मन्यं-
ते ॥ इति एकोद्दिष्टविधिः ॥ ७ ॥ किंचिद्विशेषो वाच्यः । स्त्रीणामेकोद्दिष्टे ॥ पृच्छा ॥ मातुः पत्न्याः
पितृव्यानां ॥ स्वसुः । पितृव्यान्येषस्या । पितृष्वस्रा । मातृष्वस्रा । मातुलान्या । धर्ममातरौ । अनाथापे-
आचार्याणां स्वधावाचनेन तथैव इति । अन्यजामातुः । पत्नी । पितृव्यानि । स्वसुः । पितृस्वसुः । मातृ-
ष्वसुः । मातुलानि । धर्ममातः । अनाथ इति । एता सपत्काले विनष्टा नामकसंबंधः । आष

142

नाछादनस्वधावाचनेएकः संबंधः। तथाः। गायायां। गोत्रायाः। गोत्रायै। गोत्रा। स्त्रीणामेकोद्दिष्टक्रमस्या
स्तीत्यर्हति॥ ॥ अथ सपिंडीकरणं। सोद्धातत्र संवत्सरे पूर्णे कर्तव्यं। आब्दिकं चैवान्यस्मिन्दि
ने करोति। षट्पक्षे वा पूर्णे वा करोति। त्रिनिर्दिनेरूनेपक्षैः त्रिपक्षैः। षादशाहे तस्मिन्पूर्णे त्रिपा
दशाहनि करोति। वृद्धौ वा संप्राप्तं तदहरेव सपिंडनं करोति। अभ्युदयेउपपत्तौ सपिंडनं सत्वादश्वा
दिन्यदपारणं करोति। पितुः सपिंडनं पितामहप्रभृतिभिः त्रिभिः सह करोति। मातुः सपिंडनं पित्रा स
ह करोति। तस्मिन्जीवति श्वश्रूप्रभृतिभिः त्रिभिः सह। तस्यामपि जीवत्यां पराभिः सह करोति। ॥१४२॥
स्त्रीसपिंडनं पुत्रं पत्यैव वधूपतिर्वा करोति। नान्य एवा पुंसां सपिंडनाधिकारिणः पुत्रादयः कुर्वंति। स्मृति
वाक्यं। पुत्रेणैव कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः। पुरुषस्य पुनस्त्वन्यत्रापि पुत्रादयोपिवपाकेचि

विदा वार्षाः । त्वं स्नाम अविसपिंडनं च ऊर्ध्वं गमेव तिव दति । नान्यकामिति । वाक्यं दर्शयति । सपिंडीक
रणं स्यात् ऊर्ध्वं गं त्रुविधीयते । अन्यथा गोत्रबंधूनां कर्तुं -- विनश्यति । इति संदेहं प्राप्त श्लिष्टः
हर्वं वा कामं विलं यत्तत्तु यादृशं धिकारिणः । पाश्चात्स सपिंडनं कार्यं पित्रात्मकं दपि कं कुर्वंति । षोडश्या
प्रेतश्राद्धानि दत्वा सपिंडनं करोति । अत्र तु चावाह इति संदेहः । तत्र लोगाक्षिः । संवत्सरं वत्स
रादर्वाक् सपिंडीकरणं नैव श्रामासिकं यो दत्तुं नं वेदयं तस्यापि वत्सरं । अत्र वा कामा यम
र्थः । सपिंडीकरणं च तु वर्षं यावत् प्रेतश्राद्धं न षोडश्याद्यानि । यन चाकालं निर्मथु दत्तुं नं
ददाति । पितृश्राद्धेनैव निलविहितं करोति । उन पंक्तौ रात्रि । अन्ये वदंति संवत्सरान्यं तर
सपिंडीकरणं तस्य प्रेतत्वापितृफलं तं उनयपि पितृश्राद्धं न करोति । वाक्यं दर्शय

ति। किं तच्छास्त्रम्। शंखः। यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं न वेत्। प्रतिमासं तथा तस्य प्र
ति संवत्सरं तथा। अपरे तु संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं सेत पितृवर्षद्धियां प्रेतोद्दिष्टमेव कु
र्वन्तीति मन्यन्ते। द्वितीयकरणं निवारयतीत्यर्थः। अपरे वदन्ति। षोडशश्राद्धानि कृत्वा
र्विकमुदकुंभं वा दत्वा सपिंडीकरणे कृते तमब्दं तन्न वेति। प्रेतान्नमुच्यते। शास्त्रे च दर्शि
यति किं तच्छास्त्रम्। वृद्धवसिष्ठः। श्राद्धानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिंडतां। तद्दत्तो नु
तु प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते। षोडशश्राद्धापनहृणादुदकुंभा अप्यपनान्हि वर्ग्याः। संवत्सरे
पूर्णे द्वादशाहे वा तत्रैव तद्दिवसे वा षोडशश्राद्धं वमुदकुंभं च दत्वा सपिंडनं करोति। कि ॥१४३॥
यमासं वत्सरं समापयति न दिनैः। यथा पत्नीत्वमग्नीन् समारोपयति। तथैव तद्दिति

एकस्मिन्नेवादिने होमस्तेन सति सकलं पक्षं यजितं भवति। तथा तद्दिने। अप्रसूतेषु षाण्मा
साब्दादिषु संवत्सरे -- वद्यपि संवत्सरे पूर्णेषु प्रेतत्वं न गच्छति। तस्मादत्र क्रिया
याः प्राधान्येन कालस्यागमः। यथा प्रवृत्तीयवर्षे चूडाकरणमिति प्रोक्ते कार्यपि हायनप्रथ
मवर्षे चूडितः किमचूडितः स्यात्। तथा गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेदिति प्रोक्ते पंचम
वर्षे षष्ठे वोपनीतमनुपनीतः स्यात्। सूतकादिवशात्तस्य क्रिया किमचूडितवदनुपनी
तवत्कार्या। यथा तत्प्रमाणं तथैतदिति। तस्मात्संवत्सराभ्यंतरे प्रेतक्रियाः सर्वाः सत्वापकृष्य
सपिंडनं करोति। अयं पक्षो निरवकाशः क्लिष्टसंमतश्चेति। कथं करोति। एकस्मिन्नदिने वा
य प्रतिदिनं वेति यद्दिनिमित्तात्पूर्वमल्पः कालः। तदा एकस्मिन्नहनि सर्वाः क्रियाः कुर्या

यदा कालविलंबस्तदा प्रतिदिनं श्राद्धानि कुर्यात् । उदकुंभश्राद्धं दिने षष्ठ्यंतरे कुर्यात् । सर्वं
निर्वर्त्याथ सपिंडनं कुर्यात् । व्यासः । मुख्यं श्राद्धं मासि मासि यात्संवत्सरं प्रति । द्वादशाहे
न वा कुर्यादेकाहे द्वादशेपि वा । द्वादशमासोपलक्षणः सर्वाः प्रेतक्रियाउपलक्षितव्याम्
ति पितामहे जीवति यदा पिता मृतः तथा कथं सपिंडनं । प्रपितामहप्रभृतिभिस्त्रिभिः सह प
श्चात्पितामहे मृते कथं । तत्रापि पूर्ववत् । पुत्रिकासुतो मातुः सपिंडनं तन्मात्रा सहैव कुर्यात् ।
अथ सपिंडीकरणश्राद्धपद्धतिः ॥ ॥ वत्सराणां श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिंड ॥१४४॥
तां । तथा वित्रिप्रसूप्यं पूर्वमेकोद्दिष्टमतः परं । याज्ञवल्क्यः ॥ गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्ट
यं । अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिंचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां अर्घं पिंडप्रमुंजनेनां मंत्र

दद्यं जपित्वाथ प्रेतार्घं प्रेतपिंडं च समानयेत्। पृथक्पृथक् अर्घपात्रपूरणं तत्त्रिषु कृत्वाद्यं स
चार्घ्यं प्रेतकादिक्रमात्स्नेतात्प्रेत ब्राह्मणे अर्घं दत्वा स्तोकं त्रिषु पितृपात्रेषु दत्वा पितृणां त्रेषु निषि
ञ्चेत् ये समाना इति मंत्रद्वयस्यांते इति ततस्तेनोदकेन पितृब्राह्मणेभ्यो अर्घदानं। ततः पितृब्रा
ह्मणेभ्यो गन्धसंकल्पान्ते यावत्पश्चात्प्रेतब्राह्मणाय गन्धसंकल्पं त्यक्त्वा पोषणं दत्वा मृतं गुप्त
मिति ब्रूयात्। ततः पुष्पधूपदीपवस्त्रदक्षिणादि दत्वा पितृपिंडान् दत्वा पश्चात्प्रेतपिंडं त्रिधा दत्वा
यत मधुघृतयुक्तं विधाय पितृपिंडेषु निदध्यात् ये समाना इति द्वाभ्यामिति। अत्र संपर्कस्सर्वत्र
तिवत्। इमं त्रीलिखेत्। ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो दे
वेषु कल्पतां ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन्लो

145

कन्यातः द्विमादूति। मातुः सपिंडनं यदा पित्रा सार्द्धं क्रियते तदा मातुरर्घ्यशेषः पिंडश्च स
कालः पितृपिंडे अर्घपात्रे योजयेत्‌ न त्रिधा कुर्यादित्यर्थः। पितृपितामहपिंडयोरंतरे कुशं द
द्याति। मातुः सपिंडनकाल इति। साग्नेः सपिंडीकरणकाल उच्यते। व्यासः। च्युती त्वद
शरात्र यत्न वर्षस्या साग्निकस्य तु। अत्रैव सहपिंडत्वं दर्शपार्वणमात्र स्त्रीसु मंतुः
यजमानाग्निमान्यस्य प्रेतस्य त्वनग्निमान्‌ वेद। हा द्वादशाहेन वै कार्यं सपिंडीकरणं सु
तैः। जाबालिः। सपिंडीकरणं कुर्यात्‌ पूर्वं दर्शेऽग्निमान्‌ सुतः। परतो दशमासाद्वा ह्युपूर्णेब्द ॥१४५॥
नुथापरः। दशरात्राद्दूर्ध्वं वर्षात्वाकृसाग्निनाः सपिंडीकरणं कर्त्तव्यमनग्नेरपि प्रतस
ति। पुत्रश्चेदग्निमान्‌ स्यात्‌ हृत्रिपक्षे वै सपिंडनमिति वचनात्‌। अनग्निरपि साग्नौ

प्रेतस्य वृद्धिं विनैव च यः पाद्मेऽहनि सपिंडीकरणं कुर्यादिति सदाचारः। व्यासः। सपिंडीकरणं
तस्यापि यतीनां चैव सर्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते। पाद्मे च कारः। सर्पविप्रहतानां
च शृंगिदंष्ट्रिजलाग्निभिः। आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्। असंवत्सरादर्वागित्यर्थः।
संवत्सरादूर्ध्वं तु नारायणबलिं च चा सपिंडीकरणवर्जमन्यत्सर्वं कुर्यात्। शा गौतमः। पापकर्मिणा
न संसर्जनं स्त्रियुपश्चात्ति वाभिरिच्छेदिति। केत पापकर्मिणः। पुनरपि गौतमः। प्रायोनाशकश
स्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतां। वाडालोदकास्पर्शी ब्राह्मणादुक्तादपि। उच्छिष्टस्य श्वा
पि सचैल्यामरणं पापसंसर्गमिति। अनिच्छतां संवत्सरमध्येपि नारायणबलिं दत्वा सर्वं कु
र्यात्। संसर्ग नामिति। पतुच्छगौतमेन तु। पापकर्मिणा न संसर्जनं यदिच्छतामिति। तेषां संस

ऽन्नं न चेत् क्रियते। ततस्तो कथं पंक्तिपं तो भवंति। अपरपक्षे चतुर्दश्यां यथैकोद्दिष्टं क्रियते। तत्रै
वां सपिंडनं। नान्यदिति। कथमिति। यां यवः। चतुर्दश्यां तु यस्तु वै सपिंडीकरणं स्मृतं। एकोद्दि
ष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनां शस्त्राघातोपलक्षणार्थः। सर्वं पापमरणं पूर्वोक्तमिति। अ
त एव सर्वेषां पापकर्मिणां प्रेतानां चतुर्दश्यां अधिकारोस्ति। तेषां तदेव सपिंडीकरणं। व्यासः।
मातामहस्याप्येवं हि मातुः सपिंडकोदकक्रियाः। अकुर्वन् पुत्रिकापुत्र एष धर्मः सनातनः॥
कथं पुत्रिकासुतः पार्वणं करोतीति। मनुः। मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः। द्वितीयम ॥१५६
पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः॥ सपिंडनं च तस्यास्तस्मिन् पितामहप्रपितामहैः सहेति। स्मृ
ति अग्निदाग्धी विष्णुचत्वं सपिंडीकरणविधानं सहैव ततः समाप्तं॥ अथ प्रेतोकोद्दिष्टविशेषे

156

कथ्यते। वृद्धश्रवेताः। नाग्निषः प्रतिगृह्णीयादिति। नवयात्रमाणस्य जपति। पृथिवीतपात्रं वपात्रालं
भनेनवर्संनवति। अनिरग्न्यतामिवर्वनं वनवक्त्व्यं। यौन कवचना त्रा। स्वस्तिवाद्बं न विसर्जनं।
प्रचेतसा। न पिण्डको नपः कार्यः। स्वदितं वनो दा ह रन्। वहूव परिशिष्टेष्वकोद्दिष्टेष्वनुत्राद्धेन
विधते। पित्र्यत्राद्धं न कुर्वीत कर्म चाश्रोदाहृतं। मृत्युः। एकोद्दिष्टकुम्भाः समूलाद्दिति। लक्षव
ह्रिन्न निषेधः। गोयमान्यथूपादौ नवर्जयेत्। अस्मात्संबंधमपि न कुर्वीत। स्वधास्वनप्रयुंजीत।
विनक्रिया यत्र विहिता तत्र कार्या। प्रयोगः कथ्यते। गोत्र मणा त्रायदेव धरप्रेताय द्वदमासनं
नमाश्रीयते। अवनेजनं प्रत्यवनेजनयार स्थाने वा। पृष्ठा द्वेयपोः गोत्रस्य प्रेतस्याद्य पास्था
नेउपतिष्ठतामिति। त्रोषमन्नं न निवेदयेत्। शेषमन्नं तस्मै एव दद्यात्। नान्येन नोक्तव्यामिति

प्रेतस्यार्द्धं संदेहोपत इति। संन्यासिनां प्रेतकार्यं न भवति। न च सूतकं। आतुरसंन्यासादिकारणे-
र। पतितत्वादयः सूतकं कुर्वंति। ततोपि प्रेतक्रिया न भवति। आतातपः। एकोद्दिष्टं जलं पिंडमाशौ-
चं प्रेतसत्क्रियां। न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे। ब्रह्मीभूतो यतिः। उशनाः। एकोद्दि-
147 ष्टं न कर्तव्यं यतीनां चैव सर्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते। सपिंडीकरणं तेषां
न कर्तव्यं सुतेनापि। त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते। तथा च प्रजापतिः। यतीनां सुतसंस्प-
र्शः कर्तव्यो न सुतेनापि। एवं यतीनां सर्वदा पार्वणमेव पुत्राः कुर्युः। तदभावे पत्नी तथैव कुर्या-
न्नान्येषामधिकार एकोद्दिष्टे नास्ति। अन्यातुरसंन्यासाद्यावन्मृ[illegible]र्न नापैति। तत्र पुत्राः सू- १४७
तकमात्रं कुर्युः। ऊर्ध्वदैहिकं च कुर्युः। एकस्य च परं प्रेतश्राद्धं न कुर्युः। सर्वत्र यतित्रिदंडग्रहणा-
देव प्रेतत्वं नापजायत इति वचनात्। संन्यासविधिश्च सकलो येन भवति। तदा [illegible]ः किमप्या-

२२

र्ध्वदेहिकं न कुर्यात्। यदा कदाचित्पार्वणमेव कुर्यात्। मरणपक्षे वा पुत्र तत्र विशेषः। संन्यासि
नामाह्निकादिः कुर्याद्यथाविधिः। मरणपक्षे उपर्युक्तं दशाहं पार्वणेन तु इति संन्यासिनां
तकार्यनिषेधः॥ तत्रापि सपिंडीकरणनिषेध इति। केचित्तु पुरः संन्यासेपि दशाहक्रिया
मोपमिच्छन्ति। तदर्थं त्रिरात्रं वा संप्रमाणमिति। सत संन्यासोपादितो वपिण्डकार्ये श्राद्धादिकं
न किंचित्कुर्यात्। गंगादितीर्थानि सेवेत। यतया ततः उद्वादयः नमस्कारं तु वाजनं तं वा कुर्यात्
दिगंतवाऽऽशौचविधिः प्रागुक्त एवेति॥ अथ निरग्निमरणे तत्कार्यं किं कुर्यादिति उच्यते।
आहिताग्निश्च स्वपरपक्षे मरणं प्राप्ते। आब्देन परपक्षे स्पष्ट इति श्रीशा[illegible]पः स्मृत्वा स
मापं शालनाख्यु तीः सम्यापटुचौमावास्यन्तर्हविष्याहृतिं समापयेत। पूर्वपक्षे वैदस्य श्रा

148 श्रातःकृतिं तु चैव समापयेत्। अपासनिकस्याप्येवमेव। आहिताग्नेः शेषविधिः। नोद
सूत्रनिदानसूत्रोक्तिप्रायेणाध्वर्युणा सह तेन यत्कर्तव्यः। उपासनिकस्य कर्मप्रदीपाभि
प्रायेण कर्तव्यः। निरग्नेर्यथासंभवविधिः कर्तव्यः। तदिदानीं संक्षेपत उच्यते। तावत्प्रथ
मं वैतरणीं दद्यात्। प्रयाणकाले यमद्वारे पथि घोरे सुघोरे वैतरणी नदी। ततुं कामः प्रदास्या
मि तस्मै वैतरणीं च गां। अनेन वाक्येन नालं चैतल्पगवां कुर्यात्। तिलपुष्पगंधपुष्पस्तम्भुदकं ग
द्वीचा ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत्। ब्राह्मणसंनिधानेनोदकं भूम्यां वा निक्षिपेत्। ततो गंगा
दितीर्थगंगोदकेन स्नापयेत्। संचाब्रह्मण्या हरेत्। शौनीतास्तु वासुदेवेनोक्तं। ॐ मित्यकाद्वे ॥१४८॥
रं ब्रह्मण्यादि नामानुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं। तीर्थासन्निधा
ने संकल्पमनसा स्मरेत्। एवं तत्तेपि तीर्थफलं संनावेत् गंगा नर्मदा गोपी चंदन प्रभृति ती

र्थमिदं समस्तगात्राणामनुलेपनं कुर्यात्। एवं सति तीर्थफलं संप्राप्यते। मृते यथास्नानं दाहस्य
तकोदकदानादि स्वकुलधर्मानुसारेण कर्तव्यं। आहिताग्नीनां स्वस्वसूत्रानुसारेण द्धपुत्रा
सहसमालोच्य पात्रसंचनादिविधिः कर्तव्यः। एकाग्नीनां स्वस्वगृह्यपरिशिष्टविधिना यथासंन
वपात्रसन्न्यासादि कर्तव्यः। यद्युक्तं कानि चयसां शास्त्रायां यानि तानि स्वशास्त्रोक्तानि ज्ञातव्यानि।
अनग्नीनामपि यमसूक्तमभिविधानं कर्तव्यमेव। आचारो यथा तथा चालितव्यं। मृतमा। हि
ताग्निशाकटेन संतापनानि दिनः सह बालेण स्थितिर्थे पंनयंति। दन्तरं स्त्रिमकालपापायनन्न
यंति। गृहमृतानां विषयमेतत्राप्रतगात्राणि मृदादके नप्रक्षाल्य स्नापयित्वा चितादाधेपादक
शिरसि उतानं दक्षिणाभिमुखं यथा संचवानि पात्राणि चनिदध्यपत्रवि। अनग्नीनां न चपात्रा
णि विघंते। दाहकर्तापि स्नात्वा सर्वानि दध्याति। सतदिह एवशाकलान्यं वस्त्राणि रमुख निद्धिप

ति। पिष्टपिंडेन मुख्यमाच्छादयति। हस्तपाश्यपिंडो ऽन्वोकार्ष्मसं कुसुमं चांगुष्ठनिक्षिपति। तथा
कर्षूयागारवं दनग्रामी उष्मा लोचनिक्षिपति। उष्मा नावेष्टग्राली ति। अथ प्राचीनावीती भू
त्वा दक्षिणामुखः प्रेतमुख्याधस्तात् दर्भे प्रस्वाप्य ऊर्ध्वं तिष्ठु होति। सरसंक्रतमिति। अग्निहो
149 त्रहवण्या आदित्याग्नेरिति। अस्माच्चमधिजातो सि च दयं जायतां उनः। असौ स्वर्गाय लोका
य स्वाहा। असाविलतस्य स्थाने देवमिच्छाम्याशितः स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्ययं प्रयोगः॥
अपासनिकस्य स्रुवेणैव होमः। अनग्निर्यज्ञियकाष्ठेनायनागपिष्ट स्ततस्रुवाकारेण
वा कुशचूर्णेन वा जुहोति। केचिदनग्नीनां पूर्वामाहुतिं न मन्यंते। अन्यदाहुतिपंचकं॥ १४९
दंति। यमाय मनोकाय कामाय अनुमतये वेति। उरसि देवमीरह्मी। ततः प्रदक्षिणं प्रसारि
प्रदक्षिणं काष्ठ कर्णं वितावादधाति। क्रव्यादः। दग्धत्राषं न घ्रांप्रवाह्यानपेक्ष्याघ्नाणा प

नपः गोत्रस्य वरपमेति। एकैकमुदकांजलिं दद्यात्पितृतीर्थेन तत्रैः। तत्तु दर्भमूलेनापस
व्येन तिलैः सह। अमुकसगोत्रा अमुकशर्मा पितः मया दत्तेनांजलिना तृप्यतामिति प्रयोगं
तच्चास्थले दद्यः। जलमध्ये न दद्यात् तीर्थः। स्त्रीणां तु अमुकगोत्रा अमुकी प्रेता मया दत्ते
नांजलिना तृप्यतां जलं स्थले दद्यादिति। तत्तु दर्भमूलेन पूर्ववत्। तस्मात् क्रियां कुर्यादिति।
न स्वनिचांतनं संस्पृष्ट्वा सचैलं पुनः स्नानं कुर्वीतेति। केचिदिति वदंति। तत्तु दर्भमूले
न नोदकांजलिर्योदेः। पर दक्षिणाग्राल्कुशान्तत्र चादद्यान्तच्येति। वाक्यं वा दारूरंति। का
र्मप्रदीपकात्यायनः। अथानपेक्षमाणाः सर्वे एवाबन्धवः। स्नात्वा चा सचैलमाचम्य
कुर्यादुकस्थले। गोत्रनामानुवादेनो तेतर्पयामी त्यनंतराः। दक्षिणाग्राल्कुशान्तत्र सतिला
सतिलं तु पृथक् पृथक्। एवं दत्वा दकान्तं समप्य कूपं दूर्वाग्रा दूलेग्रा दूलाना आम्लस्य

नरा यांतानवदेषुस्तेनु या पिनः। मा ज्ञा र्क कुरुतानिसे सर्वस्मिन्नाए धर्मि ला। धर्मं कुरुत पते
न यावः सहगामिष्यति। मा नु बे क दंनीस्तं न निः सार सार मार्गणां। यः करोति स सं मूढो
जलबुद्बुदसन्निभागं श्री वसुमतीना ज्ञा पुदध्वदृंब तानि चाकुनः। प दें कथं नाशं मन्यो
लोकान या[illegible] लिपं वधासं भूतः कायापदि पं वव मागतः। कर्मभिः स्वकृतैरीशो के तत्र का
150 परिवदना। सर्वत्रैषां तानि रूपाः प र नां ताः समुद्भूताः। संप्राप्य विप्रवां ता मरणं तं हि जी
वितांस्ते [illegible] बांधवैर्मुक्तं प्रेतास्तुं क्तेप वा वद्याः। अ ता नरादि तं ये हि क्रियाः कार्याः प्रयत्न
तः। एवमुक्ता ब्रजेयुस्ते गृह हाघु द्रषः सनाः। स्नानाग्नि स्पर्शना क्षौराः शुध्यायुरितरं त ॥२५०॥
तः। अथ तत्र प्रबोधिताः संता गृहं व्रजेयुस्त्रियः प्र श्वान्न वसे दिवसानाना अं रूप्पा पश्चादिति
रजस्वलां प्रेतां कालं यावस्नातीस स्थापयि वा दर्द्र व्रत र्थं हि नि। दीपाग्नि धारणं दग्धां दं याव र

गृहद्वारदेशमागत्य मुद्गरास्त्रं दीपपात्रं मग्निं निंबपत्राण्यग्नेरुपरि द्वारं प्रवेशातो वामभागस्का
न्धापादावस्फल्यमुद्गरास्त्रं सनिंबपत्राग्निं वस्त्रं स्पृष्ट्वा प्रविशंति। वामस्यां दिशि गोमयेन वर्तुला
कारं पंडलानिकत्वा तदुपरि प्रेतान्यात्मानं निधाय निंबकाष्ठद्व्यांगुलं दंतधावनं दद्यात्
अमुकगोत्रामुकशर्मा प्रेत इदं तधावनं मया दीयते इति प्रयोगः। वामदिक्स्थितप्रेतालीढ
स्थिपदेशातो वामस्यां दिशि स्थानिधायः। उष्णानि वस्त्रक्षालितानि तत्र निक्षिप्य जीर्णवस्त्रं क्षप
क्षालितवासांसि परिधाय तत्कुर्यात्। प्रातः प्रातः प्रत्यूषकाले हरहरः स्नानं चाम्यतत्कुर्याद्दशा
पावरात् तानि वस्त्राणि निधायान्यानि परिधाय पाधः शाय्यासनं आसीतां भोजनवेलायामन्यगृहा
गतसिद्धान्नं स्वगृहे तः सिद्धं वृद्धस्त्रीभिर्वृद्धस्त्रीभिः सिद्धान्नं सघृतं पूर्वं विधृतस्थापनसमनः समी
पस्थाप्य जीर्णवस्त्रं क्षालितवासांसि परिधाय पायसमांसन्याकुर्वन्ति लोहदंडं गृहीत्वा

र्वेवर अमुकगोत्रामुकप्रेत एष ते पिंडो मया दीयत इति प्रयोगः। तत्पिंडं जले निक्षिप्य सपिंडैः सह नु
का अधःशायी स्नानमार्जन- रहमांसमन्नवर्जयेत् दशाह्रां मूलं वा तृतीयसप्तमनवमेष्वहस्सु सुगं
धपक्वतैलं सोद्वर्तनं मया दीयत इति प्रयोगः। ततो ज्ञाति बांधवैः सपिंडैः सहान्यं गत्वा स्नात्वा च
वत्रीन्हीन्तुदकांजलिं दत्वा नखनिकृंतनं स्पृष्ट्वा पुनः स्नात्वा चाष्टकुंथैव स्नाति परिधाय
15 गृहं व्रजेयुः। एवं सप्तमे नवमे ह्नि वा दशमे श्मश्रुवादीनां वपनं। नखनिकृंतनं चासपिंडानां न
खच्छेदनमात्रं। आशिस्तूनां नियमः। स्वेच्छया नां केचिन्न मन्यत इति। अत्रापि स्वकुलधर्मपिंडोदको
दानादावपेक्षणीयः। एकादशेह्नि जपाकाले अग्निदीपवत्तुब्ध्यै निक्षिप्य रात्रौ रवावुदिते स्ना ॥१५१॥
यीत। संध्यावंदनं नाचरेत् कुर्यात्रिगृहान्तु पूर्वविधिवत् एकं पंचगव्यं शिष्टा याचारस्तत्र चाग्र
यिवपाकं तच्चाग्रात् दशमेकादशाहसंज्ञं करोति। पश्चाद्वाह्निकं करोति। केचिदिति वदन्ति गुरुः

स्नानं च चापश्चाद् एकादशाहादि करोति । अत्र तद्दूरं पद्धिवार्यानुष्ठेयं । केचिद् एकादशाहे नवश्राद्धं
दंति । नवश्राद्धं वा शुभो कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । अथ पंचगव्यादूर्ध्वं वृषोत्सर्गं यथाविधानं कुर्यात् । एका
दशाहे क्रियमाणे वृषोत्सर्गस्तदा मातृपूजाभ्युदयिकं श्राद्धं न कुर्यात् । कालातीते तु कुर्यात् । वृषोत्सर्गवि
धिः प्रयुक्त एव द्रष्टव्यः । अथ वृषोत्सर्गादनन्तरं श्राद्धमेकादशाहादिके चात्रोपमन्त्रं मतस्य
ब्राह्मणाय दत्वा पिंडानुदके प्रास्य सवेलं स्नात्वा वस्त्राणि अन्यानि परिधाय पाकान्तरं कृत्वा
वैश्वदेवादि नित्यकर्म चाग्न्यायासनोपानघत्रैविद्यो दद्यात् ब्राह्मणाय दत्वा शान्तिभिः स
ह भुंजीत । अथ प्रदोषे देवालयं गत्वा पुष्पचंदनधूपदीपादिभिर्विष्णुं समभ्यर्च्य प्रदक्षिणी दत्वा
न पंचत्वा वामदेव्यादि सामानि पठित्वा गृहं व्रजेत् । सूतकादि सर्वं कर्म सामगैर्दशाहेनन्तरं कर्तव्यं
हे पादस्कन्दायदनि । यस्यां तिथौ मृतो भवेत् । स च पादः । तिथ्यनुवृत्तिः सूतकालवर्जिनीवादित

152

यस्यत्नि प्रायः। अनग्नौ नास्त्र तकादि सर्वं मृता हाहा र स्य कर्त्तव्यं। द्वितीय पक्ष चायमाह्निकं संवप
नं वाहतीय त्रयः। एकादशाम्मृकाद्यो हनि दशां तर मृतस्यैव मादिक्रिया। कर्त्तुस्त्वा कालिकीसु
द्विरस्तुद्धि नरवसः। सघःशौ च पर्यवां वत्सर्थ हनि स वपनं। एकादशाम काद्यो हनि। सत्य ब्रतः
सघः शौ चपिंदान वर्ष श्राद्धम कादशो हनि। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धमासा प्यासनादि शुद्धिकृत्या
स्त्रान्नि प्रायः। शौ का श्च केचिदन्यथा वदंति। कुर्वंति वा। केचिद्विद्वांसः इति वदंति। तीर्थमरणा
दायस्य अहं स्तत कं प्रतिपादितं। तत्तु न विषये न भवति। अन्यैः सर्वथा सर्वदा पित्रोर्दशाहात्रं कर्त्त
व्यमिति। वाक्यं च दर्शयंति। पायाशाहः। पितरो चेन्मृतौ स्यातां चाहरस्तो पिदि पुत्रकः। स्वत्वा ॥१५२॥
तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतक भवेत्। अपरे वदंति। ज्येष्ठ पुत्रेण चेन्न च यावत्ता भवति पश्चा
त्तुशावान्तौ स्वच्चात्रिरात्रं कुर्वंति। एवं बहुव्यसंशाय पद्धतं तद्विवादान्तु श्यां प्रसंगादत्त

क्तं नवति। प्रेतं तमधुनोच्यते। अथास्थिसंचयनविधिः। प्रातःकाले वा वाह्नीरे णप्रावीनावीती
नूत्वा दक्षिणामुखः सनूचितिं पर्युक्षिवेत्। यमीति कर्ष्मीति कवती त्यतपर्चा ततः सर्वगात्रेभ्यः प
के कमस्थिग्रहीत्वा दोमादिवस्त्रेन चंदनेन विलिप्तानि सत्त्व्यापि वेष्टयित्वा नवे पात्रे मृन्म
पटवा वृक्षमूले अरण्ये निखनंति। पितृमेधार्थी। गंगां न सिंचानि क्षिपेत्। एवमस्थीनि स्था
पस्नात्वा वा यगृहं व्रजंति। यद्येवं प्रेतं वहंति। ते वेदुषा काले निस्नातास्त दक्षिनि ग्रामं प्रविशंति। प
कदितत दानि सीति। दूरमितो वी विक्षुतो दाहादि इस्मात्क्रियाविधिः समाप्तः। अथास्थितानि
स्व स्त्रवासपिपत। गृहे वा श्रोता गृहयः स्तपाकथमिति। तस्मास्थीनि संगृह्य गृहस्थानं बहिः प्र
स्ते आहृत्य वृक्षादविति चिता तत्र स्थापकाला पुना यालायन लोहापननिदानरूपतिस्त्र
प्रोक्तविधिना संस्कारं कुर्यात्। अथोपयात्तमार्धदेहकः अस्थिनाशोपालाशवृं तानि षष्ठ्यादि

कानि त्रीणि स्नातानि स्याद्दरेत् । कुर्यात् ग्रासादिकं नत्वा तच्छिरसि पालाशं तानि चत्वारिंशद्दद्यात् ।
तथा ग्रीवायां दश । उरसि त्रिंशत् । विंशति जठरे । बाह्वोः शतं । अङ्गुलीषु दश । वृषणे षट्
च चारः शिरः शिश्ने । ऊरुस्थाने तथा शतं । त्रिंशच्च जानुजंघयोः । विधिना दाहादिकं श्रोताग्निभिः कु
र्यात् । अथासानिकस्याप्येवं विधिः दाहः लाग्नौ । अनग्नेरप्येवं विधिः । लौकिकाग्ना
दाहः । यावज्जीवनमस्यामाहरणं । तावत्कालमग्नीनां रक्षणं । होमस्थाने क्षपयेद्दे श्रवणादिवर्जी
स्कन्धाभावे एव । आमावास्येन हविषा यजेत । बल्पूर्वं पर्वतदापातनाकृतिरेवा । अथासा
निकस्याप्येवं । यस्य यानि पात्राणि तस्य तानि तत्र यथार्थं निदध्यात् । विगल्यामरणान्तापस्य ॥१५३॥
ण बह्निहीनस्य चोत्क्रमविधिना दाहादिकं कुर्यात् । नारायणबलिश्च ग्रंथांतरे दृष्टव्यः । अनिष्ठया
मृतानां सर्पदंशवस्य सर्वं कुर्युः । नारायणबलिकरणकालं यावदुक्तविधिं सचाग्नपारत्रलीयाः ॥

उक्तादधिकं होमादिकं न किंचित्करोतीति। अग्नीनां रक्षणमात्रं करोतीति। सद्यो वा सर्वं क-
रोति। एकादशीप्रभृति कालापकर्षं न कुर्यादिति। अनग्नेर्यथाकालं कुर्यादेवेति। अ-
थाशौचापकरणं। स्मृतिः। दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। अर्वाक्संचयनादस्थ्नां
त्र्यहमेकाहमेव वा। सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति। समानोदकभावास्तु जन्मना-
म्नोरवेदने। निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म वा। सवाससा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मा-
नवः। मनुः। प्रतिक्रांते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वा वापो वि-
शुध्यति। याज्ञवल्क्यः। आदंतजननात्सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता। त्रिरात्रमव्रतादेशाद्दशरा-
त्रमतः परं। गौतमः। शावमाशौचं दशरात्रं अनृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां। सपिंडानां दशरात्रमेवा ए-
कादशरात्रं क्षत्रियस्य। द्वादशरात्रं वैश्यस्य। अर्द्धमासं शूद्रस्य। तच्चेदंतः पुनरापतेत्तच्छेषेण

शुध्येरन्नाशात्रिरात्रेषष्ठाभ्यां शुध्यन्ते तिस्रभिः। गोभिलगृहतानामन्वर्तं शालङ्को धन्वान्तरे दायादो नाशाक
शस्त्राग्निविषोदको द्बंधनप्रपतनैश्च ष्ठतां श्वनिष्ठतां सर्वं प्रसूतां पराशरः। उपसर्गमृतान
नु स्पृशः शौचविधापतद्गिः। पतीनां च आशौचं न भवति। आशौचं निष्ठ नैव वेक्षानान्तु तद्भवी॥
तत्रैस्यवा शुद्धतातत्रनतद्व्यस्य कर्हिचिद्राजिवृतं पुत्रादिभिः सतां। मनुः अतिक्रान्ते
शाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति। वेश्येषु दत्तदा
सयो न भवति। सततः शुत्र सपिंडानां चैतदाविज्ञेयान्। अथवा पुत्रोऽग्निमान् न भवति। ततापि
154 वां। अन्यथा पुत्रो दत्तशात्रेयरत्र। गात्रिणा यथा कालमिति। स्मृतिः। गृहे यस्य मृतः कश्चिद्द्वा ॥१५४॥
पिंडं कथं चन। तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः। गृहे पते: सपत्नीकस्य चानध्याय
नपुत्रादीनां तसंध्यावंदनादि सर्वं कुर्युः। इष्यान्तरेणान्नजनपानादि सर्वं कुर्युः। पाराशवकः।

आदंतजाते बालेनेव सद्यः शौचं विधीयते। अहोरात्रं तथा शुद्धिः बालेष्वकृतचूडके। तथैवानु
पनीते तु त्र्यहात्तु शुद्धिरिष्यते। प्राङ्नामकरणात् सद्यः एकाहं दन्तजन्मनः। चूडोर्ध्वं त्रिदिनं प्राक्मौं
व्रतादूर्ध्वं दशाहिकं। संवर्तः। यद्यप्यकृतचूडोऽपि जातदंतस्तु संस्थितः। दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं
त्र्यहमाचरेत्। अकृतचूडितानां कन्यानां सद्यः शौचं विधीयते। एकाहं चूडितानां तु दत्तानां त्र्यहं न
वेदरा। वाग्दत्ताविषयाणां विष्णुः। प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संयतासु वा। मातापित्रोः त्रिरात्रं स्यादि
तरेषां यथाविधि। शंखलिखितौ। स्त्रीणां वोदान्तदाना संस्कारादप्यधः कुमार्याः। सद्यः शौच
मथैकाहस्त्र्यहं पितृबंधुषु। संस्कृतासु तथा स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षतः। मदत्तां पितृगृहे स्याच्चे
देकाहं तस्य सूतकं। व्याघ्रपादः। वोदादानमेकाहं सूतकं न वेदरा। दत्तानां देवकन्यानां त्रिरा
त्रं सूतकं न वेदरा। वाग्दत्ताविषयमेतदरा। वादिहवैवदद्यात्तु यानेव प्रतिपादिता। असंस्कृता

सुसंस्कृता त्रिरात्रमुभयोर्न्नवेत्र। उभयोरिति मातापित्रोः। वाग्दत्ताप्रदत्तानामाशौचं भर्तृगोत्रे स्या
दुभयोरेव वा। केचिदेवं वदंति। उभयोरित्यत्र पितृभर्तृकुलयोस्त्रिरात्रमेव। एतत्संस्कृतापि प्रतिपा
दिता नास्ति। अत एव केउभयकुलेपि त्रिरात्रं एतत्त्रिविधद्धिर्विवाचार्यानुष्ठेयमिति। अन्ये वदंति
संस्कृतायां कन्यायां मृतायां कन्यायां वा अप्रतिपादितायां वा पितृपक्ष एव सूतकं न हि। कथमे
तदिति। स्मृतिः। कन्यायां उपरतस्यैव विवाहः परिकीर्त्तितः। उढदुहितायां नाशौचं पितृपक्षे
विधीयते। पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता। तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्य ॥१५५॥
ति। पराशरः। आत्रिपक्षो त्रिरात्रं स्यात् षण्मासानुपक्षिणी। अतः संवत्सरादर्वाक् पूर्वदयो
दकं शुचिः। मृतगोत्रेण विषममत्रान च पितृमातृसमाचरति। तथा वा पितुः पत्न्या मा मृतायां
मातृवर्जं हि त्रिज्ञमः। संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमतउर्विर्न्नवेत्र। आरोमातामृतापस्य-श्री

—प्रसूयमीयते पिता। पितुः प्रोषे गतस्य पुत्रैः स्मान्मातुः कुर्यात्तु वै वापद्धिशाली। अंगिराः। —असगोत्रसगोत्रो
वा न स्त्री नार्यमथापि वा। प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्। केनकेनापिंडो दयत्रयते। का वा
पन्नः। पित्रोः पुत्रः सपिंडो वा मातुलो गुरुरेव वा। एते पिंडप्रदाः सेयाः स्वगोत्राश्चैव बांधवाः। बृहस्पतिः।
नार्यपिंडं पतिर्दद्यात्सते र्भार्या तथैव वा। सर्वचैव स्नुषा वापि तदभावे सपिंडकः। उशनाः। पितुः पु
त्रेण कर्तव्यं न कुर्यात्पिता सुतेः। यस्य कस्य न कुर्वीत सपिंडीकरणं विना। प्रसुतस्यातरस्यैवं। गो
स्तु कल्पः। पितरि प्रोषिते विप्रोनावाप्तोपि नागमः। ऊर्ध्वं द्वादशान्नवर्षेभ्यः। स चात स्तप्रतिरूपकं।
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः। तद्दिनादेशसमवाप्तिं क्षेष कार्याणि वा वरे स्यात्। वृद्धम
नु। जीवन्यदि स आगच्छेद्घृतकुंडे निमज्जयेत्। उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादिकारयेत्। बृह
स्पतिः। मृतस्य तस्य संपर्के स्यात्तु दृष्ट्वा कथं भवेत्। आस्नानकालेनाशौचं यावज्जुक्तो बांधवानां च

वरेश्वराप्रजापतिः। अग्ने वारीयदा कुर्यात्पिंड निर्वपणं पितुः। तावत्कालं मृतौ चं स्यात् पुनःस्ना
त्वा विशुध्यति॥ अन्यत्र ग्रन्थान्तरेपि स्मार्त्तविषये यां। स्नात्वा निमाज्वर विपित्तथैव। यस्तु उपक्रमि
ते यदि सूतकमापद्येत। तदा कथमिति। एकविंशत्यहःपर्यन्ते विवाहे दशाहे वा समाः। त्रिरात्रे
चोपनयने श्राद्धे तदहःरिष्यते। एतावत्कालं नाशौचं। तथा च विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा
मृतसूतके। पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति। दुर्गोत्सवहिते चान्तौ विदेशोमृत्यज
156 म्मनि। कन्याविवाहे संक्रान्तौ सूतकं न कदाचन। जननेमरणे वापि त्रिषु शौचं न विद्यते। यज्ञे
विवाहकालेवा दैवकाले तथैव च। प्रतिपाज्यो घापनभ्रतादीनि। व्रतोत्सवविवाहेषु तन्त्री ॥१५६॥
णां मृतसूतके। कार्यमस्कृतवत् सर्वं तत्र कर्म्म न संशयः। गृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य त्वि
जः। पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः। गृहीतार्घस्य तद्द्वत्रेविघस्य महामखे। स्नानवत्वे

थ्यपावत्तावन्नाप्नोति सूतकं। निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि। तस्माच्छौचं न विद्यते तथाश्र
द्धान्तःकदाचन। निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य वा। देहे तिष्ठंति पितरो नाशौचं तस्य विद्य
ते। मार्कंडेयः। यज्ञकाले विवाहे च देशान्तं गते तथैव च। वाह्नसमाने तथाग्नौ च नाशौचं मृतसूतके।
अग्न्यादिना विपन्नस्य वा ऊर्ध्वं लंघ्यरोगिणः। सपिंडः स्वस्य शुद्ध्यंति त्रिरात्रेण न संशयः। स
हस्रपृषं धावरस्स पिंडं यं श्रुतकं ध्वंसत्रस्य चैवं संध्यामिष्टिं च रुद्धो मंत्रयावज्जीवं समाचरेत्। न ध्या
जे सूतके वापि त्यजेन्नाग्निहोत्रं दधिगतिं। जपेन्मानसीं संध्यां कुशवारिविवर्जितां। केचित् त्रिरात्रादूर्ध्वं
मन्यंते नान्यागिति। मनुः। वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु
भ्ग्वग्न्यनशनाम्बुभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः। तृतीये तूदकं कार्यं चतुर्थे श्रा
द्धमाचरेत्। उदकप्रमेदशांजलिदानसमाप्तिः। चतुर्थे पश्चाच्छ्राद्धमुक्तं। तत्र मुक्तमिति। कुत

एतदिति। शातातपः। सद्यः शौचं विधातव्यं श्राद्धमेकादशेऽहनि। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासना
दिषु। श्वश्रुरयोश्च गिन्यां च मातुले। पितृमातृस्वसैरेव तु पपेत्वाप्ति पक्षिणीं निशां। पारस्करः। श्व
च्छिवर्षप्रेते मातामहेऽज्ञोरशौचं नवसपिंडानां। पारस्करकोऽप्येवं वदति। ऊनद्विवार्षिके कर्णौ। उ
नयोः सूतकं मातुरेव हि। किंपञ्चालमाशौचं तयोः। उक्तं। आदंतजननात्सद्यः आचूडा
न्नैशकी स्मृता। इति पञ्चागुक्तं तत्तयोरेव। सपिंडानां स्नानेन शुद्धिः। प्रेतपिंडविषये किंचित्त
त्रमस्ति। शालिभिः सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत्। प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहि
कं। सूतके सूतकं चेत्पोपघपि स्यात्कथं चन। तच्छेषेणविशुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा। सूतके ॥१५७॥
मृतकं चेत्स्यान्मृतके सूतकं तथा। तत्राधिकृतमृतकं दशाहं च पपेद्बुधः। पारस्करः। शावसूति
समुत्पन्ने द्वितीये समुपस्थिते। शावेन शुध्यते सूती न सूत्या शावशोधनं। सूतके तु समुत्पन्ने

त्र जन्म यदा भवेत्। कर्त्तुः स्नानमात्रिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन गच्छति। यावत्सूतकः। बालस्त्वं तद्दशाहे
न प्रेतत्वं यदि गच्छति। स एव वह्निशुद्धिः स्यान्मातॄणां चैव सूतकं। यावन्न छिद्यते नालं तावन्ना
प्नोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते। अत्र केचिद् इति। जन्मसूतक—
मात्युत्थान्न कुर्वंति। यदि सूतके समुत्पन्ने अतुवपः संततः कर्माणि कुर्वंति। ततो दोषप्राप्तिः क्रि
न्नाप्यते। अथ वा तं न कर्त्तुमुचितं भवति। ततो कुर्वंति तेषां कर्मलोपः स्यात्। कर्मलोपे तु प्रा
यश्चित्तं बाहुल्येन दृश्यते। तस्मादेतद्विचार्यं। अथ जन्मनिमित्तं सूतकं यथा भवति न भव
ति वा यस्य भवति यस्य न भवति तदिदानीं वक्ष्यामः। तत्र स्मृतिद्वैधं दृश्यते। स्मृतिद्वै
धे धर्मद्वैधं न भवति। तत्र विषयो ज्ञातव्यः। शंखलिखितौ। श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र ध

र्भिवुमोस्मृतो।स्म, तिर्दृष्टेतु विषयः कात्यनीयः पृथक्कृत्य कृ। कानिचित्प्रसंगवाक्यानि नवं
ति। कानिचिदपवादवाक्यानि भवंति। अपवादः प्रतिषेधद्दत्यर्थः। प्रसंगादपवादस्समर्थः।
आश्वलायनसूत्रं। प्रसंगादपवादो बलीयानिति। तथा चक्तं योगानामनुपदसूत्रं। पत्नुर्यो
गाद्व्यदाः प्रतिषेधो बलीयानिति। एवं प्रसंगवाक्यानि। प्रतिषेधवाक्यानि यानि तत्स्यवाक्य
158 क्यैधर्दर्शनाद्विषयोदर्शनीयः। तदिदानीमुच्यते। तत्र मनुः॥ दंतजाते निजाते च कृत
चूडे च संस्थिते। अशुद्धा बांधवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते। दशाहं शावमाशौचं सपिंडे ॥१५८॥
षु विधीयते। जननेप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतां। सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रो
स्तु सूतकं। सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः। निर्दहंतीति मरणं स्नुचा

पुत्रस्य जन्म च। सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः। इमानि मनुवाक्यानि। म
नुना प्रथमं प्रसंगमुक्त्वा स्वयमेव वाक्यानामुत्तरार्द्धे अपवादः प्राप्तः। अपवादश्च
बलवत्तरः। श्रुतिसामर्थ्यात्। एवं जन्मसूतककरणे कर्म्मलोपः। कर्म्मणो पबालनत
त्तानिः। तस्मात् कारणं विना जन्मसूतकं न कर्त्तव्यं। न च कर्म्मलोपः। जन्मसूतककरणे
किं कारणमस्ति। अस्यैव तदुच्यते। वसिष्ठः। नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति। र
जस्तत्राशुचि विज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते। अस्य वाक्यस्यायमर्थः। प्रसूतिकया चेत् संस
र्गं करोति ततः सूतकी भवति पिता। नान्य एवा। यतः सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य
पिता शुचिरिति मनुवचनात्। मातुरेव सूतकं। स्नातस्य पितुरपि न सूतकं भवति। अ

न्येषां कथा। अन्ये वदंति। जन्मसूतकेन तस्मातः पितास्पृश्यो भवति। ननु कथमार्द्रः। सं
र्तिवाक्यं वदर्शयंति। स्नातस्यापि विधिदृष्ट एव स्वमनीषितं॥ दशाहेण शुध्यतवै
श्य देवपितृविवर्जितः॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते। माता तु शुध्येद्दशाहेन स्नात
स्य स्पर्शनं पितुः॥ इति वाक्यात् स्पृश्यो भवतीति वदंति। एतच्चायुक्तमिति। अंगास्पृश्यो नं
151 सूतकसूतके पितुर्गृहासादनंतरं। आचार्यैरुक्तमिति। एवं सति मृतजन्मनोः को विशेष
उक्तो भवति। अन्ये आचार्यास्तु नरपीठं वदंति। अन्ये चिति ब्रावद्भते। स्नानस्य स्पर्श
नं पितुरिति। संवर्त्तवाक्यं सचैलं तु विः शुद्धः स्पृश्यः। एतच्चाद्यापरकार्याः। सप्तमीयः स्ना १५ ष्टि॥
तः स एव स्पर्शार्हो भवति। नान्यस्य संसर्गः। असंसर्गी स्नातः शुचिरेवासर्वे बामे वधम

शास्त्राणां मनुष्याणां प्रमाणं। स्मृतिः। पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदः चिकित्सकं। आज्ञासिद्धा
नि चत्वारि न हंतव्यानि हेतुभिः। मनुवचनात्। अथ संसर्गिणः द्विजः कथमपि नाशौचं भव
ति। यः संसर्गात्सूतकी भवति पूर्वाचारः। अथ सवे गृहे मेधीनां नं कुर्यात्संहरं द्विजः। दशाहा
द्भुञ्जते ऽवगाह्य पिता शुचिः। सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकं। सूतकं मातुरे
व स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः। यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमिच्छति। सूतकं तु भवेत्तस
्य यदि विप्रः षडंगवित्। संपर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
संपर्कं वर्जयेद्बुधः। तथा चांगिराः। सूतकं यदि तुल्यं स्यात्सूतकेन कथं चना। अस्पृश्यत्वं तु म
र्जनं सर्वमेव सबांधवां। जननेप्येवं कारणं च त्यो स्यात्तामुभौ यदि। अस्थिसंचयनं तकी

कथं न स्याद्धि कल्पितो। एतदेव हि नाशौचं त्रन्यमेव विधीयते। सूतकं मृतकं चैव भिन्ने ह्वि
तं परस्परं। नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां कथं च न। मातापित्रोरशौचं स्यात्सूतकं मातुरे
व वा। वाशब्द एवार्थे। सूतकं मातुरेवान्यस्याः। अंगिरसाशौचं सर्वथा निषिद्धतमेवा तथा
तथात्र वक्ता:। पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवं। तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मका
रणात्। त्रिरात्रं दशरात्रं स्यात्त्रस्याबमाशौचमुच्यते। ऊनद्विवर्षे उभयोः सूतकं मातुरे
व हि। शावमाशौचं सर्वेषां सपिण्डानां न भवति। सकुल्यानां च यथोक्तं न भवति। ऊनद्विवर्षस्य ॥१६०॥
बालस्य मातापित्रोरेवाशौचं। नान्येषां। सूतकं मातुरेव। न पितुः। अन्येषां का कथा। इति
याज्ञवल्क्यमतं। तथा च गौतमः। जननेऽप्येवं मातापित्रोस्तन्मातुर्वा तन्मातुर्वेति प्राक्तं सपत्नमातृ

मातृष्वंकानि माकरोति। जनन्या एव शौचं न च पितुः। तथा च शंखलिखितौ। जननेप्येवं। तत्र माता
पिता वा शुश्रूवी। मातेप्यकेः शंखलिखिताभ्यामपि मातेत्येकेति वचनात्। मातुरेवाशौचं प्रतिपादि-
तं। यतः पूर्वोक्तऋषिप्रणीतवाक्यानां संसनात्। तथा च सुमंतुः। मातुरेव सूतकं। जननान्ने-
तरेषामिति। कपिलः। देशांतरमृते बाले श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मनि। सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भ-
वति मानवः। तथा पराशरस्मृतिः। अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिकाः। दशरात्रेण शुध्यं-
ति भूमिष्ठं च नवोदकं। अत्र ब्राह्मणी च प्रसूतिकेत्युक्ते। प्रसूतिकाया एवाशौचं न पितुः।
यतः एकस्यांगीकरणेनान्यस्य प्रतिषेधः। सपिंडानां का कथा। यमः। मृतसूतकमन्येत्वन
न स्पृशति कदाचन। जननं तु मातुरेव स्यात् पुत्रा स्नानाच्छुध्यति। यस्तु नः कात्यायनेन प्रोक्तं। तद्विषय

शुध्यते। सूतकेऽत्र समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म्म निवर्त्तते। पिंडयज्ञं चरुं होमम् असगोत्रेण कारयेत्। तन्मृ
तसूतकविषयमिति। मृतसूतकस्य सूतकशब्दो न घटते। सूतकं सूतिकाविषयं। मृतक
स्यासूतकशब्दो दृश्यते। कुतएतदिति। यमः। मृतसूतकमन्येन ननस्यति कदाचन। अ
16 न्यजं मातुरेवह लेख्यानाशामृद्यति। स्मृत्यन्तरे। स्नानेन सपिंडास्तु शुध्यंति मृत
सूतके। दशरात्रेसर्वे ल्यास्तु स्त्रीचा शुध्यंति। गोत्रजाः। पुनरपि स्मृत्यन्तरे वलामित्रे दृष्टस्मृ
तिः। मृतसूतकसंपर्कस्तु दृष्ट्वा कथं नवेरी। आस्नानकालं नाश्नीयात् तु स्त्रो वा यावदप्ल ॥१६१॥
रत्रा। मृतसूतकविषयेपि सूतकशब्दः स्मृतिः प्रतिपादितः। एवं कात्यायनश्रोतं वाक्यं पर
द्वतापानिष्ठतिः। मामृतसूतकविषयेपि। एवं सर्वथा जन्मसंनिपात तमेव। सूतक

कारिणां सिंतयप्य वमपि कर्मस्मार्तसंज्ञायाः स्तस्मान्नस्कम्पते। ह्रं दोष्यनिदान स्तत्रत्तदा ह्।
श्रथापि संज्ञायेलोपादलोपान्यापतरहति। एवं धर्मसंज्ञाय समुत्पन्ने कर्मलोपादलोप
न्यापतरहति। तथा च न द्वाचार्यः। यदि नास्ति ततः किं स्याद्दस्ति चेन्नास्ति को दूतः। संदिग्धे
पि परलोके त्यागस्मेवाश्रुतं बुधैः। इति स्वशास्त्राचार्यो। वत्सकरणां जन्मनिमित्ताशौचनिय
चेति प्रकरणं चाग्निहोत्रीविहितं समाप्तमिति। प्रसंगादेतदुक्तं प्रेत तमधुना च्यते। मृ
तकानंतरं अर्द्धदैहिक विधिः। यस्मिन्काले यः प्रोक्तः स तत्र कर्तव्यः। प्रेतश्राद्धानां का
ल उच्यते। एकादशो द्विपक्षे वत्सार्द्धमासस्तथैव च। मासे स्कपूर्वनिःसार्द्ध सार्द्धेर का
ले स्तथा। प्रतिमासं प्रकुर्वीत तथाद्याब्दान्तानि षोडशा। त्रिनिर्दिष्टेन स्नूनः पदः। सजन्मी

दशाहादित्यर्थः। तथा व्यासः। द्वादशाहे त्रिपक्षे च न्यूनाब्दिके च मासिके। श्राद्धानि षोडशैता
नि न्यूनषाण्मासिके ह्यब्दिके। त्रिपक्षे वा स्यात् एवान्यूनाब्दिकं सार्द्धिकादशमासिकं। न्यूनषाण्मा
162 सिकं सार्द्धपंचमासिकं। यस्यैतानि न कुर्वीत एकोद्दिष्टानि षोडश। पिशाचत्वं स्थिरं त
स्यादत्तैः श्राद्धशतैरपि। प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु यदि मलमासो भवेद्वत्तमल
मासस्याब्दिकं कार्यं। एवं सति श्राब्दिकं पञ्चदशं भवति। तच्च नाब्दिकसंज्ञं तस्मि
श्राद्धप्रेतशब्दो नाशास्त्रीयं इत्यर्थः। प्रमाणमन्वेष्यं। स्मृतिः। आब्दिकं प्रथमं यस्मात्
कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे स मासे तु कुर्वीत पुनराब्दिकं। अत्र केचिदूचिरे। द्वादश ॥१६२॥
स्वन्मलमासो भवति। तदा मलमासपि सांवत्सरिकं कर्तव्यमिति। त्रयोदशे प्रवृत्ते मासे पुन

याब्दिकं करोति। इत्यर्थस्मृतिवाक्यं यथा। अन्याह्निकश्राद्धानि कथं मलमासे क्रियंत इति। यदिको
इत्याशंक्य आब्दिकसंज्ञो मलमासे क्रियते इति दमासिकादीनां का कथा। मासिकादीनि वि
शेषः। एतच्छ्राद्धानि मलमासे कर्तव्यानीत्यर्थः। तथा च बृहस्पतिः। नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रय
तः सन्मलिम्लुचे। तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च। इत्यर्थे अन्यान्यपि बहूनि वाक्या
नि संति। अन्यारूढयां मातुः प्रेतश्राद्धादिकं कथं क्रियत इति यथा तंत्रेण वा। तंत्रशब्देन
सकृदा च मुख्यं। परं कारणमस्ति। यस्यां तिथौ पितामृतः तस्यामेव तिथौ यदि माता अन्या वा
हणं करोति जननीसपत्न्यो वा। तदा सर्वं तंत्रेण करोति। तंत्रशब्देन १ श्राद्धमुख्यं। उत्तनपो
र्णिमनागृहीत्वा एकमेवान्नलिं ददाति पिंडं च तथैव च। प्रत्यब्दमपि तथैव च। पिंडदाने अन्यसौ

162/2

तिथ्यां पिता मृतः। अन्यस्यां माता अन्वारोहणं करोति। तदा सर्वं पृथक् कु। पत्र पत्रमारोहणं
पृथक् कुर्यात् सुकृतं तत्रापि सर्वं पृथक् कु। तदान्वारोहणदिने काल न कार्यो। मातृहणं कुत्र पृथ
गत्र नमस्तीति। स्मृतिः। अन्वष्टका सुहृदो व गयायां च क्षयेदिनि। मातुः श्राद्धं पृथक् कु
र्याद् अन्यत्र पतिना सह। दृष्टकेन्वारोहण एकतिथिविषये सर्वं प्रतकार्यं। इति संवत्सर
समासेन करोति। मृताहने तदा सर्वं पृथक् करोति। यदा मातापितरौ साग्नी नवतः स्तद
विशेषउच्यते। मातापित्रोः सांवत्सरिकं पार्वणं पृथक् करोति। पितुः पार्वणं पितामहा ॥१६२॥
दिभिः सह। मातुः पार्वणं पितामह्यादिभिः सह। साग्नि ना वारापि तुः सपिंडीकरणं
यद्ध करोति। अन्वारोहणपां मातरि सत्यां मातुः सपिंडीकरणनिषेधः। करोति च ततः पितुः

सपिंडीकरणं प्रथमं स्याच्चापमान्नात्तुः सपिंडीकरणं। भर्त्रा समं करोति। गौतमग्रंथपाठो
हारीतः। स्त्रीणां भर्त्रा सहैव स्यात् सपिंडीकरणं स्त्रियः। एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमंत्राहुति
व्रतैः। रूणयां मातरि तेनैव सार्धं यदुक्तं तत्र किं प्रमाणमस्ति। लौगाक्षिः मृताहनि समासे सति
दंपत्योर्निर्वपणं न च पृथक्। नवश्राद्धं च दंपत्योरन्वारोहण एव तु। अस्यायमर्थः। मृता
हनि समासे सति दंपत्योर्निर्वपणं न च पृथक्। एक एव पिंडो दीयते तद्वयोर्नाम गृहीत्वेत्यर्थः।
नवश्राद्धं तथैव च मासिकादीन्यपि तथैव च। अन्वारोहणविषयमिदमित्यर्थः। मृताहनेवासर्वेपृ
थक्। ब्राह्मण्या अनुगमनमपि नास्ति। यदुक्तं। अनुगमनं तत्त्रिवैश्यादिविषयमित्यर्थं ब्र
माणामुच्यते। व्याघ्रपादः। या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत्। सा स्वर्गमात्मघा

163

तेन नात्मानं न परं नेयरात तथा व्याघ्रपादः॥ नाद्रियेत तमं मर्त्यं बालानां शोकमोहिता। अवगा
गतिमत्रो निमरणादाकांक्षातिनी। पैठीनसिः। मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासना
द्। इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः। इतरवर्णविषयं च यत्र निषेधः स्मर्यते। व्या
घ्रपादः। बालसंवर्द्धनं मुक्त्वा बालापत्या ---- । रजस्वला च या नारी गर्भं रक्षेद्गर्भिणी।
आरोहेच्च प्रकरणे गतमेनापि श्रुतिमरणाद्यत्नेष्वाद्रियते। गौ ब्राह्मणहतानाम्
न्वक्षं राजक्रोधाच्च शुद्धे शाखिनां शाकिन्याद्याग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनेश्च हतानां पिंडनिवृ
त्तिरिति। इदमस्मिन्नर्थे अन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि संति। इह त्वं ग्रंथगौरवभयान्नलिखि ॥१६३॥
तानि। तस्मात् ब्राह्मण्या अनुगमनं न युक्तमिति। एवमपि यां वदंति ते वाक्यायातनाविनिवार
यितुं कैरशक्यत्वात्। अथ सर्वासु समधिकेयं पार्वणमंकादिष्टं वेति संशयः। तत्र व्यवस्थोच्यते। तत्रम

ददितः । आपाद्य सहपिंडत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते हनि । मातापित्रो-
र्जननी साग्न्याः सपत्न्यमातुर्वा एकोद्दिष्टमेव कुर्वीत । साग्निकविषयोयं निरग्निकमातापित्रो-
रेकोद्दिष्टमेव कुर्यात् । अत्र साग्निकनिरग्निकप्रमाणमुच्यते । सुमन्तुः । एलब्धमेतदेकस्य कुर्युः स्व-
र्गं सुतादन्या । अनग्निमानौरसश्च कुर्यात् साग्निकः पार्वणं । तथा च पुलस्त्यः । अनग्नेरौरसस्यात्रै-
मेकोद्दिष्टं मृताहनि । पुत्रवद्धं पार्वणं साग्नेरौरसपत्यं तु न पार्वणं । अतो यानि पार्वणप्रतिपाद-
कानि वाक्यानि तानि साग्न्यौरसपुत्रविषयाणि । यान्येकोद्दिष्टप्रतिपादकानि तान्यौरसनिरग्नि-
पुत्रविषयाणि । केचिदाचार्याः द्वैयाग्यापि पुत्रस्य साग्नेः पार्वणाधिकारं मन्यते । इतरे
पुनः पुत्राः साग्नयो वा भवन्तु निरग्नयो वा भवन्तु ते सर्वदा मृताहनि उत्र एकोद्दिष्टमेव कु-
र्युः । कदाचिदनग्निरप्यौरसो मृताहनि मातापित्रोः पार्वणं करोति । गारुडकल्पे । अमावा

स्यां तृतीये ऽस्य प्रेतपक्षे ऽथवा यदि। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः॥ तथा च परास्मृतिः।
पितृस्तु पार्वणं श्राद्धं प्रेतपक्षे मृतस्य वा। पितृव्यभ्रातृमातॄणाम् एकोद्दिष्टं सदैव हि॥ एतच्च स-
पत्नमातृविषयायं। वाक्यद्वैधात्। पितृव्यभ्रातृभ्यां सह पाठात्। एकं वाक्यं मातुः पार्वणं
154 प्रतिपादयति। अन्यद्वाक्यं मृतान्येकोद्दिष्टं प्रतिपादयति। एवं वाक्यद्वैधे सति जनन्याः
पार्वणविषयं मृताहनि प्रतिपादितं। सपत्नमातृगोणं चादेकोद्दिष्टं प्रतिपादितं। वाक्य-
द्वैधे सति केन प्रमाणेन विषयः कल्पितः॥ तथा च ग्रन्थे लिखितो। श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र
धर्मावुभौ स्मृतौ। स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्। इति प्रेतपक्षमरणनि- ॥२६४॥
मित्तं जन्मादौ सर्वस्य मातुः पितुः सांवत्सरिकं पार्वणं प्रवृत्तिज्ञातं। तत्र च तु दर्शयन् पार्वणनि-
षेधः स्मर्यते गोतमः। भ्राणाभ्याः पञ्चमपक्षे प्रेतायास्तु तृतीये यदि। पार्वणं तस्य कुर्वीत तर्जीव

वा वत्तद्वैत्री। इति पार्व्वणैकोद्दिष्टव्यवस्था। अथापरपक्षमुत्थाप्यते। तत्र प्रतिपद्यमानस्य प्रमा। वामस्यां पा
त्नीत्वस्य षड्दैवत्यं कर्त्तव्यमेव। कस्य कस्य कर्त्तव्यमापन्नं। प्रथमं तावत्पुत्राः कर्त्तारः। तदभावे
पत्न्य इति। कथं षड्दैवत्यं भवति पितृप्रभृतीनां त्रयाणां मातामहप्रभृतीनां त्रयाणां चो
द्दिश्य पुत्राः षड्दैवत्यं कुर्वीत। पत्न्यश्च भर्त्तृप्रभृतीनां त्रयाणां चोद्दिश्य षड्दैवत्यं कुर्वीत।
पत्न्यश्चाधानादेव पञ्चमीप्रभृति वा कुर्युः। तदभावेपि यदाऽन्यो यतिस्वगोत्रः कुर्युः। सम सम
र्थस्तेनापि कुर्युः। एकेनापरपत्नीनातिकामेदिति वचनात्। अपरापुत्राः एकधनाभवृत्ति
तपसर्वेषां मवेनस्यैषु पुत्रः करोति। मरीचिः। सर्वैस्तु मतं कृ चान्ये श्वनेकपुत्रस्तेन। द्व
स्मत्वा विभक्तेन सर्वैरवसतं च वे र। यदा पृथक्कुधनाभवति तदा सर्वे पुत्राः पृथक्पृ
थक् कुर्युः। पत्न्यस्त्वेवं। यदा मातामहनीस्वपक्षवोभर्त्ता न भवति। तदा नवमासं न षड्दैवत्यं

कुर्युः स्त्रीणां श्राद्धे दैवत्ये अधिकारो नास्ति। अत्र केचिद्विप्रपतितपत्निं वदंति। मातामहपुत्राश्च
जीवमाना नवं ति तदा मातामहस्याद्धं कथं करोति। कस्मादित्युक्तं। स्मृतिः। पुत्रेषु विद्यमानेषु
165 नान्यो वै कारयेत्स्वधां। इति वचनात्। मातामहस्याद्धं करणे निषेधः। पुत्रमुक्तं। कथमेतदि
ति। दौहित्रपुत्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चनेति। मनुवचनात्। मातामहश्राद्धं करोत्ये
व। अकरणे प्रायश्चित्ती भवति। तथा वस्मृतिः। पितरो यत्र पूज्यंते तत्र मातामहा ध्रुवं।
अविशेषेण दातव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्। पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधामित्यु
क्तेपि रवचनात् श्राद्धादिकरणे निषेधः। सत्यावृता परं किंतु तत्रापि विशेषः। प्रवृत्ता दृष्टंपे। ॥१६५॥
विशेषाचारोपि धर्ममूलं भवति कथमेतदिति। मनुः। श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रिय
मात्मनः। सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति वचनात्। पित्रा मातामहा

तु लश्वश्तुरप्रभृतीनां श्राद्धे तीर्थदेशादिनिमित्ता। अपरं पुनरत्र विशेषं वदंति। तत्रैव तु विषमा
नेष्वनान्यावैकारपेक्षमिति वचनात्। अपिंडार्घ्यरहितं श्राद्धं करोति। एवं सति तच्चनोवाक्यानिर्णु
यो व्यतिरिक्तार्थो भवतमिति। अथापरपक्षमध्ये काः कास्तिथयो वर्जनीयाः। आह कारणा। काव
स्मृतिः। मघासु गाणे भरण्यां श्राद्धं पलनकारयेत्। पिंडदानं न कुर्वीत पदोक्ष जीवतः सु
लानृ। अत्र तीर्थे पिंडनिषेधः। पिंडागमस्याबनेजनप्रत्यवनेजनं नस्या चापि श्वेदेवाघ्न्यद्व
ति दक्षिणायां — ननदात व्यासः सर्वं सदक्षिणं श्राद्धं सदक्षिणमिति वचनात्। चतुर्दश्यां
शस्त्रघातिन्य एव तासां यते पिंडदानं प्रकृत्यमिति। नान्येभ्यः। शस्त्रेण तु हतानामेव तेषां तत्र प्रदीय
ता इति वचनात्। अपरं चाह। शस्त्रघातमरणं प्रवृत्ता हिंगत्या मरणं। अस्माडुपलक्षो

५

णा दन्येषामपि विगत्यामृतानां चतुर्दश्यां श्राद्धाधिकारो न भवति। इत्यर्थो ज्ञेयः। चारोघटतस्मि
द्वादश्यां पिंडदाननिषेध इति। केचिद्वदंति। केचित्सर्वदिने निषेधं प्रापयंति। मासं वा न प्रवि
166 दर्शयंति। अत्र यद्युक्तं तद्विचार्यानुष्ठेयमिति। साग्नेः प्रवासे यदि श्राद्धमन्वाहार्यं विक्रमापद्य
ते तदा कथमिति उच्यते। हारीतः। अमावास्यादिनियतं प्रोषिते स्वद्वाग्निणो। पत्न्योत्तु वा
स्य श्राद्धमन्येनाप्यृत्विगादिना पाकेन यस्मात्पूर्णं तद्विधयमेतच्छ्रायमानः स्वयमेव कु
र्यात्। अनग्निरपि तथा स्मृतिः। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत॥ [illegible]॥
तच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि। अग्नौकरणहोमः कथमिति। उच्यते। यद्यद्याह्निकेन्याश्रुतं वा
दिवा श्रुतं। तेनाग्नौकरणं कुर्याल्लिंगसंस्तनैव निर्वपेत्। साग्निः प्रवासे चाग्नौकरणं होमं क

ऽतिउच्यते। तत्रैमैत्रपरिशिष्टं। हस्तेग्नौ करणं कुर्याद्ग्नौ वाग्निको द्विजः। पाणावेव निरग्निस्तु
शूद्रः कुर्याद्यथाविधि। तत्रैव पंच वस्त्रापाकेन श्राद्धे क्रियमाणे अग्नावग्नौ करणहोमः। प्रवा
सग्रामश्याद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणहस्तेग्नौकरणहोमः निरग्नेः सर्वदा ब्राह्मणहस्त एव।
रकस्मिन्नग्नौ साग्निकोग्नौ करणहोमं कुर्वीतेति। तत्र विष्णुधर्मोत्तरे। आहिताग्निस्तु जुहुया
द्दक्षिणेग्नौ समाहितः। अनाहिताग्निश्चौपसदग्न्यनावेकरेपि वा। अपसदः। औपासनोग्निः।
अग्निनावदूत्यग्निः। उभयोरपि प्रवासग्रहणादौ तु गृहे यामस्य श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणह
स्ते एवावायवीदग्नौकरणहोमः। अनग्नेः सर्वदैव ब्राह्मणहस्ते होमः। साग्नेर्दक्षिणाग्नौ
पदग्नौकरणहोमः प्रोक्तं तत्सर्वं विषयं। आहिताग्नेरां सांवत्सरिके आहरणं नास्ति।

167

तत्र कथमिति। सांवत्सरिकादावपि दक्षिणाग्निमाहृत्य प्रयत्नेन गृह्यस्याश्राद्धकृत एतदिति।
बह्वृचगृह्यकारो। आह। यद्दक्षिणाग्निं तु होमार्थं तु प्रयत्नतः। दक्षिणतो नयेदग्निं सव्ये मायातो
रतस्तथा। एतयोरन्तरं नित्यं गृह्या देवि वृश्चते। अस्मिन्वाक्ये तु। आह। यद्दक्षिणाग्निं तु
होमार्थं वै प्रयत्नत इति यदुक्तं। तत्तदा सर्वदा भवति। यदा पार्वणादौ प्रयत्नतः। आह मा
ग्नौ करणहोमं कुर्वंति। अन्यथा प्रयत्नत इति निरर्थकः शब्दः स्यात्। अमावास्यायां यदाहरणं
तस्य भावतः। प्रयत्नेनाहरणं सांवत्सरिकादाविति। अत एवाहिताग्नेः सर्वदा दक्षिणाग्नावग्नौ
करणहोमः। ये अन्यथा वदंति कुर्वंति वा ते वाक्यशतेनापि निवारयितुं न शक्यंत इति। यदा ॥१६७॥
यस्य शालाग्निस्तस्याग्नौ करणहोमः तदा कस्य शालाग्नेरस्य हस्ते होमः। तत्र नोदितं। विशेषः पं

क्षिमूर्द्धन्यः स्वस्यपाणावनग्निमान्नाकुलामंत्रवदन्येषांतु हस्तीपात्रेषुनिक्षिपेत्। पित्र्यपंक्त्यां यः प्र
थमो ब्राह्मणस्तस्य हस्ते जुहोति। शेषं ब्राह्मणानां पात्रेषु हस्ती निक्षिपेत्। यदा एकोऽपि ब्राह्मणस्त
दा तस्य हस्ते हुत्वा शेषं पिंडेभ्यो निदधाति। बहूनां ब्राह्मणानां पक्षे पिंडार्थं शेषयेद्वा स्मृ
तिः। पिंडेभ्यः शेषयेद्वैवदेन या हुस्य देविके इति वचनात्। अनिरग्निर्वैश्वदेविके हस्ते वा
जुहुयात्। यदाग्नौ होमस्तदा सायं प्रातर्होमवत् विधिपूर्वकं जुहोति। यदा ब्राह्मणहस्ते तदा
विधिवर्जितं होममात्रं करोति। स्मृतिः। अपसव्येनानुशाय सव्येन वा होमयेत्। अपस
व्येन पश्चात्तु पितृपात्रेषु योजयेत्। इति कर्तव्यतानुस्वशाखानुसारेण सर्वत्र कर्तव्यः। दे
शादेः पितॄणां स्वतर्कलायतेयदा। अग्नौ वेऽत्र व्यतीते च तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते। पार्वणविषय

यं बहुवचनात्। एकोद्दिष्टसंज्ञाने यदि विघ्नस्तु जायते। मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां श्रा-
द्धं कुर्यात्प्रयत्नतः। पात्रे वकाः। बहूनामथवाद्यान्नांरा तास्तान्सां समेदहनि। तं चेत्तत्र पतां
स्याद्पृथक्कुर्यादनिकारयेत्। अपरपक्षोदवर्षि बहूनां यत्र घातव्यमस्ति। तत्रापि तं
तेन पाकः। शिष्टा चारात्रात्गुरुः॥ पूर्वं कस्य मृतस्याद्दो द्वितीयस्य ततः ऽभुनः। तृतीयस्य त-
तः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः इति। सन्निपाते एकस्मिन्समये। अत्रापरपक्षे श्राचायी-
क्षपदेशोन एकस्मिन्दिने क्रमेण श्राद्धं करालेकावत्तुर्विंशामता। आचार्यगुरुभिः॥१६८॥
घान्यः सखि ज्ञातिभ्य एवचा। तत्पत्नी[illegible]ःस्व सर्वान्यःस्तथैवच ये लां नली नूत्रा। पिंडांस्ते-
न्यः सदा दद्यादद्यादूपदेन रः। [illegible]षु चैव सर्वेषु माघमासमघासु च। एकस्मि-

168

न्नब्राह्मणो सर्वानावार्पादीन्प्रसूतेपत्रः। एतस्मिन्निति श्रुस्मपर्थे विषयं। एतेबामेकोद्दिष्ट
मेवा। सुमन्तुः। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयतां। प्रात्रेन गिन्ये प्रत्याय स्वामिने
माचलाय यश्वा। मित्राय यगुरवे स्यादेमेकोद्दिष्टं न पार्वणं। मरीचिः। सर्वैरनुमतं सचाज्ञ
छनेवचयचन्तां। देवेणावाविमत्के न सर्वैरवस्तंभवेदा। सर्वैरेतत्रायत्र ब्रह्मचा
रीवधनस्वामी धनाद्यो कुटुंबेमाचपत्तत्यो बालाश्च्यो ऋात्रेविधंते। पाकस्थक्रि
यते। तत्रपंवयसान्वैश्वदेवादीन्ब्रह्मचार्यपि स्वयंकुर्यान्तरः। कारयेद्वाग्निष्टावायाट्र
स्वयंनित्यांनुकं। विधवारवैश्वदेवादिकं ब्रह्मयज्ञवर्जं सर्वं कुर्या कारयेद्वाग्निष्ट
वायाटाः। स्वयनुपनीतापस्तुतास्तन्यो न किंचिन्नस्वयं दातव्यं इति त्रिष्टावाटः। एको दि

ष्टंत्तु यः कश्चिद्घदाकरोति। तदा पाकेनैव यमेव करोति। स्मृतिः। पाकेनैव सदा कुर्यादेको
द्दिष्टं स्वयमेव तु। अन्नावपाकपात्राणां तदहः सन्तु पावनं। गयातीर्थादिषु पितृव्यादी
नामपि एकोद्दिष्टमामश्राद्धं भवति। यद्गणादेव मनुवचनात्। अन्वष्टकायां गयायां
169 वयन्नवदैवत्यमुक्तं। तस्य क्रमो वाच्यः। पितृमातृमातामहदैवत्येन क्रमेण। वृद्धौ तु
मातृपितृमातामहदैवत्येन क्रमेण। विश्वेदेवाः सर्वत्र प्रथममिति। कर्मविशेषे विश्व
देवनामानि पुराणे दर्शितानि। आदिपुराणे विश्वेदेवौ क्रतुदक्षौ स्वष्टाश्विष्टिषु की
र्त्तितौ। नित्यं नांदीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके। नवान्नलंभने देवौ कालकामौ सदै ॥२६८॥
व हि। अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ च पार्व
णे। इति आधमादिक्रियमाणमिष्टिश्राद्धं। नांदीमुखं वृद्धिश्राद्धं। नवान्नलंभनं सपि

ऊीकरणं। काम्यं गयान्वष्टकादि। पार्वणं दर्शश्राद्धं। प्रसंगादेतदुक्तमस्ति। दत्याग्निहोत्री वि
ष्णुतं अपरपक्षादिप्रकरणं। अथामश्राद्धं। केनकेननिमित्तेन भवति। नविष्णुभ्रतापे।
पुमंत्रः। पाकाभावेधिकारस्याहिताग्नीनां नराधिप। अपत्नीनां महाबाहो विदुरामम न
दृता। सदैव तु शूद्रस्य आमश्राद्धं विदुर्बुधाः। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि। उत्मानाः। अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या र
जस्वला। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत वर्त्तेपि चाहे पर्वनि। सुमंत्रः। स्त्रियान्नेन विधिर्यस्य आमश्रा
द्धस्य विधिः। पक्षं दद्याद्द्विजातिभ्यः शृतं वा यदि वाशृतं। तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिंडांस्ते
नैव निर्वपेत्। प्रचेताः। स्त्रीशूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि वाप्यथा। आमश्राद्धं सदा कुर्याद्

170

स्तूरः। कुर्यात्सदैव हि। उद्यानावेष्ठिता नावेष्टवासेऽवत्रजन्मनि। हमस्याद्यं प्रकुर्वीत यस्य ना
र्या रजस्वला। स्नायाद्ह यस्य नार्या रजस्वला। सोप्यन्नेनैव संस्थाहृ एव श्राद्धं। नाम न नेव
काल्लांतरे। स्मृतांतरं। आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य नार्या रजस्वला। पंचमेह्नि तत्कार्यं नकु
र्यात्तन्मृतेहनि। तद्वत्तु। आद्यं प्रवृत्तापत्नी विषयांसा स्वयमेव कर्त्री रजस्वला यदि गोत
मः। प्रव्रायात्तु यदा भार्या संप्राप्ते नर्त्तुयात्राब्दिके। रजस्वला भवेत्सा तु न कुर्यात्पंचमेहनि
हृति। आमहेमश्राद्धामासामर्थ्येऽह्नि। प्रवासातुरः। तदप्यसामर्थ्ये पुत्रैः कन्यायापस्थितांतिनात्रा
प्रणाम्या द्विजसुख्याय कस्मैचिद्विप्रदास्यति। तिलैः सहाष्टौ जलिं वापि सगुप्तं तं जलेनांजलिना ॥२७०॥
क्लिन्नम्रः सपुत्रदिग्गतुव्यस्माकं प्रदास्यति। पतः कुतश्चित्संप्राप्य ग्राम्याद्वाथगवाह्निक
कुर्याज्जननसंकल्पपितृदानमथापिवा। उत्तानाः। आत्मनो देशकालानां विलवे समुप

स्थिता। आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेणैव सदैव हि। आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः स
दा। हस्तेनैव करणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः। इत्यामश्राद्धं समाप्तम्। पाकाभावे आमश्राद्ध
मनुकल्पः। आमान्नाभावे हिरण्यश्राद्धमनुकल्पः। तदभावे फलमूलश्राद्धमनुकल्पः।
नोद्दे ब्राह्मणाभावे पात्रपूरणमनुकल्पः। इत्यादयोऽन्येऽनुकल्पाः। आमश्राद्धमपि
कदाचिन्न मुख्यं भवति। अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला। इत्यादिदोषाह
वर्णाय तत्रोपधर्मेणाप्यतो। तत्रानुकल्प इति। अनुकल्पाः समाप्ताः। यदा पिता मृतः पि
तामहो जीवति। तदा कथं कर्तव्यम् इति। पितुरुक्तनामसंकीर्त्य प्रपितामहमिति वच
नात् पितुः पितामहयोः पार्वणम् इति। पितुरुक्तनामसंकीर्त्य पुनः पत्न्याः पितामहमिति वच

मात्रा पितृपितामहयोः पार्वणविधिना श्राद्धं ददातीत्यर्थः। पितामह्यां जीवन्त्यां मातृश्राद्धं त
थैव कुर्यात्। प्रमातामहे जीवति मातामहपार्वणं तथैव। पितरि प्रेतत्वमापन्ने पितृका
र्यं निवर्त्तत इति। पितृप्रभृति पकार्यं तन्निवर्त्तते। मातृपितृव्यात्रमातामहप्रभृती
171 नां सर्वं करोति। वैश्वदेवपिपितृदेवत्यवलिनिषेधः। पितुः सपिंडीकरणान्ते सर्वा
पितृप्रभृति क्रियाः करोति। महापातककुष्टे पितरि जीवति मृते वा पितामहप्रभृति
सर्वं करोति। संन्यासिनि पितरि जीवत्पितुः पितामहस्यत्र्यंति सर्वं कुर्यात्। पुत्रादि
संन्यासिनि पितरि मृते पितृप्रभृति सर्वं कुर्यादिति। मातृपितृव्यतिरिक्तविनष्टायां तथै ॥१२॥
व सर्वं वदुर्मेति। अथ मलमासप्रकरणं। पञ्च वृद्धिपि संक्रान्तिर्यदा न स्यात्तदा स्मृत

तदा तन्मासिकं कार्यं पुत्रेण मासिकादयो यत्र । मलवंति च कालस्य मासमासविदो जनाः । नदि-
तत्र विशेषस्यामन्यत्रावत्र्यकादिषु । अथ वर्षवृद्धौ रेतमास्वपर्व वाग्यपणं तथा । मलमासेऽपि
कर्तव्या काम्या दृष्टीश्च वर्जयेत् । अथ वर्षवृद्धौ रेतमाः । अग्निहोत्रोपासनं वैश्वदेवाद्याः । प-
दर्शपूर्णमासौ । पार्वणश्राद्धी पाकश्च । आग्रयणं । आग्रयणेष्टिः पयशुरतः । अग्न्याधे-
यं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । मासद्वैपराः कार्यावर्त्तयित्वा द्वेपष्टकां पैत्र्यकानि ।
वं द्रूष्ट्यं गृह्यपयागजन्मेकादशाह मासिकादि प्रतश्राद्धं विषयमतत्र । हृष्टदस्पतिः । निसेन
मित्तिककर्यां स्वपतः सन्मलिम्लुचा । तीर्थस्नानं गजच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च । व्याघ्रपादः ।
वर्षेवर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि । मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा । विवाह

को मृतः सौरादयतादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रमासः प्रशस्यते। विशेषमा
हा। यस्मिन्राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्विजन्मनः। तत्रैव च कर्तव्यं श्राद्धं वत्सति वत्सरं। म
लमासविषयमेतत्। आब्दिकं प्रथमं यस्यां तत्कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे स्तं प्राप्ते कुर्वी
त पुनराब्दिकं। यदि प्रथमसंवत्सरमध्ये द्वादशमलमासो न वेत्तद्विषयमेतत्। अथ तं
172 तदनन्यस्मिन्नहनि सपिंडीकरणं कुर्यात्। त्रयोदशमासे एकोद्दिष्टमात्रं पुनः कुर्यात्।
यदा संवत्सरमध्ये मलमासस्तदा त्रयोदशमासान्यावत्सर्वमुदकुंभादि विधेयं। तद-
नंतरं सपिंडीकरणं। तथा च विष्णुः। संवत्सरस्यांतरे यद्यधितः। आमश्राद्धं ततः कौ ॥१७२॥
र्यं षडेदैवत्यं विशेषतः। दानं पात्रं यथाशक्त्यादिरण्या जगवां तु वै। अन्यान्यपि च दानानि

नित्यश्चासंतं सुखीनवेद्यादानप्रयोगः प्राणादिषु यः प्रोक्तः स यावज्जनन्नवति। अत्र तु प्रयोग
उच्यते। अहर्निशं हितो ब्रह्मादन्यमादित्यदेवतं हुतिदर्भी सततउष्णवंदनसंयुक्तं मधुदकं
गृहीत्वा अन्तु कण्ठोष्ठ कण्ठ मन्त्रेण तेनैव महं संप्रददाद्यत्र्यां ब्राह्मणहस्ते निक्षिप
त्। ब्राह्मणसन्निधाने पात्रं मन्नमाध्याकावकुम्भं तदुदकं निक्षिपेत्। यदामृताहकालप्र
संगात् यद्दिणादिने श्राद्धिकप्राप्तिः। तदा नेनासंनवेद्यमनंतदनावेद्यमाकरोति। गा
लितः। दर्शे स्वविप्रयोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं। अन्नेनासंनवेद्यमाकुर्यादामनवा
सुतः। एवं वर्षं गृहणो पि मासादविघ्नं तीनामामयाद्धं प्रकीर्तितं। अमावास्यादिनि
यतं मासमसंवत्सरादूतो। मासिकश्राद्धविषये। आमश्राद्धनिषेधपः सपहणव्यतिरिक्तो हि
सांवत्सरिके

षयः। मत्स्यपुराणे। चंद्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि। मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमक्ष
यकारकं। लिंगपुराणे। मृतके सूतके चैव नष्टे चाग्नौ तु दर्शने। तावदेव न वध्नुद्धिमी
वन्मध्ये निर्दृश्यते। सर्ववर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने। स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दन
173 न्नाद्यविवर्जितं। व्यासः। त्रिदिनाः सपिंडाः समपेरर्घ्यंतिवितरस्तथा। मन्त्रं ध्यानमध्यका
लेऽपि मोहकालेऽपि नस्नानः। तत ममध्यम, काले दत्तमर्थः। सर्वेषामेव वर्णानां सूतके पकनि
राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत्। गर्भान्विताऽपिनाविवेहत्यंप
हणं चंद्रसूर्ययोः। यतस्नाता समपत्नानां वैकल्यं तापतेध्रुवं। वृद्धमाकौसान्नवेदेक ॥१७३॥
मासं वर्जयेदिति। बालस्नानं तु पद्धत्यां रुक्मिणीं वर्जयेदित्यर्थः। तत्रीतः। असंक्रां

तपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं पूर्वं सपिंडीकरणं तथा। गर्भे वा
दुर्भिक्षे कन्त्ये मृतानां पिंडकर्मसु। सपिंडीकरणं श्राद्धं नाधिमासं विदुर्बुधाः। सपिंडी
करणं यावत्प्रेतश्राद्धानि षोडश। पृथगेव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित्।
अस्य वाक्यस्यायमर्थः। एकोद्दिष्टं पावल्लवं श्राद्धं मद्दिष्टादायन्त तपः सपिंडी
करणं यावत्प्रेतश्राद्धानि षोडश। अस्मिन्नर्थे त्रिंशद्वारप्रवृत्तिं ग्रंथांतरेनन्द
स्य तद्वितानवश्याद्धं द्वापिंडः प्रतिपादिताः। केचिद्दितिप्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि श्राद्धानि षोडश। यथाकालं च कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः। अस्य वाक्यस्य
यमर्थः। अग्निहोत्रमावस्यायां वविनाद्वृद्धिनिमित्तं वा विना वोत्तरास सपिंडीकरणं

क्रियते। तदा प्रेतत्वनिवृत्तिर्नहि। कारणं प्राप्य यदि क्रियते तदासिद्धमतः प्रेतत्ववि
मुक्तिर्नवमे वा ऽस्त्रिवचनप्रमाणात्। यदि सपिंडीकरणं पूर्वं कथंचित्प्रेतकार्यमप
कृत्वा करोति तदा सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रेतकार्यं क्रियमाणे प्रेतशब्दो निवर्त्तते। अ
174 तस्य विधिं प्रेतशब्देनैव वा मध्याह्नात्परतः पितृकार्यं पार्वणविधिना करोति। प
क्षादेवातीत्यर्थः। सपिंडीकरणादूर्ध्वं पंक्तिविक्षादानिदकं नवेरष्टं वाप्यथ पूर्वं
वा तत्र कुर्यान्मासिकं तु वा दूष्यमिदेवौ विश्रुतं मन्नमासप्रकरणे। अथ ग्रहणे किं
कर्तव्यमित्यस्यान्तरं गंगायां विधिवत्स्नानं प्राणायामं च तर्पणं। ब्रवं सवाचमाय श्रीः ॥१७४
तिलदर्भसमाचरेत्। व्याहृतिभिर्यदृमंत्रैः स्वशाखोक्तैश्च यथाशक्तितः। वसिष्ठः। य

हणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः। सप्त जन्मानि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते।
षष्ठ्यां स्मृतौ। सूर्यग्रहणं यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं स्वश
क्तितः। अथ भोजनसंदेहः। ग्रहणे धर्मयुक्ते तत्र किं भोजनं न किं वा पर्वासः। उच्यते।
नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमह्नि यामं चतुष्कं चन्द्रग्रहात्त्रयामं ह कालेव नौ श्री या स्ना वा श्नीयात्तु तु
क्तयाः। मुक्ते रात्रौ निशुं नीतं यदि न स्यात्स्नानमहानिशा। ब्रह्मवैवर्ते। अर्द्धरात्रादध
स्यं दृष्ट्वा सति नारदा तदा तु क्षेप कर्त्तव्यं सद्भिरेव तु भोजनं। न विष्णुस्तु रात्रौ। सु
मं तु। चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गवा। यद्ग्रहणं तु न वेत्तस्मिन्नपूर्वं भो
जनक्रियां नाचरेत्। संग्रहे चैव तस्मिन्नक्तमुपागता। यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीया

तावदेवत्वा। अग्नीयाउदिते वैवस्वता वाह्नह्नापरह्नि। स्मृतिः। गृहणां तु नवहिं द्रोः प्रम
थमाद्धियामतः। नुं गीता वर्त्तनात्पूर्वं प्रथमप्रथमाद्धः। अस्य वा कास्यापमर्थः॥ य३॥
प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थप्रहरेषु क्रमशः। दिनप्रथमयामे द्वितीयतृतीयचतुर्थ
175 चतुर्थं गीता। सामगृहस्था वर्त्तनात्पूर्वं नातनं कुर्यात् चतुर्थं तु सकृजेहृ निहत्वा निशायः।
संध्याकालेपयाराडुर्यसितन्मा। विघ्ना स्त्रियो। तदादिवा ननोक्त। क्षमान्तु रक्षो। स्त्रिशुं
विना। ब्रह्मवैवर्त्ते। वंर स्यर्यगृहेनाग्यो दाघं याम वत्तछयं। केचित्त्रितयमित्याहुर्मुन ॥१७५॥
यान्यगुनंदनं। अ सामर्थ्यविषयं। आद्यादिविषयमस्पः। अपराह्णेन मध्याह्नमध्या
ह्नेन तु संगमे। नुं गीत संगवेवका। नपूर्वं नोन नक्रिया। सायाह्ने संगवेग्नीयाशान

दसंगवादयः। मध्याह्नपरतोऽनीयान्नोपवासोऽरविग्रहात्। स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोर
न्यत्र सूतकात्। राहुसूतकं विनाऽन्यस्मिन्सूतके इत्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते। सूतके
यः स्मार्तकर्मपरित्यागः स राहुसूतकं विनेति। अपराह्णे रविग्रहे इति ग्रासिनो राहु
दर्शनी। आहिताग्नेरुपवासनिषेधः। व्रतानानिषेधस्य श्रौतचात्रा। निरग्नेः पुत्रवतः
उपवासनिषेधः श्रूयता स्मृतिः। आदित्यदिनसंक्रान्तौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणं
चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। एवंविधवानां च स्नाते उपवासग्रहणे नैन निषे
धः। स्नानदानं च होमं च श्राद्धं च सर्वैरपि कर्त्तव्यं। यतिब्रह्मचारिणोः स्नानमंत्रं च न
पश्यति। पृथिव्यां यानि तीर्थानि यत्किंचिदुदकं तत्सर्वं गंगोदकसमं स्यात्रात

थाच महाभारते। स्वच्छन्दं नरः समानि स्पृशः सर्वाण्येनांसि नश्यन्ति। कूपस्थान्यपि कौन्ते-
य राहुग्रस्ते दिवाकरे। तथा च प्रजापतिः। सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। स-
र्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे। दिवाकरग्रहणं चैतदुपलक्षणार्थः। सूर्यग्रह-
176 णाच्चाप्यभोजनं। यदि स्याद्ग्रहणेनास्तमेति। येषां तूपवासो निषिद्धस्तेषां भोजनं न ग्रहणा
दिने चोपवासनं न विधेयः। स्मृतिः। अयने द्वे जलापाना सयत्नां कूलवर्षणात्तु-
पवासः। प्रनष्टे यत् दिवास्वापाद्मैथुनात्। इत्यग्निर्वा यो विष्णुतन्त्रग्रहणे तत्वां। अथ ॥१७६॥
संक्रान्तिप्रकरणं। योगयाज्ञवल्क्यः। रात्रौ मिथुनस्ये दानं सद्यस्तु दिनं तथा विष्णुवेश्र
तस्मादयने व्यतीपाते च नन्तकं। वृद्धमनुः। रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यो हि मानवः। स-

त जन्म सप्त तं रोगी दुःखभागी सदा भवेत्॥ संक्रांतौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः। तानि
तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्मसु पुनः पुनः। मृते जन्मनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अस्नाय
यी नैव नरः स्याद्याधुष्कवादिणौ॥ इंद्रवसिष्ठः॥ अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः।
चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रांतिर्द्वादश स्मृता॥ मृगकर्कटसंक्रांती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवति तुलामेषे गोलमध्ये ततोपराः। वृषकन्याधनुर्मीनाः षडशीतिर्विधायते। वृष
वृश्चिककुंभेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृताः। न विष्णुपुराणे। विषुवति तुलावियोगा मेषस्य
मिथुनचापांगनास्व षडशीति। मकरकर्कटयो रयनं। सिंहालिषु झषेषु विष्णुपदी। अ
तीतेनागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने। उपरागेषु तत्कालमतीते विषुवद्वये। अस्य वाक्यस्या

यमर्थः। अतीते उदगयने पुण्यकालः दक्षिणयने अनागत एव। पुण्यकालः। उपरागे तु
तत्कालं न पुरस्तान्नोपरिष्टात्। उपरागं ग्रहणमुच्यते। अतीते विषुवद्द्वये पुण्यकालः। किय
त्कालं यावत्पुण्यकालः। त्रिंशत्कर्कटे नाड्यो मकरे तु ऽस्राधिकाः। न विष्वल्ययने पुण्या अतीते
177 वा त्तरायणे। रविसंक्रमणकालस्यातिसूक्ष्मत्वादत्र कस्मिन्काले स्नानाद्यधिकार इत्याह स्मृ
तिः पराशरः। अर्वाक् षोडश्यो निर्दिष्टा नाड्यः पश्चात्तु षोडश। कालः पुण्योऽर्कसंक्रांतौ वि
द्वद्भिः परिकीर्तितो। दिवा तावदेष विधिः। रात्रौ तु स्नानदानादिकर्मणोऽन्यादिनिर्निषिद्धत्वात् ॥१२७॥
कथं रात्रौ रविसंक्रमणे स्नानदानाद्यधिकार इत्याह। तत्र यथोपलब्धानि [illegible]णि दर्शयि
ष्यामः। यत्र यत्र रात्रौ स्नानादिकं न वत्स्येवेति। तत्र देवलः। राहुदर्शनं संक्रांतिविवाहाप

त्यहृष्टिषु। स्नानदानादिकं कुर्यान्नैमित्तिकाम्यव्रतेषु वा। वृद्धवसिष्ठः। ग्रहणोद्वाह संक्रांतियात्रार्त्ति
प्रसवेषु च। दानं नैमित्तिकं स्नानं रात्रावपि तदिष्यते। अर्द्धरात्रे कालन्यूने यदा संक्रमते र
विः। तदहः पुण्यमित्युक्तं गार्ग्यगालवयोर्मतात्। उदगयन विषुवद्वयो र्व्यतिरिक्तमेतत्रा तेका
मतीतः कालः पुण्य इति। पूर्वोक्तेर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत्। प्राड्दिनद्वयं पुण्यं मु
क्त्वा मकरकर्कटौ। नविष्वद्ध्ययने पुण्याः त्रिंशाद्दवतु दक्षिणे। अतीते तूत्तरे नाड्यः षष्टिः प्राङ्
मुराविदः। पुण्या विषुवति प्रोक्ता दशाह्र्वादशापराः। घटिकाः पुण्यकालस्थैः स्नानदा
नजपादिषु। पुण्या पां विष्णुपद्यां तु प्राक् पश्चादपि षोडश। षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्ता
स्तु नाडिकाः। दपं सद्यादिशौनेंपे विषुवेन्मध्यवृत्तिनि। षडशीतिमुखे तीते विमोहं चं उ

सूर्ययोः। नाड्यः षोडश प्राक् पूर्वेण संक्रान्तेस्तु परेण वा। प्राहुर्दर्शनमात्रेण पुण्यः कालः प्रकीर्तितः।
यदा न पश्यन्नागः स्यात् पूर्वेणाथ परेण वा। पर्वतदाश्रये ह्यागमतीते वोत्तरायणे। आहुर्नरद्वानौ।
न विंदते यदा भोगं पूर्वेण वा परेण वा। बली यस्तन्निमित्तस्य तिथिवारः समाश्रये ज्ञातिथि
वारः। संक्रमणतिथिः पुण्यकालः। स्मृतिः। स्नानं - निसंदाने यथा स्वयं। विशिष्टकाले नि
यतं फले स्मृर्नविचारपदम्। प्रथमे दर्शयोः पाति द्वितीये पाति वासिनः। तृतीये सवितांयाति
पुण्यमाहुर्दिनत्रयं। षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वये। दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो ॥२७८॥
नैव विद्यते। एवं स्थूलविभागेन नन्दिकामस्य कीर्तितं। सूक्ष्मार्थेन पासंख्या कथमामिन्
पातमास्वस्थेन रसुखासीनयोवश्यति लोचने। तस्याद्विंशा तमो भागस्तत्परं परिकीर्तितं। तस्य

सतभागस्त्कत्तुदिदिस्त्रिनिधायतो तु दिःसहस्रसार्द्धं तत्कालं रविसंक्रमः। तत्काले तु रवी
द्रूतं त्रैलोक्यं सचराचरं। व्यतीपाते तथैवं स्याद्दक्षं पुण्यं समाधिकं। अथ शाबलादिमंदिग्धः सर्व
त्र सुरसत्तमः। दानाध्ययनजपादि विशिष्टं जातवान् पुरा। वसोधरा सुलम्बता नान्यथास्तु
कथं वना। तस्माद्ब्रह्म व तादेयाव सोर्द्धारा स्वशक्तितः। गोदानं स्वर्णदानं वस्त्रदानं तिलामन्ना
मन्त्रां सेतानि दानानि तेषां धारा विशिष्यते। व्यतीपाते विशेषेण सहस्रं स्तम्भः प्रकीर्तितः। तस्मा
द्धि नवरूपेण वसोर्द्धारां प्रकल्पयेत्। अयने विषुवे चैव निदिने क्षयेऽदे तथैव चाद्भुशापेंद
न हो माघे र्दरापा लन्न तेफलं। अमरा त्राक्लौ व दीपः स्या संक्रान्तेः कालस्साधनः। स्कन्दं तिस्क
पलां प्रोक्तं स्कन्दं नाह्लू स्नेमहत्फलं। इत्यग्निहोत्री वि सुत तत संक्रान्ति प्रकरणं। अथ यात

179

स्नानं वक्ष्यामः। व्यास उवाच। स्नाने चैव तु सर्व्वं च तर्प्पयेत्पितृदेवताः। काम्यनित्यविशेषेण
तत्त्वं कुर्याद्विचक्षणः। अथ पुराणात्तर्प्पणं देवतानां वसवो वैश्वा गुरवः ऋभुविः। अधिका
रीभवेत्तस्मात्पितॄणां तर्प्पणं सदा। देवतास्वर्षींश्चैव पितॄन्यो वै न तर्प्पयेत् परा देवानां सतत
मृषीणां च स याति नरकं याति निश्चितं। तत्र त्रयं स्वः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्ष
णं। क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितं। अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जप्याग्निहवनादिषु।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितं। उच्छिष्टस्पर्शयातादौ स्नानं नैमित्तिकं ॥१७९॥
स्मृतं। वंशस्पर्शे परागादौ तथैव गृहस्थके। पुष्यस्नानादिकं स्नानं दैवज्ञविधिनोदितं।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत्। जप्तुकामः पवित्राणि अर्च्चिष्यन्देवतापि

हृता। स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं। मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यंगपूर्वकं।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा। सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च। क्रिया
स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया। व्याघ्रपादः। प्रातःसंक्षेपतः स्नानं शुद्ध्यर्थं तु तदिष्यते। मंत्रै
स्तु विधिनिष्पन्नं मध्याह्ने तु सविस्तरं। अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे। स्नानं नैमित्तिकं
कार्यं सदैव पितृवर्जितं। उषस्युषसि यत्स्नानं वह्निसूर्ययुते तथा। प्राजापत्येन तत्तुल्यं प्रोक्तमनु
दिते रवौ। उषस्युषसि यत्स्नानं संध्यायामुदिते रवौ। प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाश
नं। प्रातःस्नानमकुर्वाणः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्। अत एव सदा स्नानमप्राक्तस्य रवेर्दिने।
अथ केन विधिना प्रातःस्नानं करोति। बृहस्पतिः। प्रातरुत्थाय मुखं प्रक्षाल्य निपतव्रतः।

ष्ठतानि रद्भिराचामेद्बुद्धितानि स्पृष्टतः। अथापरा स्मृतिः। वाग्यतः प्रातरुत्थाय प्रक्षिप्येद्दंत
धावनं। द्वादशांगुलमानं तु सक्षीरं स्यात् दर्भमंगुलं। यात्र वक्ष्यः। दिवा संध्यासु कर्णस्थ ब्र
ह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ च दक्षिणामुखः। प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे अ
पराह्णे तु प्राङ्मुखः। निवीतं च ततः कुर्यात् सव्ये पृष्ठतः कंठलंबितं। मूत्रोच्चारं गृही कुर्याद्द
क्षकर्णे समाहितः। स्मृतिः। पर्ववारमिथुने चैव जन्मावेदन्तधावनं। स्नाने भोजनका
180 लेषु षट्सु मौनं समाचरेत्। स्मृतिः। मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे स्नानस्नादीनि पीडने। निवीतं तु सम ॥१८०॥
वहिः प्रोक्तमनुष्याणां च तर्पणे। अथ शौचार्थमृत्संख्या च्यते। मनुः। एका लिंगे करे तिस्र उ
भयोर्मृद्वयं स्मृता। पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिका। पंचापाने दशैकस्मिन्नुभ

याःसप्तमृत्तिकाः। एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च
चतुर्गुणं। अथ मृदां प्रमाणमुच्यते। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृ
तीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता। लिंगेऽत्र प्रसृता ख्याता त्रिपर्वपूर्यते यदा। दातव्यमुदकं या
वन्मृदनावेपथा न वै। यद्दिवाविहितं शौचं तदर्द्धं निशि स्मृतं। तदर्द्धमातुरे प्रोक्त
मातुरस्यार्द्धमध्वनि। अनुदक्याधिता। अथ वक्ष्ये दंतधावनं कुर्याद्यत्। बृहस्पतिः। आम्रमा
षकबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः। खदिरस्य करंजस्य करवीरकदंबयोः। सर्वे कंट
किनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः। बिल्वीतकश्लेष्मकर्पासारकपिच्छं चापि वर्जयेत्।
कंटकिनः पिचुमन्दादि वर्जं। क्षीरिणो वटाश्वत्थादिवर्जं। द्वादशांगुलं तु विप्रस्य प्रमाणं दंत

धावनं। सप्तिपविदृस्कूरजातीनां नवषड्ढ्यंगुलं। मार्कंडेयः। अमावदंतकाष्ठानां निषि
द्धा पौतिथौ तथा। अपां द्वादशगंडूषैः पत्रैर्वा दंतधावनं। व्यासः। तिक्तोल्लेखः सदैव हि दिवि
शेषमाद्याकात्यायनः। पूर्वोत्तरमुदिग्भागस्सर्वान्कामान वाप्नुयात्। दंतधावनमंत्रः। आयुर्ब
लं यशोवर्चः प्रजां पशून्वसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते। अत्र निषेधः।
181 तत्र कात्यायनः। प्रतीपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां च विशेषतः। दंतानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्त
मं कुलं। पर्वस्वपि वर्जयेत्। पद्मपुराणे। चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमारवेः। पंच ॥१८१॥
पर्वाणि त्याज्यानि काष्ठकालानि वर्जयेत्। मनुः। श्राद्धे विवाहे रक्तस्त्रीव रविशुक्रस्त्वथ व वा दंता
नां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलं। पमः। श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णदूषिते। व्रते चो

पवासे चैव वर्जयेद्दंतधावनं। श्राद्धे गर्भस्य पितृनिषेधः। अथ प्रातरुक्तेन विधिना वश्य
स्नानं कुर्यात्। तत्र शाट्यायनिः। प्रातः संक्षेपतः स्नानं कृत्वा विधिवत्तर्पणं। अग्निकार्यं त
तः कुर्यात्संध्यायाः समनंतरं। तथा च कात्यायनः। अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानक
र्मणः। प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो हि गर्हितः। व्याघ्रपादः। प्रातः संक्षेपतः स्नानं हो
मार्थं तु तदिष्यते। मध्ये स्नानविधिनिष्पन्नं मध्याह्ने तु सविस्तरं। निरग्निः सविस्तरं प्रातःस्ना
नं वा कुर्यात्। विस्तरविधिं मध्याह्नकर्मणि वक्ष्यामः। प्रातःस्नाने तत्र धौते वाससी परिधा
य प्राणायामपूर्विकां संध्यामुपासीत। प्राणायामस्वरूपं कथ्यते। वामनासिकपुटं प्रदे
शिन्यामवष्टभ्य त्रिर्वारं मंत्रं स्मरेत्। एवं एकः प्राणायामो भवति। तथैव द्वितीयतृती

पप्राणायामेकरोति। संध्यावंदनोपासनाकुर्वीतप्राणायामान्करोतिनियमेवाद्याप्राण
वः प्राणायामः कथमिति। तत्र व्याहृतयः पूर्वं पृथगोंकारसंयुताः। सावित्रीप्रणवा
वाद्यंतं प्रणवं शिरः। तत्र व्याहृतिषु विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगोतमात्रिव
सिष्ठकश्यपाः तत्र ऋषयः। अग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवा देव
ताः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगत्यश्छंदांसि। सावित्र्यां विश्वामि
182 त्र ऋषिः। सविता देवता। गायत्रं छंदः। शिरसि प्रजापति ऋषिः। अग्निर्भुवः स्वःपर
मात्मा देवता। अनुष्टुप्छंदः। प्राणायामे विनियोगः। अथातं वरमणेन्तकौ दक्षिणा ॥१८२॥
हस्तेनोदकं गृहीत्वा सूर्यं पश्यन्निमं मे वरुणेति मंत्र तदुदकं नासापुटे चाघ्राय वामे ह्री
[illegible] पंश्येति मंत्रं हिरण्यगर्भ ऋषिः। विश्वे देवा देवता। प्राणायामे पवमध्यागाप

चीमध्ये ऽनुष्टुप्छन्दः आचमनीयोदकाभिमंत्रे विनियोगः। अथानंतरं मार्जनविधिः। प्रादे
शमात्रं छिद्रेनमनंतर्गर्भं कौशं पवित्रं स्नात्वा उदकं गृहीत्वा आपोहिष्ठेत्यृचस्य पादांतेनैव मा
र्जनानि करोति। आपोहिष्ठेत्यृचस्य सिंधुद्वीप ऋषिः। आपो देवता गायत्रं छंदः। मार्जने वि
नियोगः। अथाघमर्षणविधिः। दक्षिणहस्तेनोदकं घ्राणसंलग्नं कृत्वा त्रिवारान् जपेदिति।
सत्यमंत्रं तेन तदुदकं नूमानिक्षिपेत्। एतदघमर्षणं नाम विधिः। ऋतं च सत्यं चे
ति अघमर्षणसूक्तं। ऋतमित्यृचे अघमर्षणऋषिः। भाववृत्तो देवता अनुष्टुप्छंदः।
अश्वमेधावभृथे विनियोगः। एतदघमर्षणं यद्यायतः प्राणः करोति तदाचामेद्य
दानायतः प्राणः तदानाचामेत्। अथोदकसूर्यमंत्रलिंगस्य च सप्तव्याहृतिनि
सहवेदस्य निर्वाणाय गीजपमानः प्रदक्षिणां स्वचाप्यभिमुख्यस्य मंत्रलिंगं कु

मि क्षिपेत्। तथैवांजलिनिद्वयं भूमौ निक्षिपेत्। छंदोर्षदैवतं पूर्ववत्। उपनयने वि-
नियोगः। अथोपस्थानं सूर्यस्य ऊर्ध्वबाहुर्वा सूतांजलिपुटो वा उदुत्यमिति सूक्तेनोप-
स्था। अस्याम ऋषि प्रस्कण्व ऋषिः। सूर्यो देवता। गायत्रं छंदः। उपस्थाने विनियोगः। तथै-
व चित्रं देवेति मंत्रस्य। अस्याम ऋचि कुत्स ऋषिः। सूर्यो देवता। त्रिष्टुप् छंदः। उपस्थाने
विनियोगः। तथैवादित्यनावमिति मंत्रस्य। अस्मिन्मंत्रे वसिष्ठ ऋषिः। आदित्यो दे-
वता। अनुष्टुप् छंदः। उपस्थाने विनियोगः। तथैव नमस्मदूतिमं मंत्रस्य। अस्मिन्मं-
त्रे श्यावाश्व ऋषिः। सूर्यो देवता। अनुष्टुप्। उपस्थाने विनियोगः। उपं तं वेति मंत्रे वसिष्ठ ॥१८३॥
ऋषिः। आदित्यो देवता। अनुष्टुप्। उपस्थाने विनियोगः। एभिः पंचभिर्मंत्रैरुपस्थानं सले
पवित्रस्य प्रक्षेपवीती सव्ये दक्षिणं जानुं भूमौ निपात्य कृत्वा दर्भैर्दैवतीर्थेन तर्पणं कु-

कुर्यात्। एकैकमंजलिं दवान्छि ध वसनकादपः। अर्हैति पितरस्त्रीं स्त्रीं स्त्रियरकैक
मंजलिं। द्वितिवा कावेलाना। देवस्पैरकैकमंजलिं ददाति। शुक्लैस्तिलै देवतीर्थे
नउदकपूर्णानों जलिना देवगणांतर्पयति। तथैव नमो ब्रह्मणइत्यादपः। ए
कादशा देवान्तर्पयति। तथैवाग्निसप्य चित्रादिगंधवीप्सरसां तद्देवतर्प्प
णं च यथा चीनावीती दूचादिगुणनमै दैर्भैः सहति नामिध्रितननले
नां जलिं स्वर पिचापित्र तीर्थेनावार्प तर्पणं करोति। मणपनी धन्वेति नुस्व
पादशान्यः एककमंजलिं ददाति। तथैवयादिपन्चतीन्यापव वनकुटनू
ननेवविधिना तर्प्पयति। तथैवकव्यवालादीन् अ्श्वष्टादिस्यपितृननेनैवविधि
धिना तर्पयति। अंजलि ॰ पस्वधाकारदिग्रघः। अथानंतरं सौहिता कायादि

नेहो ग्रांतार दृशो ऽश्वेनैव विधिना तर्प्पयति । एकैकमंजलिमन्यापि । स्नालिमाभिः सो
पत्नीश्च । एतां स्त्री तथैव तर्प्पयिता व उ द्दत्राय मान्तर्प्पयति । अथ पितृपितामह
प्रपितामह । हारमातृपितामही प्रपितामहीश्च सपत्नीश्च मातामह प्रमातामह वृद्ध
प्रमातामहांश्च तर्प्पयेत्तेनैव क्रमेण । अयं पः स्वधा अंजलयं ददाति । मातृत्वात्ति ष
दूर्गस्य पत्नीनां चत्वपः स्वधा अंजलयं ददाति । पत्न्यः अंडं च वस्त्रो ज्ञातव्या इति ।
अथ पितृस्मयात्स्मृश्च नमादु लोदीश्च उदकं पाद्धिनिमि निर्द्दलिनिस्ल तर्प्पय ॥१८४॥
ति । अथ सपत्नमातृपितृव्यानी पितृष्वसृमातृष्वसृ पत्नी नामकैकेनांजलिना
तर्प्पतेत् । अथ प्रणागः । ओंकारस्य महाव्याहृतयो गायत्री ब्रह्मा वेद देवा सप्तपः द्वे
ताः स्वाया या पदिस्थ्यं तो । प्रतिपद देवतामंजलपः । अथ नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मण्यो

भ्यो नमः आचार्येभ्यो नम ऋषिभ्यो नमो वेदेभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च मृत्यवे च वि
ष्णवे च नमो वैश्रवणाय चो प्रजापते। अथ प्रतिपद देवतांर्तर्पयेद:। अग्निस्तृप्यतु।
प्रजापतिस्तृप्यतु। विश्वेदेवास्तृप्यंतु। ॐकारस्तृप्यतु। वषट्कारस्तृप्यतु। महाव्या
हृतयस्तृप्यंतु। गायत्री तृप्यतु। सावित्री तृप्य। ब्रह्मा तृप्यतु। वेदाः स्तृप्यंतु। देवा
स्तृप्यंतु। ऋषयस्तृप्यंतु। सर्वाणि छंदांसि तृप्यंतु। आचार्यास्तृप्यंतु। पत्राः स्तृप्यंतु।
धतुस्तृप्यतु। अयनं तृप्यतु। द्यावापृथिवी तृप्येतां। अहोरात्राणि तृप्यंतु।
अंतरिक्षं तृप्यतु। समुद्रास्तृप्यंतु। नद्यः स्तृप्यंतु। गिरयस्तृप्यंतु। क्षेत्राणि तृप्य
तु। आपवनानि तृप्यंतु। ओषधयस्तृप्यंतु। वनस्पतयस्तृप्यंतु। नागास्तृप्यंतु। वना
नि तृप्यंतु। गावस्तृप्यंतु। वसवस्तृप्यंतु। रुद्रास्तृप्यंतु। आदित्याः स्तृप्यंतु। मरुतः

सप्लो तु । सिद्धास्तृप्यंतु । साध्यास्तृप्यंतु । नक्षत्राणि तृप्यंतु । ग्रहास्तृप्यंतु । स्तानि तृप्यंतु ।
विद्या यास्तृप्यंतु । श्रबुग्रास्तृप्यंतु । पक्षीस्तृप्यंतु । रारासौऽसि तृप्यंतु । गंधर्वास्तृप्यं
तु । अप्सरसस्तृप्यंतु । इति देवतातर्पणं । अथ शालापनीतृप्यंतु । सनत्सुजातस्तृप्यं
तु । व्यासस्तृप्यंतु । नागुडिस्तृप्यंतु । अंगुडिस्तृप्यंतु । गोर्गुलविस्तृप्यंतु । नगर्वा
नोपमन्युस्तृप्यंतु । कौथुमिस्तृप्यंतु । [illegible]लिरवस्तृप्यंतु । जैमिनिस्तृप्यंतु । वप
त्रौ तस्मामगा वार्याः स्वस्तिकुर्वंतु तर्पिताः । शाटिस्तृप्यंतु । माध्यबविस्तृप्यंतु
का ध्यबविस्तृप्यंतु । तांड्योऽतः स्तृप्यंतु । कृष्णाजिनकस्तृप्यंतु । कूष्माकस्तृप्यंतु । श्र ॥१८५॥
गस्त्यस्तृप्यंतु । ग्रामबाडस्तृप्यंतु । बह्वृचिणिनाः स्तृप्यंतु । कुहलस्तृप्यंतु । दत्तोतेम
प्रवचनकर्त्ताः स्वस्तिकुर्वंतु तर्पिताः । कश्यपालस्तृप्यंतु । तस्मै ते स्वधास्थिः । अ

185

नलस्तृप्यन्तु। तस्मै ते स्वधाभिः। सोमस्तृप्यन्तु। तस्मै ते स्वधाभिः। यमस्तृप्यन्तु। तस्मै ते स्वधा-
भिः। अर्यमा तृप्यन्तु। तस्मै ते स्वधाभिः। अग्निष्वात्तांःतृप्यंतु। तस्मै ते स्वधाभिः। सोमपास्तृ-
प्यन्तु। तस्मै ते स्वधाभिः। बर्हिषदस्तृप्यन्तु। तस्मै ते स्वधाभिः। यष्टो ते दिव्यपितरः स्वविदि
कुर्वन्तु तर्पिताः। संहिताकारस्तृप्यन्तु। पदकारस्तृप्यन्तु। क्रमकारस्तृप्यन्तु। ब्राह्म-
णा नाम नपल्यास्तृप्यंतु। ब्राह्मणी नाम कपल्यास्तृप्यंतु। सोमदेवस्तृप्यन्तु। सोमद-
त्तस्तृप्यन्तु। भार्गवस्तृप्यन्तु। मांडव्यस्तृप्यन्तु। अग्निरोवस्तृप्यन्तु। गालिस्तृप्यन्तु। गार्गि-
स्तृप्यन्तु। सोपतिस्तृप्यन्तु। यमाय नमः। धर्मराजाय नमः। मृत्यवे नमः। अंतकाय नमः।
वैवस्वताय नमः। कालाय नमः। सर्वभूतक्षयाय नमः। औदुम्बराय नमः। वृकोदराय
नमः। ववनवे नमः। चित्रगुप्ताय नमः। चित्राय नमः। पाशाय नमः। यमदूताय नमः।

१८६

186

अथ पितृतर्पणं । भार्गवगोत्रास्मत्पिता विष्णुमित्रशर्मा तृप्यतु तस्मै स्वधा । भार्ग
वगोत्रास्मत्पितामहरूपविष्णुमित्रशर्मा तृप्यतु तस्मै स्वधा । तथा गोत्रप्रपितामह
रूपमित्रशर्मा तृप्यतु तस्मै स्वधा । त्रयस्त्रयाणां जलप्रदः । द्विगुणं नमन्त्रैः स
तिलमिश्रितेन जलेन पितृतीर्थेनेति । अथ तथा गोत्रास्मन्माता सुभद्रा तृप्यतु
तस्मै स्वधा । तथा गोत्रास्मत्पितामही पद्मावती तृप्यतु । तस्मै स्वधा । तथा गोत्रास्मत्प्र
पितामही देवकी तृप्यतु । तस्मै स्वधा । अथापितृयोऽजलपदः स्ववान्त्रा
अथ पत्न्यः । अथ पुत्रवत्सोपस्त्रमातरः स्कं । सवैपत्नीतर्पणं मात्रां तरेत्कुर्यात् । अ ॥१८६॥
ताविवर्पं दत्तेवामृताग्रत्रवदाचर्दितिववंनात्रा । अथ मातामहानामपि वा
त्रयस्त्रयाणां जलप्रदः । सदा या राशिपितृभ्यो दत्तां नामयुग्मवतीनां तर्पणं । तथा गोत्रा

पितृव्यानी सुनगोत्रस्याऽमुत तस्मै ते स्वधा। एकैकमंजलिं दद्याति। प्रथमं पितृव्यस्य
तर्पणं पश्चात्पितृव्यस्त्रीणामिति क्रमः। प्रयोगः कथ्यते। मार्गवगोत्रा अस्मत्पितृव्याः
भूलदेवशर्मा गोत्रस्य अमुत तस्मै ते स्वधा। पुरुषाणां त्रयपर्यायेण त्रपः। स्त्रीणां सर्वत्र
मातृपितृव्यानीपितृष्वसमातृष्वसृस्वस्रप्रभृतीनामेकैकोंजलिः। प्रतिष्ठित
मिति। प्रथमं मातृष्वसुरमातुः प्रभृतीनां तर्पणं पश्चात्स्त्रीणामेवातदनंत
रं सर्वेषां तर्पणं स्त्रीभृत्यानामेकैकोंजलिं ददाति। प्रयोगः कथ्यते। कर्मप्र
दीपः। पितृवंशे मातृवंशे ये चान्ये मम गोत्रके मृत इति तांस्तर्पयामीत्यपसव्येनां
जलिः। तथा ब्रह्मादीनां तदनंतरं आब्रह्मस्तंबपर्यंतं विश्वमेतत् ब्रवानरं मवाद्द्वेनां
तोयेन तृप्यतेत जगत्रपांदूनिकुवन्दद्याद्जलित्रयमिति। अथ श्लोकाः। छाया

पयोऽहेऽक्षरपतत्पार्थैर्नः पयःपिपासुः। क्षुधितो लमन्नं। बालो जनित्रीं जननीव बा
लं भो विरहमांसपूरूषस्य योषा। तथा भूतानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि वा
विघ्नाद्दकमिच्छंति सर्वान्यदपत्रक्लिन्नः। तस्मात्सदैव कर्तव्यमत्कुर्वन्महे
नस्मा। पुष्यते बालरोगैः कुर्वन्विघ्नमतद्धिनर्हितिहि। अथ पितृतर्पणादनंतरं
187 निवीती भूत्वा गामुखं सन्ने ऽद्गुदनैःकृतगोमैस्सबन्तिलमिश्रितजलांज
लीन्दद्यान्मनुष्यतीर्थेन सनकादिभ्यो ददाति। यंजलिमध्येन तर्पयति। यथा
गः कथ्यते। सनकस्तृप्यत्विदं ता२। सनातनस्तृप्यत्विदं तर२। कपिलस्तृप्यत्वि ॥१८७॥
दं तर२। वोढुस्तृप्यत्विदं ता। आसुरिस्तृप्यत्विदं ता२। पंचशिखस्तृप्यत्विदं ता२।
सप्तैते ब्रह्मसुताः स्वस्तिं कुर्वंतु तर्पिता इति। सूपाठः। तथैव स्नानशाटीनिपी

ऽपरा मंत्रः। प्रत्यमसमक्रुल्नेणाता अत्रापचवां धवाः। ते सर्वे रतिमापोन्तु। वस्त्रनिःपीड
नेनतुां तिथिविशेषेषु वस्त्रनिंपीडननिषेधः। सा ऽस्पां पंच ऽस्यां च संक्रांतो श्राद्धवासरे।
वस्त्रं निःपीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत्। क निष्ठादेशान्तं गुष्ठमूलं तन्मध्यं करस्य वा।
प्रजापति पितृ ब्रह्म देव तीर्थान्यनुक्रमात्। अथात्र तर्पणं कुर्यात्स्पनेत्र। कार्विस्मृ
तिः। अत्र मध्यमूलं षुप्तिः स्थानचारितं कुर्यात्। सतो दकेन सम्यगाचा मापयत्स्व
विश्वकां। अग्रतो दकान्तलिः। पूर्वाग्रदक्षिणां तथातद् दकं स्पृष्टा स्व
त्रिपरा। ऽस्य श्रीमुपस्थानं। पुनश्च केचिद्वदंति। केचिन्नेति। अथ विष्णुगायत्री यथा ग्रन्ति
जपेत्। अष्टशतमष्टाविंशतिमष्टौ वेति। आवाहनं गायत्र्याः। आगच्छ वरदे देवि जपेम
सन्निधौ भव। गायत्रं छंदसां मातरुपस्थानं पवित्री चेतः ततः स्मृता। ॐ गायत्र्या विश्वामित्र ऋषि

सविता देवता गायत्री छंदो जपे विनियोगः। अथ गायत्रीजपः। गायत्रीजाप्ये विशेषः
कथ्यते। त्रिःप्रणवां जपेत् षट्प्रणवां वा यथोपदिष्टां वेति विधिसंशयः। उच्यते। ब्रह्म
चारी यथोपदिष्टां जपेत्। अन्यथा पदे ज्ञानि निरर्थकः स्यात्। उपदेशानंगे दोष एव स्या
त्। तत् तस्मात् त्रिःप्रणवां जपेत्। यथोपदिष्टां यामिति विशेषः। अतः प्रणवां ज
188 पेत्। प्रयोगः कथ्यते। ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोद
यात्। ॐ भूः ॐ भुवः। ॐ स्वः। इति यथोपदिष्टा। स तस्मात् आदिप्रणवां जप ॥१८८॥
त्। ॐ भूर्भुवः स्वः। तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। ॐ धियो यो नः प्रचोदया
त्। अथ गृहस्थः षट्प्रणवां जपेत्। कुत इति। मनुः षडोंकारां तु पञ्चविंशाद्यागायत्री
मनसा स्मृतिः। अनेन जन्मजैः पापैः मुच्यते नात्र संशयः। कथं षडोंकाराः क्रियते

स्मृतिः। तिष्ठेद्व्याहृतयः पूर्वं पश्चगोंकारसंयुताः। पुनः संहृत्य वोंकारो मंत्रस्याद्यंत
थास्वथा। ब्रह्मचारी त्र्यं तत्र लवांगापर्यंकेन प्रमाणेन जपेत्पुरा मंत्रपाठः। तस्यविद्यु
र्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ओं भूर्भुवः स्वरों। आचार्यानंतयेवो
पदेशं कुर्वंति। इति छंदोग्यविशेषः। प्रसंगादेतदुक्तं प्रवृत्तमधुनोच्यते। प्रातःस्ना
नसाग्नीनां सामतपादिकं नवतिहोमकालातिक्रमनयात्। कर्मप्रदीपः। अल्प
त्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः। प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो हि गर्हि
तः। प्रातर्न तनुयात्स्नानमित्यस्मिन्सर्वं प्रातःसंक्षेपतः कार्यं। निरग्नेः सविस्तरं वा सं
क्षेपाद्वाकुर्यात्। प्रातःसंक्षेपतः स्नानमिति वचनात्। संक्षेपकरणे दोषा न हि
अथ साकृतीर्त्वा विष्णुनिर्माल्यस्नापनचपूजपेत्। ओं नमो भगवते वासुदेवाय

189

कुहूषष्ठ्योर्नं वा पुष्पांजलिं चयं दद्यात् । गंधपुष्पादिभिः सर्वयेत् । अथ ग्रीष्मान ध्यापये
त् । दृष्ट्वा गृहं वा यथा तत् । अथ मध्याह्न समये सविस्तरं स्नानं करोति । यदि बहिर्गृहे
ये कुम्भोदकेन मंत्रवर्जितं करोति । स्मृतिः । उद्धृतेनतु वृथा स्नानं केवलं कायशोधनं
शीतवापि वृथा वा हूं मंत्र संमार्ज वर्जितं । गृहेपि यस्य तत्स्नानं तद्धि नावाफलं बहिः ।
मृदादि दक्षिणं हस्तं अधः शौचं न यो जपेत् । तथैव वा मृत्स्नानेना ये रूढं न शोधयेत् ।
अत एव बहिर्यत्स्नानं तदा मंत्र संमार्ज पूर्वकं । कुर्यात् । गृहे तद्वर्जितं । बहिः स्ना
न फलं तु श्वेतागो निलेः । त्रिरात्र फलदायिन्याः पाः कार्याश्च समुद्गाः । मुहुर्गास्य ॥१८९॥
पः हस्यमासस्य सरितां पतिः । तथा च स्मृतिः । बहिः संध्यादयो गुणा गर्तप्रस्रवणा
दिष्वापद्यातवीर्थं दशगुणं स्याद्स्नाने नदीजले । व्यासः । नद्यामस्तमये स्नानं वर्ज

श्रोत्रवः ॥ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा रजस्वलाः ॥ २

यत्र प्रपन्नतः । नद्यां स्नानं चानं दीचान्यानप्रवद्रां सेत धर्मविज्ञ । तथा चापरा स्मृतिः । मास
द्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
सुतापगंगा च नर्मदा च सरस्वती । रजोदोषैर्न लिप्यन्ते पंचाप्येता नसंश्रिता ॥ उपाकर्मणि
चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते । अथ मृत्तिकाकुशाम्भोमय
दिश्राद्धपतीर्थगवाम्बुवादहोनिधिपावमनं कुर्यात् । पावकान् सरस्वतीति नदीतीर्थं न
मस्करोति । देवस्थानादीन्न नपतोन्वयवदिति नमस्करोति ॥ छंदोपदेवतं ब्राह्मणस्नानं
कर्तव्यं । अथ मृदामादाय पादावारभ्य मृत्कल्केः श्रौचं गात्राणां कुर्यात् । स्मृतिः । पादेनैव
गुदं हस्तौ कुक्षौ वक्षः शिरस्तथा । पश्चाल्ल्यमृत्कल्केः समागात्मसविधिमाचरेत् । अथ शिरसां
वद्धाय यज्ञोपवीती भूत्वा कुशहस्तः समन्त्रितं सप्तव्याहृतिभिः दर्कं तत्वोस्सततदा च य

यथाविधानं द्विराचमेत्। केषु केषु स्थानेषु द्विराचमनमिति। गोभिलः। सुप्त्वा भुक्त्वा क्षु-
त्वा स्नात्वा पीत्वा विपरिधाय च रथ्यामाक्रम्य श्मशानं चान्ततः पुनराचमेत्। अथानुक-
ल्पितमृद्वन्दनं कुर्यात्। सहस्रशीर्षा इत्युत्तरवल्लभ्यः कालादुदये तपा स्तवासुरवोद्धृतासि
ति मन्त्रेण मृदभिमन्त्रणं कुर्यात्। अथ मृद्वन्दनं। आदित्येति मन्त्रेण मासीति च मन्त्रद्व-
190 येन। तथा च गोमयवन्दनं गावश्चिदिति प्रतिलोमं गात्रानिमर्शनं। कमस्थकण्ठे
न्निरः स्कन्धे च पार्श्वे च ऊरू जङ्घा हस्तौ मानेनेत्। प्रतिलोमं द्विर्मृदि मृत्स्नाः स्तनदत्ता स-
स तत्तथा। अपूर्वमन्त्रद्वयं लिख्यते। अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे। ||१९०||
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता। उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुःकृतं कृतं। आरूढा मम गात्राणि सर्वपापात्प्रमोचय। क

र्मसिद्धिं तथा देहि वसुंधरि नमोऽस्तु ते। अथ प्राणायामत्रयं स चा। ततो देव्यापो हिष्ठा याभिः पा
वमानीभिः स्तरत्समंदाभिरेतोभिः॰ स्त्वोऽमुष्ट्वा मनक्रिद्दिरूचबदुत्त्व मिस्राभिर्ब्रह्मभिः प
वित्रवतीभिः सगंतेमार्जनं निःसृ चामार्जन स्त्वानि पवित्रस्याघमर्षणस्कनाघमर्षणं
स चात ततस्त्रिर्वारं मकृति। अथ शिरसः तवेस्थानं स्नानाशौत्क कर्मिणां। आर्द्रेण वाससा
वापि मार्जनं सर्वसंधिषु। अथ बहिः क्षेते वाससी परिधाय पढित्रा कृप्यशिखां बध्नाति। व्या
सः। स्मृ चोंकारं च गायत्रीं बध्वा पादुशिखां ततः। पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कंधे च संस्पृ
श्य। अथ प्राणायामपूर्विकां संध्यां पूर्ववदुपासीत। आचमनीयोदकाभिमंत्रणविशेषः। ओ
पः पुनंतु पृथिवी ब्रह्मणस्पतिऋषिः। आपो देवता अनुष्टुप्छंदः। उदकाभिमंत्रणे विनि

योगः॥ उपस्थानमंत्रे विशेषः॥ उदुत्यं चित्रं देवानां पूर्वोक्ते स्तवे। आयंगौरिति सूक्ते सार्पराज्ञी
ऋषिर्गौः सूर्यो देवता। गायत्री छंदः॥ उपस्थाने विनियोगः। तरणिरिति मंत्रे उद्यामेषीति मंत्रे
च छंदार्षदैवतं पूर्ववत्॥ उपस्थानादनंतरं ब्रह्मयज्ञ यथाशाखं कुर्यादत्र छंदार्षदैवतं
ज्ञानं च कर्तव्यं। अथ रुद्रमुपतिष्ठेत् तद्दैवत्यमंत्रैर्यथाशक्ति। अथ पूर्ववत्तर्पणं। बृ
हस्पतिः। शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः। पितॄंश्च कृष्णैस्तर्पयेत् कृष्णैर्वर्जयि
त्वा रवेर्दिनं। गृहादेवातसंज्ञां तो प्रसिते श्राद्धे नास्करान वारतिथ्यं देवाग्निकुर्या ॥१९॥
त्तिलतर्पणं। यथोक्तनिजानां वयथ्या ना वै स्तिलैः सर्वतर्पणानि करोति। नरस्त
नस्का। नातीव निषिद्धं स्व्यं सुकृति। वसंतानां वसात्र निषिद्धो दिव्यज्ञानिमाद्वा। का

ऋषिभिः। देवतानां पितृणां च जले दद्या सुवर्णरजतान्विते। तस्याभावे निषिद्धे दर्भमं
त्रसमन्वितैः। स्मृतिः। कुशाभावे द्विजश्रेष्ठैः काशैः कार्या च सा सदा। तर्पणादीनि का
र्याणि काशाः कुशसमाः स्मृताः। हारीतः। वहिश्चावहनं शुद्धं स्थले नो तीर्थ वा वहिः
विधिशास्त्रपर्णं कुर्यान्नपात्रे कदाचन। पात्राज्जलमादाय शुभे पात्रांतरे क्षिपेत्। जलपूर्णेथवागर्ते
न स्थलेन च विवर्हिषि। प्रेतानां च सदेवस्थलेजलांजलिदानं। तर्पणं तोक्षिपांजलं स्थलेवाकुर्यात्। गायत्री
जलं न मध्ये कदाचिदपि नक्षत्राणां निलः। न कदाचिदपि हि विद्वान् गायत्री तु केदे जपेत्। गायत्र्य
ग्निमुखा प्रोक्ता। तस्मादुत्थाय तां जपेत्। आसने स्थः शुक्लवासा न किंचित्कुर्यात्। स्थले स्थः आर्द्रवासा न
किंचित्कुर्यात्। अथ गायत्र्याः कात्यायनः। वाग्ग्लवस्दे विद्युतिमंत्रेण छंदांसि देवतं वस्त्र चा गायत्री
जपं यथाशक्ति। चतुर्थात्संविशानि विधाय गायत्र्या ~~शिवेद्वे~~ विसर्जनं। याहि देव्यतो मातः सर्वज्ञो

र्यं पराक्रमं। पवित्रपरमात्मानं ज्योतीरूपं नमोस्तु ते। किंचिदुत्तरेणैव रेदिति विसर्जनमंत्रं पठे
तिगिरः। जपहोमसदानेषु पितृदेवोदकेषु वा। समानेष्वावमेद्विप्रः सर्ववस्तुषु नद्यप्येतत्। तव त्र्या
वीयमन्त्रेति। पवित्रवर्गं जपेद्राष्ट्रं दार्षदेवतं मंत्रमंत्रस्मरेत्। अथोदकपूर्णमंजलिं सूर्या
नमो विवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने। इति मंत्रांते प्र
192 दक्षिणां तं चार्घ्यं सूर्याय पश्चाद्दद्यात् तमुदकांजलिं क्षिपेत्। अथ वृद्धान्नमस्कृत्य गृहं व्रजेत्। अथ
देवद्विजांस्तु चार्च्य वैश्वदेवं करोति। साग्निरावसथ्याग्नौ गृह्योक्तं वैश्वदेवं करोति। निरग्निर्यदि
लौकिकाग्नौ पाकः सिद्धस्तस्मिन्नेवाग्नौ ज्ञाकल्पं गौतमोक्तं वा वैश्वदेवं करोति। अनग्नीनां ब्र ॥१९२॥
ह्मणानां गौतमोक्तं प्रशस्तं। सामवेदसंबंधात्। निरग्नीनां गृह्योक्तं वैश्वदेवकरणे दोषः स्यात् प्रपते
कुत एतदिति। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं। अग्निहोत्रविवाहोक्तं वैश्वदेवं कर्तव्यमतोन्ये च गृह्ये

क्तं वैश्वदेवं प्रागुक्तं। प्राकलं तु प्रसिद्धचारः। अथ नलिखितं। गौतमोक्तमिदानीं लिख्यते। पर्युक्ष
णादिकं सायंप्रातर्होमवत्। अग्नये स्वाहा। धन्वंतरये स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। प्रजापतये
स्वाहा। मनसा। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इति पंचाहुतयः। अथ बलयः। इंद्राय नमः। पुरस्तात्। वा
यवे नमः। आग्नेय्यां। यमाय नमः। दक्षिणे। पितृभ्यः स्वधा। नैर्ऋत्यां। प्राचीनावीती पितृतीर्थेन पि
त्र्यचा स्वधाकारः। बलिकर्मचा ~~स्वधाका~~रः। नमस्कारः। वरुणाय नमः। पश्चिमे। महाराजाय नमः॥
वायव्यां। सोमाय नमः। उदीच्यां। महेंद्राय नमः। ईशान्यां। वासुकये नमः। वरुण। पुरस्तात्। गृह
देवताभ्यो नमः। मरुतां पुरस्तात्। नमो ब्रह्मणे इंद्राय पश्चात्। इंद्रवरुणयोर्मध्ये प्राक्संस्थाः च
तुरो बलीन्निदध्यात्। मध्यमपंक्तेरुत्तरतः। अद्भ्यो नमः। ततः पूर्वस्याकाशाय नमः। चतुर्दिग्बा
लयः एते उक्ताः। एकैकस्मिन्पतः परिषिंचेत्। यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां देवतां मनसा

ध्यात्वा कर्म्म करोति। अथ वैश्वानरं ध्यायन् प्रार्थयति। कर्मप्रदीपः। स्पृष्ट्वापो वीक्ष्य मामग्निं सतां
जलिबद्धहस्ततः। वामदेव्यजपात्पूर्वं प्रार्थये द्रविणोदसं। प्रदक्षिणं तथा अप उपस्पृश्य सतां
जलिर्नम्रो प्रार्थयति। आरोग्यमायुरैश्वर्यं धीधृतिः शं बलं यशः। ओजो वर्चः पशून्वीर्यं ब्रह्म
ब्राह्मण्यमेव च। सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैष्ठ्यं सुकर्तृतां। सर्वमेतत्सर्वसाक्षिन्द्रविणोद
दिरोहिणः। अथ वामदेव्यं गायेत्। छन्दोर्षदेवतं प्राग्युक्तमिति। अथ यथाशक्ति ब्राह्मणान्
पादप्रक्षालनं तथा बर्हिष्मत्यासने उपवेशयेत्। अथासनं दद्यात्। प्रयोगः प्राग्युक्त एव। आ
सनं चासने दद्यात्सामवाद्दक्षिणेन वा। पित्र्ये कर्मणि वामेन दैवे कर्मणि दक्षिणेनेति लौदर्क
हस्तेन चाङ्कुशानासने ददाति। वैश्वदेवपर्वोदकमिति। नास्ति चेदन्यो ब्राह्मणस्तदा देवस्था
नं करोति। एकस्याप्यशक्तौ पात्रे उद्धृत्य देवनागान्मनसा परिकल्प्य संकल्पं करोति। कर्मप्र

193 १९३॥

दीपः। अप्रकृत्स्नपद्यापर्णात् किंचिद्दत्तं पद्याविधि। पितृन्याथमन्तु ष्यभ्योदपादहृत्
हृद्भिर्जपितरोपत्रप्रत्यं ते तत्र मातामहाधूवं। अविशेषणादातव्यं विशेषान्तरकं वजे श।
श्रान्ये न्यापि पितृव्यभ्रातृमातुलश्वसुरप्रभृतिभ्य अपुत्रवस्त्रापि दातव्यं। प्रयोगः कृथ्यते।
अमुकसगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः। गंधपुष्पधूपदीपज्योतिर्दस्वधा। मा
तामहमातामहप्रवं। अमुकसगोत्राः। अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा इदमन्नं यद्दत्तं प
र्युदास्यामि सोपस्करं तृप्तिपर्यन्तं तद्दः स्वधा। मातामहमातामहप्रवं। इत्थं वीतेपात्रमित्या
दिपाठालेनन्नादिदत्त्वा। संकल्पं कुर्यात्। पितृव्यादीनां एकोद्दिष्टविधानेन सर्वकार्यं
प्रयोगः कथ्यते। अमुकगोत्रापास्मत्पितृव्यापष्याद्वेवामातुलापश्वशुरायवादिदम

नं स्वधा। अमुक गोत्रास्मत्पितृव्य अमुकशर्मन् तः मातुल। श्वशुर। गंधपुष्पधूपदीपज्योतिस्ते स्वधा
अस्मत्पितृव्यतादि सर्वेवराः इदमन्नं पदत्तं यज्ञदानस्याभिस्रोपस्करं तृप्तिपर्यंतं तत्ते स्वधा। पृ
थिवी ते पात्रं मिल्पनं तर्पं संकल्पः। हंतकारं वा इदमासनम नुष्येभ्यो हंता। गंधपुष्पधू
194 पदीपज्योतिर्मनुष्येभ्यो हंता। इदमन्नं पदत्तं यज्ञदानस्याभिस्रोपस्करं तृप्तिपर्यंतं म
नुष्येभ्यो हंता। पात्रालंभनादिना तर्पनवति। अथ मधुमतीर्जपित्वा अपोशानं दत्त्वा अ
मृतं नुष्ठुमिति सूत्रात्। अन्नाभावे हिरण्याभावे यथाशक्त्या ततो दत्तं पिंड ॥१९४
मनसा परिकल्प्य एकं नागं पितृभ्यो ददाति। इदमन्नं पदत्तं तस्य दक्षिणां स्वधा
धा। पातामहेभ्यो तथैव। इदमन्नं पदत्तं तस्य दक्षिणां स्वधा। यस्य दक्षिणां स्व
स्य नागं परिकल्प्य नागसंख्यया ददाति। अमुक गोत्रास्मत्पितृव्यः ातः मातुलः श्व

सुरः। संकल्पितश्चोषस्य पः षष्ठ्यां ग्राः पंचम्यां श्रीवासुती यांश्चो वा तेस्वधा। संकल्पितश्चोष
स्य षष्ठ्यांश्चो वेसादि नागकल्पनां स चेदमन्नं मनुष्येभ्यो हंतहति। केचित्सनकादिम
नुष्येभ्यो हंतहति वदंति। अपंपक्षो पुक्त तस्मृति। अथ गवाह्निकं संकल्प पति। सो
मेपः। सुनामेधाः पृथिव्याः पापनाशाः। प्रतिगृह्णंतु मया संगावस्त्रे लोकमातरः।
शोखः। गवाह्निकं परगवेदग्रासः स्वंदनानि च। अथवा ग्रासमात्रेण अग्निष्टोमफ
लं नेजरः। अथ श्वानबलिः। गोमयेन वर्तुलाकारं मंडलं संचा बहिः। प्रदेशे श्वानब
लिपूर्वकं काकबलिं दद्यात्। वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्यामशबलौ शुनौ। ताभ्यां पिंड
प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा। तथैव द्वितीयं मंडलं संचानुकल्प पूर्वकं काकब
लिं दद्यात्। ऐंद्रवारुणवायव्या याम्या नैरृता श्च ये। वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मया

र्पितां२ तानि पूर्वोक्तानि त्रीणि संकल्पमंत्राणि पौराणिकानीति। अथ पादप्रक्षालनं
सर्वचास्य वस्त्रैर्देवोदकेनोपलिप्ते समस्तलम्बन बलिसंकल्पपूर्वकं ददाति। विष्णुपुराणो
क्तो मंत्रः। यत्र देवा लोकगणा यच्च तत्रास्थि तायेखिलम्बन संघाः। तस्यार्थमन्नं हि मया
195 नि सृष्टं तेषामिदं तेषु मुदिता भवंतु। ततोभ्यागतबालवृद्धसुवासिनीनिः सत्कृत्य तीता
अत्रांतरे वैश्वदेवतिथियागच्छति ततस्तं भोजयित्वा पश्चाद्भुंजीत। तत्र यतीति थिपूजनमिति
वचनाच्चातुनपृथक्तेन निषेधः। इदमन्नं मनुष्येभ्यो हंतेत्यन्नसंकल्पः। सनकादिस
हमनुष्येभ्यो वेति प्रयोगः। यदा श्राद्धितो भवति तदापि यथासंभवमाचारं मनसा कुर्यात्
मनसापि तस्य समस्य माचारं मनुपालयेदिति गौतमवचनात्। अथ भोजनविधिर्व्याख्या ॥२६४
स्यामः। प्रक्षालितपाणिपादवदनो उपस्पृश्य तं नीचमानं प्रक्षालितं शुद्धोदकेनिक्षिप्य वे
प्राङ्मुखो दक्षिणानि मुख... ...तिः। आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते ... यशस्यं

दक्षिणामुखः। श्यियंप्रत्यद्युम्बोस्तुं कैः तत्तं स्तुं कैः तत्र दमुखः। आपःशुनं श्वमं ऐणन्तुमिमन्त्रे-
ध्रुवा द्यौरिति मंत्रेणासनं तु पविश्य विष्टो मनसा पूतेस्त्विति पाद्यं प्रदद्यात् पृथिवीमाता इपेशु।
घृतवती भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मूर्द्धानं दिव इति कात्रमनिमंत्रयेत्। भस्मनापरिवेष्टितेनाग्र
इदं विष्णुरिति मनसा तपेत्। अथ भस्मपरिवेष्टनविधिः। स्मृतिः। ब्राह्मणस्य चतुःकोणं
त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। वैश्यस्य वर्त्तुलं प्रोक्तं शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं। अथ परिवेषितमं-
न्त्रं। हविष्यैर्व्यजनैरूपासि अग्ना उदकं ब्रह्मा इति निर्गपयावामिमं अतेन परिषिंचे इदं चास्मै
त्वेन परिषिंचामीति साप्यं। सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति प्रातः। अहमक्षिस्ततस्पाग्निय-
स्मिन्नन्ना जातवेद इति ध्यायायाक्षस्थमन्नमालभेत्। अथ दक्षिणतः। उदग्धारां श्री
वीमुद्रीवीवादद्यात् तदुपरि बलीन्निदध्यात्। भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां प-
तयेनम इति। धनरुद्रकधामां इष्यात्। एतद्बलिचयं श्वोदकेनानिदध्याति। उच्छिष्टसंकरं व

196

जयेत्। यं तस्य रश्मिनृते गुहा याविष्टो मुखः। यं यज्ञस्य वषट्कारः यं ब्रह्मा प्रजापतिः। प्रा
णस्यातिरसामृतं व्रतन्तु वसवो। अमृतोपस्तरणमसि स्वपः पीत्वा द्व्याचेतारं मनसानुस्मृत्वा
यन्त्रं यथा सात्र गृहीयात्। प्राणाय स्वाहेति प्राद्य प्रथमे व तेन जुहोति। अपानाय स्वाहेत्यन्वा
हार्यपचनमेव जुहोति। व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहोति। उदानाय स्वाहेति सभ्या
र्यपचनमेव तेन जुहोति समानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति। अथ वैश्वानरं मीमांसनं यथो
पनिषदि श्रोक्तं तथा तद्विंतयेत्। इदं तन्थविस्तरतया न लिखितं स्व विधिरितो श्वेता
नरवेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः। तथरमतं प्रथ ॥१९६
ममागते तद्धोमीयं हविर्तीयात्तं निमित्तितं न कुर्यातीत्यर्थः। इन्द्रः प्राणो गन्धीववर्णो व्यानः सर्वा
गस्तं धियस्थः किरणं कवर्णः अपानाय गुदस्थो गौरवर्णः। समानो नाभिदेशस्थो विचलेिष
मपन्तः। उदानः कण्ठदेशस्थ इन्द्रगोपविभ[illegible]नः। [illegible]मः। इदं विष्णुरिति जपेच्चाप्रा

वस्तुश्चार्घ्यं अपोशानं गृहीत्वामृतोपस्तरणमसीत्यपः आस्य पंचाहुतीर्जुहोति। आहुति
मंत्रास्तु च्यंते। प्राणाय स्वाहा। व्यानाय स्वाहा। अपानाय स्वाहा। समानाय स्वाहा। उदानाय
स्वाहा। मंत्र एवं च कोच्चारणं तु ष्ठिहस्त्रां कानेकुर्यात्। परात्परः मनुष्याः प्राणाहुतिषो
स्तु मधुपर्के तथैव च। अनुष्ठिष्ठोन वे हि औ यथा वेदविदो विदुः। एताहुतीरसंस्वा
द निर्गिरेत्। प्राणाग्नि त्र्व वेरा। जिह्वया न हिंसेद्दंतान्द्रष्टा नेत्ता स्वं स्पृशेत्। अंगौ वेत्रूष्णीं।
अग्नौ वेमं चोच्चारणं मनसापि न करोति। तर्जनी मध्यमांगुष्ठेर्व्यानस्य परिकी
र्तितो। मध्यमानामिकांगुष्ठा अपाने परिकीर्तितो। समाने सर्वहस्तेन स तु दयाहु
तीर्नवेत्। एतश्चांत्रांतरानिसापः। ॐ होमानां क्रमः प्रागुक्त एव। श्रुति स्मामप्यर्च्य नि
यपं गुल्यांश्च पश्चकं करोति तदयाहुः क्रमः प्रागुक्त एव। अंगुल्यादिकं स्मर

विधिः श्रौतो वा भवतु वा नो वा सर्वं हस्तेन कुर्यात्। शूलमणानां गर्भोपाग्रं प्रतिग्रा
ह्यर्थकारणं संस्कारो द्वातः दर्भं पंचनिर्ग्रन्थे वा गुल्मा निर्गुलेखपिहितपन्नं। श्राद्धमन्न कु
मानेन न कुर्याद्धोमहविर्बलिं। प्राणाहुती बलीनेन न कुर्यात्काञ्चविग्रोधनो। अशी
197 र्यासान्तु निर्गुल्केवानवनस्त्यस्यशोऽग्नौ। छिन्नं राजहस्तस्यामितं ब्रह्मचारिणः। घ
दुविर्यतिरिक्तमेतदिति। याः सप्तमायां मासाधिकरणोतितोतमः। विष्णुधर्मे। अशी
यातम्नानाञ्च यापूर्वं तु मधुरं रसं। लवणं हौ तथा मध्ये कटु तिक्तादिकां स्ततः। प्राकृ
तं वं गुरुबोध्मीयास्मध्ये तु कठिनाशनं। अंते तु न ईर्वा सीववजोरोग्यं नसुंवति। ॥१९॥
गुल्मस्यः। भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्मासेः कथं वन। अन्यत्र दधिसक्तोस्य पललल
वीरमधुपः। यासशेषं सर्वं कर्तव्यमिति। देवलः। अन्नकोविष्ठं समादाय सर्वस्मात्कि

विदावमन्त्रा उच्छिष्टभागधेयान्नः सोदर्कं निर्वपेत्तु विप्रान्त्तिरोषक्तिं विदाय स्तमो निद्रि
पेत्रा ग्रचमं त्रः। दो रवेत्तुणपेनि लपेप लाबुदनिवासीनां। अर्थिनां सर्वभूतानामसत्य
मुपविशति षन्तु। अथ गंडूषा ईमपः पीत्वामृतापिधानमसीत्यनेन मंत्रेण स्वसीगंडूषा
ईपीतत्रोषं नमोस्ति पेत्रा वतोय या विधानं छिया वमेरा षड्डुं यान्माता रामुन्का सनच्छो
प्यावामेनान्यकाले कथं वना। उच्छिष्टोसादनं श्रीडांकर्तव्यं सुड्डिमितता। आचांतो प
सुविस्ता वघाव त्यात्रमनुधृतं। उद्धृते पसुविस्तावघावन्लोन्मस्युतमहीं। एवं नोजने
सतेदेवास्तहप्ताः सन्तः प्रजपाप सुनिरम्याघेनतेजसा अलवर्वसेन यजमानं तर्पयं
ति। हृदयमालभ्य जपेत्। प्राणानां ग्रंथिरसि मा विस्रसांतकहृदमाप्यायतामिति। को
दकेन दक्षिणहस्तांगुष्ठेन दक्षिणपादांगुष्ठं सिंचेत्। अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंगुष्ठं समा

स्थितः सदा ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् । सप्तदशेनोदकं सञ्चाङ्कि
रक्षिनिक्षिपेत् । ~~पप्राति वसुकन्यां च~~ अथ पंचपञ्चाशत्पाप्मानं मपहं च । हस्तेनेति घृथ्यां
ग्रीष्मात्ययहतौ तु उदकं निक्षिपेत् । पपाति वसुकन्यां च अथ वनं श्राक्रमश्विनौ । स्तुत
मात्रः सारेयस्कन्द वस्त्रं स्यन्दीयत इति । आप्नुवेदाशा । भुंक्ता बह्लिमुपस्थस्य स्था
नेः श्रात पद्यो वृषेश । श्रापीतवामस्ययोगेन युतो योगैर्न पीड्यते । गुणौ पविश्यतस्कंदं बल
युतानन्यापिनः । आरोग्यं वामकृद्धीव मृत्युर्ध्व बलः । वृषाणश्रा वृद्वानेन मृगस्यं वैनते ॥१९८
यं श्रानेश्वरं । अन्नपरिणामार्थं स्मरेद् होमं वपुं यमं । हृदयस्थार्पस्व हस्तेन पापर्मार्पतश्री
हरं । अन्नाघास प्रदापिनी कुर्या कर्मण्यतन्द्रितः । आयाहीयघ्नेन पयान्नम् आति
दावाग्नी शाति । यस्मान्नमस्माविनश्यात्यन्नं भवति । तदेषश्लोकः । प्राणाग्निहोत्रं प

198

लेन कुर्याद् द्विधानतः। सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते। इति किं विशिष्टं पानी
यपानं विषये उदकपानं पात्रे तो व प्रत्रास्तौ। निःशेषं कृत्वा भ्रे करोति। केचिद् दंति। करेण
पिपिवदिति। वाक्यं व दर्शयंति किं तदिति। करेण तु पिबेत्तोयं यावन्मासं न भुञ्जीये त्रामं
नलिनी करेतो पं त्वन्यं गोमांसमन्नं हुतं ग्रासं तु संमानस्य तु विप्रस्य उच्छिष्टस्य स्पर्शनं यदि। न
त्पने कुच्छिकामोन्नमुदकं स्पर्शनाच्छुचिः॥ दंतलग्नमसंहार्यं लेपमन्येन दंतवत्त्वा नतत्
बहुशः कुर्याद् अनुद्धरणं प्रति। न वै दृष्टौ चमत्यर्थं ततो हृत्य ब्रह्मणो सते। इति गोभिला
र्पुञ्जनात परिशिष्टे स्न विधानमाश्विलाग्निहोत्री विशुद्धेत तेभ्यो जनविधिः॥ नुष्ठा उः
त्वमालुप हेणामाचनद्योच्छिजः। ग्रामत्रिविं करालेव वै इधर्मविचारणात्वा वदन्ती क
रणं पूर्ववीविचारोत्पत्तनं जपः। तथा नये वाशिष्ठो वेदाभ्यासो हि पंचधा। वेदविचारणाद

र्भज्ञानमुत्पद्यते। वेदोखिलो धर्ममूलमिति वचनात्। तथा च श्लोकः। शास्त्रेण विना वेदस्य
स्यस्यापि न ज्ञानं ते। अथ नेकशास्त्रसंहूर्त्तेपि ज्ञानहीनः पुमानिव। तथैव विवर्जिते शास्त्रे
पि क्रियासिद्धिर्न जायते। हीनक्रियस्य शास्त्रस्य त्यजता निर्मूलं न भवति वेदशास्त्रेणः। तथा च मनुः
199 अनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः। त
स्मात् पुत्रपौत्राणां वेदमधीत्य शास्त्रश्रवणं कर्तव्यमिति। अथ स्नानमनाग्न्याग्निविहरणं
कुर्यात्। तथा प्रातःसंध्यामिति। अथ सायंदिने पश्चिमां संध्यां श्राणयामहर्विका॥ १९९
मुपासीत। संध्याविधिः प्रागुक्तः। कालविज्ञानाः कथ्यंते। आचमनीयोदकानि मंत्र
ला अग्निं स्थितिमं यविज्ञेयः। न विष्ठेद सीत एव शालगं वा। अग्निर्देवत्य। कालविज्ञाना

स्नाउपस्थाने आदित्यनावमाह्न्यमं च उपेत्य उपस्थानं उपं तं चेलेत स्वस्थाने प्रतिति
ष्ठं तं चादित्या उपतिति ष्ठासमितिकाल विज्ञेयाः । ओं सर्व देवतं च तर्पणं च तअनि
मित्तं विना न नवति । अग्निकार्यं च कुर्यात् । होमवैश्वदेवयोर्विधिः प्रागुक्तः । वैश्वदेवार्थं
पाकः कार्यः । लौकिकाग्निर्निरग्निर्निरपि सायं । कर्मप्रदीपः । स्वाग्निर्निर्द्विरग्नान् पुत्रान् विधा
णां मर्त्यवासिनां नित्यं । अहनि तमस्वेन्यां वार्धं प्रथम यामांतः । सायं प्रातर्वैश्वदेवः
कर्तव्यो बलिकर्म च । अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् । सायं प्रातर्होमविधिर्वै
श्वदेवविधिः प्रागुक्त एव । वैश्वदेवे सायं । नक्तं देवेभ्यो न मद्भ्यश्च बलिरधिकारः । सर्व
मेंदत्वा हि दीपनं । लौकिकाग्निः । सामग्निः । वैश्वदेवं तथा सायं कुर्याद्बलिं ततस्तथा
महे वः पंचय सांस्मादि वैवस्वतः धर्मवित् । अग्निधमनं वाग्निमन्तामुखेनैव कार्यं । नञ्

200

जनादिभिः। नाग्निं मुखेनोपधमेदिति श्रुतिनिषेधो लौकिकाग्निविषयः। अतो नाग्निर्यज
नादिनोपधमेत्। तथा चोक्तं। न पाणिना न शूर्पेण न धमेयं जनादिना। मुखेनोपधमेदग्निं
मुखाद्ध्येषो ह्यजायत। नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयंति तत्र। तस्मात्समिद्धे होतव्यं
नासमिद्धे कदाचन। आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यंतिकीं परां। ख्याता तपः। अधिश्रित
रुद्विर्द्वौ प्राह्णास्यो द्वासनं जपेद्द्रा। गंधपुष्पं च दद्याद्यद्दविरग्नेश्च धर्मवित्र। पाणि
नैकन्यगुदृपात्र। हृदि सव्यं निधाय च। अधिश्रयणं पर्यग्निकरणं विषयं। तथा चापस्तं
बः। परान्हेमन्तमसंस्कृतमध्यावधिश्रयाद्भिः प्रोक्षेत देवपवित्रमिथ्यावद्भुता। वैश्वदेवपाकस्य ॥२००॥
मन्त्रेणन रघ्ने रूपरिस्त्रापनमावंतलो ब्रास्य क्षाहेति। एतच्च स्मार्तपक्षतः कर्तव्यमिति।
नोजनविधिश्चायुक्तदृति। द्विवाम्भोजनं तं स्मृर्यमच। नोकपत्रा। ध्रौव पाँदिग्रोप्रपद्य

तत्तां दिशमवलोकयेत्॥ अथ जठरमालभ्य जपेत्॥ विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहप्रधानभूतो भ
गवान्यथैकः॥ सत्येन तेनात्रविश्रोषमन्नमारोग्यदं मे परिणाममेत्वा॥ जठरं नाभिप्रदेशः॥ अ
थ सुस्वस्थचित्तेनासुखस्थायने एकाकी संविशेत्॥ स्मृतिः॥ एकी त्रावीच्छिन्नाशी वस्त्रिः शुक
बीयचवर्जितः॥ सत्तत्त्वेश्रुनबत्पूज्ञीजीवेद्दर्षशतं नरः॥ आर्द्रपादस्तु भुंजीत नार्द्रपा
दस्तु संविशेत्॥ संविशन्नार्द्रपादश्चेद्दत्यायुर्धनवर्जितः॥ विष्णुपुराणे॥ नाविशालां न वा
भग्नां नासमां मलिनां न चा न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृतां॥ पदरा शूरः॥ प्राच्यां
दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप॥ सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदं॥ सामवि
धौ॥ एवोत्तमा अपूर्वेति संविशन्नस्तदाप्र पुंजीतां कालं स्वस्थापनं॥ गोभिलः॥ चतुर्गो
वापति स्लान्त कः संवेशनवेलायां वेणवं दण्डमुपनिदधीत॥ आपनसमीपमसर्वो याति कि

स्वलंक्षरपेस्वरूपयनार्थी। उगस्तिर्मधवस्त्वैवम्रवक्तुं दोमहामुनिः। कपिलो मुनिरास्तीकः पं
चैतसुखज्ञापिनः। अत एतान्नायनकालेस्मि र ह। प्रकामस्थैर्य। तद्विधिरूपते। गोभिलः।
यदृलुमतीभवत्कपरतज्ञालितातदासंभवका। नोदद्विनेनपालिनोपस्तमनिमृत्यो
र्द्धिसुर्योनिकल्पपचिलित्तयर्योगत्सैधीहिसिनीवालीतिवसमाप्यवीसंनवतः। पार्श्वे
वक्रः। बाह्यरार्द्धुनिग्रास्त्रीणां तस्मिन्नयुग्मासु संविज्ञेय। ब्रह्मचर्येण पर्वाण्याधाम्मि
स्यचवर्त्तयेत्। वर्ज्जद्दृष्टमीचैवामावास्या च पौर्णिमा। वर्ज्जयेत्तानि पर्वाणि ऋवि
तंक्रांतिमेव च। स्मृतिः। युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोयुग्मासु रात्रिषु। पुमान्पुंसोधिके शु ॥२०१
क्रे स्त्रीनवत्यधिकस्त्रियः। स्यांस्वाजिखितो। तस्माद्युग्मविहृत्वार्थं हृद्वेस्त्रिग्घं वसिवयस्मा
आतारहीनचाल्युक्राहानोनवति। उचकामनस्त्रीहानानायाकर्त्तव्या। उत्रुण्डादिनि

द्रात्मा उपवसरणी यद्दत्ता गोतमः। सूत्तैवु वपाक्सर्द्धत्र वा प्रतिविद्ध ष्टार्ल्यिं दुसंक्रांति वनुर्द्धि
न्नपष्टमीपुत्रानरश्चांगलपानिःश्या तैलं स्त्रीमांससेवनात्॥ गंधापकर्षणं सौझो वंविद
ध्या च। ततो उगर्भस्नांकापांस्या नमे श्रुतेनः स्मृतं। अन्यतो उपदानाद्धे ह्यो वं सूत्रपुराष
वत्रा। यथाकामीन वेद्यणिस्त्रीणां वरमन्तु स्मरन्त्रा। पर्ववर्जं व्रतेदेनां नूनं वृद्धानिकाम
पा। मृधा मूलं वपो छ्ठं व वर्जये त्रा। सुस्ह ह्दो सतदितिववमात्रा। एकस्यां रात्रौ एक वा
र गाछेदित्यर्थः। पवनं वे श्वेदवार्थं। सत्यार्थं यस्य भाषितं। प्रजार्थं मैथुनं यस्य स्वगर्थि
तस्य नीवितं। द्वावेव संविज्ञापातां स्नापनो परिदंपती। स्नापनादुछितानां शुचिः स्याद
शुचिः प्रमाचा। सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गंधर्वश्च गिरां। पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै यो
षितो ह्यतः। वचथेहनि शुध्येत स्नाता नारी रजस्वला। पंचमेहनि शुध्येत दैवे पित्र्ये

च कर्म्मणि । अत एवाद्यास्तिस्रो वर्जयेत् । अपवर्ग्यो यथा दर्शानां तिथीनां मैथुनं कर्म्म च
ता । चतुर्थ्यां जायते पुत्रो अल्पायुर्गुणवर्जितः । विद्यावादप्रविष्टो दरिद्रः । स्त्रैणो नान
नः । पंचम्यां तु स्त्रियो नारी षष्ठ्यां पुत्रः सुरूपश्च सप्तम्यां कन्या अष्टम्यां
मीश्वरः सुतः । नवम्यां तु नगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्म्मा स्त्री द्वाद
श्यां तु रूपो नरः । त्रयोदश्यां पापा वर्णसंकरकारिणी । जायते सर्वदा दुष्टा स्त्री
दुःखशोकजनप्रदा । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तथा चतुर्दश्यां जितात्मा तपोकृतिः । जायते च चतुर्दश्यां
पितेव जगतः पतिः । याति पत्नी महाभागा सर्वदा सुखदा । जायते षोडश्यां नरो ॥ १०२
कुलोत्पन्ना पतिव्रता । विद्यालङ्कृतसंपन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः । आश्रयः सर्वभूतानां
दश्यां च प्रजायते । सत्तुष्टो नरो नरजस्वला । नाभिष्टां न प्रकुर्वितां नाव